

70 - 1317

# Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE  
ÉS A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA



AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST  
1968

# IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1968. LXXII. évfolyam 2. szám

## SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Barta János  
Czine Mihály  
Király István  
Klaniczay Tibor  
Komlószi Tibor  
Németh G. Béla  
Szauder József  
Tolnai Gábor  
Varga József

## SZERKESZTIK

Németh G. Béla  
Szauder József  
felelős szerkesztő

## SZERKESZTŐSÉG

Komlószi Tibor  
titkár  
V. Kovács Sándor  
Rigó László  
Tarnai Andor

Budapest XI., Ménesi út 11—13.

Agárdi Péter: Gyöngyösi István és a középnemesi rendiség 125  
Fenyő István: A demokrácia történetrója 153  
Pomogáts Béla: A népi irodalomszemlélet kérdéséhez 173

## Kisebb közlemények

**Bánfi Florio:** Joannes Pannonius — Giovanni Unghero: Váradi János. 194 — Kovács Magda: Petőfi versei és a cenzúra 200. — Rosszijánov, Oleg: A sokarcú isten: keresése és tagadása Ady istenes verseiben. 204 — Eckhardt dor: Megjegyzés Balassi szidalmazó szavaihoz. 210

## Adattár

Benda Kálmán: Adalékok Wathay Ferenc életéhez. 211 — Lőkös István: Alexovics Vazul Verseghyről és a Martynovics-perről. 213 — Futaky István: Kazinczy, Rummy és a göttingai Tudós Társaság. 218 — Urbán Aladár: Az 1848-as sajtó történetéhez. 221 — Kerényi Ferenc: Madách Imre ismeretlen levelei. 232 — Botka Ferenc: Egy elfeledett Radnóti-fordítás. 235 — Szerb Antalné: Szabó Lőrinc ismeretlen verse. 236

## Szemle

Mikes Kelemen: Épistolák (Gyenis Vilmos) 238  
Trócsányi Zsolt: Wesselényi Miklós (Oltványi Ambrus) 243  
Jókai Mór Összes művei (Szakács Béla) 246  
Gyertyán Ervin: József Attila (Földényi László) 250  
Vargyas Lajos: Researches into the Medieval History of Folk Ballad (Voigt Vilmos) 251

\*

Ceitis, Conradus: Opuscula quae Vindobonae prelo svbi-cienda curavit. — Vörösmarty Mihály: Válogatott lírai költemények. — Hermann, Eva: Die Buchstadt Leipzig und ihre Rolle bei der Vorbereitung der bürgerlichen Revolution von 1848 in Ungarn. — F. Csanak Dóra: Balázs Béla hagyatéka az Akadémiai Könyvtár kéziratárában. — Zalka Máté: Az éneklő börtön. — Révai József: Válogatott történelmi írások. — Füst Milán: Emlékezések és tanulmányok. (V. Kovács Sándor, Tóth János, Fekete Sándor, Rusznyák Márta, Kovács József, Varga Rózsa, Varga József) 256

## Krónika

Tudományos ülészak a Nagy Októberi Szocialista Forradalom tiszteletére (Rigó László) 263 — Bánfi Florio középkori kutatásai (V. Kovács Sándor) 269 — Intézeti hírek (1968. január 1—március 31.) 271 — Helyreigazítás (H. K.) 272

## GYÖNGYÖSI ISTVÁN ÉS A KÖZÉPNEMESI RENDISÉG

## I.

Immár egy évszázada közhelye irodalomtörténetírásunknak Gyöngyösi művelődés-történeti jelentőségének tétele. A Gyöngyösi-hagyomány viszonylag feltárt terület,<sup>1</sup> s ha egy részletes művelődéstörténeti, irodalomszociológiai elemzés hiányzik is, meglehetősen világos kontúrokban áll előttünk a Gyöngyösi-kultusz. Ráday Gedeonig valamennyi említője az egy-oldalú magasztalás hangján szólt róla, költészetét a magyar középnemesi tábor teljesen magáévá tette, s e réteg irodalmi képviselői eszményként beszéltek, irtak róla (Bod Péter, Orczy Lőrinc, Dugonics András stb.). A klasszicista iskolák tagjai tették meg az első apró negatív észrevételeket: az egyértelmű nagyrabecsülés mellett verselési, szerkesztési hiányosságairól szóltak (Baróti Szabó Dávid, Rájnics József, Ráday Gedeon, Révai Miklós stb.). Kazinczy és irodalmi köre fogalmazta meg az első komoly bírálatokat Gyöngyösiről, kifinomult klasszicista ízlésük, a magyar hagyományokat bizonyos értelemben megtagadó esztétikai szemléletük — a költő művészi eredményeinek elismerése mellett is — idegenkedést váltott ki belőlük a „bugyogónak és felette bőv beszédűnek” nevezhető epikus iránt.<sup>2</sup>

Földi János így írt: „Gyöngyösi a monasticus, esztétika nélkül való verseknek béhozója s gyarapítója.”<sup>3</sup> S bár Szentgyörgyi József bátortalanul számon kérte Kazinczytól ezt az ellenszenvet („Hát a magyar Ennius mivel érdemelte a mélységes elhallgattatást? Úgy tartom, mind születése, mind nagysága, mind munkái elsőbb érdeműek...”),<sup>4</sup> az, válaszában vezéri határozottsággal jelölte meg a magyar klasszicista ízlés alapvető viszonyulását Gyöngyösihez: „Azt kérde, viceispán Gyöngyösinek mért nem adtam virágot? ... Foly verse, minden érdeme ez. Becsülném ezt, de ő rontotta el a magyarok ízlését. Azóta minden csak könnyen ír, s nem igyekszik jót és szépet írni. Zrínyi nem folyt így, de jól írt.”<sup>5</sup> S amikor Berzsenyi Dániel, Kisfaludy Sándor, Horváth Ádám és Dukai Takács Judit, a nemesi költészet leg-típusosabb költői 1817 februárjában Festetich Helikon-ünnepségén a felolvasás után Gyöngyösi emlékezetére egy fát ültettek, Kazinczy — betegségére hivatkozva — távolmaradt, s Berzsenyinek — az eseményekről tudósító levelére<sup>6</sup> — kissé erős gúnyval Gyöngyösi, s így az egész nemesi költészet irányába — így válaszolt: „Nem értem miért kelle Gyöngyösinek éppen sorbus aucupáriát ültetni. Ismerem a fát, találtatik a mi erdeinkben is, de kevés...”<sup>7</sup>

A Kazinczy ízlésével szembehelyezkedő Batsányi — a túlmagasztalást kerülve — méltó helyére igyekezett tenni Gyöngyösit; s az sem véletlen, hogy — a nemesi kultúrából is táplálkozó — Csokonai, az elveit képviselő Rozália alakjában (*Tempejdi*) egy, Gyöngyösit a leg-

<sup>1</sup> BADIĆ FERENC monográfiájának (Bp. 1939.) két terjedelmes fejezete foglalkozik e kérdéssel. Alapvető dolgozat még e szempontból: EMBER ERNŐ: Gyöngyösi István irodalmi útja Toldy Ferencig. Debreceni Szemle 1929. 483—492.

<sup>2</sup> Kazinczy Ferenc levelezése Bp. 1890—1960. 18. köt. 146 p. 4107. levél

<sup>3</sup> Uo. 2. köt. 212 p. 378. l.

<sup>4</sup> Uo. 8. köt. 402 p. 1967. l.

<sup>5</sup> Uo. 8. köt. 455 p. 1985. l.

<sup>6</sup> Uo. 15. köt. 79 p. 3388. l.

<sup>7</sup> Uo. 15. köt. 115 p. 3398. l.

nagyobb magyar költők közé soroló, művelt, felvilágosult nemeslány eszményi figuráját formálta meg.

Bár a Gyöngyösi körül dúló viharok a reformkorig főként esztétikai jellegűek voltak, politikai vonatkozásokról szó sem esett, mégis világosan elkülönül egy középnemesi osztálybázisú (ebben retrográd és felvilágosult elemek egyaránt vannak), a nemesi irodalmi ízlésre támaszkodó, a magyar irodalom folytonosságát szem előtt tartó „Gyöngyösi-párti” réteg és egy ezzel szembehelyezkedő, polgárosult nemesi osztályalapú, a haladást más eszközökkel elősegíteni akaró, konzervatív-ellenes, külföldre néző, nagyrészt klasszicista és arisztokratikus ízlésű „Gyöngyösi-ellenes” csoport. A két tábor ellentéte tehát nem a maradiság és haladás konfliktusának automatikus megfelelője.

Azt, hogy Gyöngyösi a középnemesi osztály legkedveltebb költője volt, nem lehet egyszerűen a sekélyes ízlés divatjával indokolni. Nemcsak arról van szó, hogy a nagyrészt konzervatív politikai, társadalmi nézeteket valló középnemesi tömegek, ízlésükben is konzervatívok lévén, megmaradtak a XVIII. sőt a XVII. század ízlésénél. Munkahipotézisként, később bizonyítandó tételként jelezzük itt most a – véleményünk szerint – legfőbb magyarázatot, ami egyben tanulmányunk alaptétele is:

1. A magyar középnemesség – az ízlésénél egy jóval mélyebb és lényegesebb elem – Gyöngyösi költészetének nemesi-rendi nacionalista tendenciája miatt vallotta a költőt évszázadokon keresztül eszményképének. Az „ész cselvetése” csupán, hogy ez a mély és lényegi közösség ízlésszintre vetítődött ki.

2. A közönség–író viszony másik – ezúttal lényegesebb – irányát elemezve, Gyöngyösi esetében arról van szó, hogy a magyar irodalom történetében – magas irodalmi szinten – ő fogalmazta meg először az önálló, familiáris kötöttségeiből kiszakadó középnemesség gondolatvilágát; azon középnemességét, amely rendi-nacionalista életformáját és ennek művelődési, etikai, eszmei felépítményét éppen a XVII. században kristályosította ki.

Tanulmányunk célkitűzése az, hogy bizonyítsa e kételemű tételt, s így közvetve vitatkozzon a Gyöngyösiről alkotott „familiáris-költő” –képpel egy „rendi-nacionalista költő” –magyarázat talajáról.

Gyöngyösi művének elsősorban tartalmi oldalairól lesz itt szó, s így nem térünk ki a Gyöngyösi-kép számos egyéb – nem kevésbé fontos, de általunk lényegében elfogadott – vonatkozásaira, mint pl. a barokk jellegre, formai, stílusbeli jelentőségére, egyes művei részletesebb bemutatására stb. Bár éppen ez utóbbi, mindenekelőtt a *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága*, valamint a *Palinodia* esetében elengedhetetlen lenne, hiszen mindmáig kevés figyelmet fordított reá modern irodalomtörténetírásunk, szemben az alaposabban feltárt *Murányi Vénusszal* és *Kemény Jánossal*. Nem térünk ki Gyöngyösi kevesebb esztétikai értéket hordozó, nagyrészt fordítás jellegű, egyéb műveire.

## II.

Az önálló nemesi tudatvilág XVII. századi kialakulásának mélyreható gazdasági, társadalmi alapjai vannak. A magyar történettudomány már eddig is jelentős eredményeket ért el a XVII. század gazdasági-társadalmi mozgásainak, szociológiájának elemzésében, eredményei nélkülözhetetlenek a magyar középnemesi költészet kialakulása, s így mindenekelőtt Gyöngyösi István költészete elemzésének szempontjából.<sup>8</sup>

<sup>8</sup> A XVII. századi gazdasági, társadalmi, politikai mozgások és események elemzésénél a következő művekre támaszkodtunk: Magyarország története. 1526–1790. Szerk. H. BALÁZS ÉVA és MAKKAI LÁSZLÓ Bp. 1962.; R. VÁRKONYI ÁGNES: A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején (1526–1711). = A magyar nacionalizmus története. Bp. 1965.; A magyar irodalom története. II. köt. Szerk. KLANICZAY TIBOR. Bp. 1964.

Európa gazdasági jellegű „kettéosztódása” miatt, a kereskedelmi utak áttevődéséből, valamint a termelőerők egyenlőtlen fejlődéséből eredően Kelet-Európában — közismerten — a második jobbágyság vált az integráció jellemző sajátosságává. Bár a délnémet bankházak összeomlása miatt megerősödött osztrák kereskedőtőke negatív hatást gyakorolt az amúgy is fejletlen magyar gazdasági életre, mégis jelentős belső kereskedelem alakult ki, mindennek előtt a második jobbágysághoz kapcsolódó majorsági gazdálkodás eredményeképpen. A háborúk egyre növekvő gabonaszükséglete a nemesek személyi földterületének növelését, a jobbágyi terhek megerősödését, az uralkodó osztály fokozódó árutermelő tevékenységét, kereskedelmi érdekeltségét s végeredményben a nemesség meggazdagodását eredményezte. E jelentős gazdasági folyamat mélyreható — bár nem lényegi — változásokat idézett elő az uralkodó nemesi osztály rétegeinek struktúrájában. Megnövekedett a nemesi közép- és kisbirtokok száma, s így végeredményben a XVII. századra a majorsági gazdálkodás a középnemesség jelentős előretörését váltotta ki. A jobbágyszolgáltatásokból élő, katonai jellegű nemes típusát felváltotta a majorkodó—kereskedő nemes típusa. A kortársak tudatában voltak ennek a katonai szempontból negatív fordulatnak (Zrínyi, Eszterházy, Beniczky), sőt, az ezt a helyzetet végeredményben élvező Gyöngyösi is számos esetben, világosan rátapínt erre, pl.:

„Büdös most azoknak a Mars oskolája  
 .....  
 Bellona kertének nem böcsös pálmája  
 ..... nem szolgálak Marsnak,  
 Hanem párnás Hyment viszi ki ki társnak.”<sup>9</sup>

A köznemesség gazdasági megerősödése a megyei autonómia kiszélesedését vonta maga után, ami egyben az alispán szerepének növekedését jelentette. Ő lett szinte a megye önálló gazdája, hiszen a király által kinevezett főispán alig avatkozott bele a megyei közigazgatásba. (Gyöngyösi is alispánságig vitte a megyében betöltött funkcióit.)

Véglegesen kialakult az önálló középnemesség és ebből következően az országgyűlés alsóháza is: a megyei követek, megszabadulva az arisztokraták személyes jelenlétének nyomasztó súlyától, bátrabban adhattak hangot véleményüknek. (Gyöngyösi is számos rendi gyűlésen és országgyűlésen vett részt, legtöbbször kettős szerepben: mint a megye középnemesi küldötte és mint valamely főúr személyes megbízottja.)

Természetes, hogy a megyei autonómia kivívása megnövelte a megyei köznemesség jogi érdeklődését. Alapvető kézikönyv lett Kithonich János *Directo methodica*-ja, mely a jogi csűrész-csavarás művészetébe vezetett be. (Gyöngyösi is jogi műveltségére alapozva válhatott ügyvéddé és tanácsadóvá számtalan bonyolult esetben.)

Egyébként maga Gyöngyösi is szóvá teszi a jogi okoskodások eluralkodásának negatív hatását, amikor a *Kemény Jánosban* ezt szembeállítja a katonai virtussal, mint tényleges értékképző etikai tényezővel:

„Tör, nem pör neveli vala az értéket...”<sup>10</sup>

Ez a megyei autonómia fokozatosan lazította, majd szétszakította a középnemességnek a főnemességhez fűződő szervitori kapcsolatát. Gyöngyösi, életformáját tekintve éppen

<sup>9</sup> Kemény János. III. könyv 4. rész. A 64. és 65. versszakok közül kimaradt 31 strófa 11. és 13. versszaka. — Gyöngyösi műveit egyébként a Badics-féle kritikai kiadás alapján idézzük: 1—4 köt. Bp. 1919—1937. (RMKT —XVII. század.) A Murányi Vénusz (MV) az első; a Kemény János (KJ), a Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága (TZ) és a Kesergő Nympha (A Palinodia = P) a második kötetben található.

<sup>10</sup> KJ/III/4 a 19. kimaradt versszak.

ilyen átmeneti típus (nem pedig egyoldalú familiáris). Ha költészete — véleményünk szerint — alapvetően nemesi-rendi-nacionalista szemléletű is, mégis észlelhető bizonyos változás a *Murányi Vénusz* és a *Palinodia* nemesi tudata között — éppen ez átmenetiségből adódóan —, s az utóbbiban már teljes tisztasággal jelenik meg. Ez a költői fejlődés természetesen magyarázható azzal az életformabeli változással, amelyet Gyöngyösi megtett Wesselényi „lakájá”-tól Gömör vármegye többször újjáválasztott alispánjáig.

Míg az arisztokrácia teljes mértékben összefonódott a Habsburg abszolutizmussal, addig a középnemességre ez nem jellemző, bár bizonyos értelemben itt is általános a Habsburg-tájékozódás, különösen a rendiség átmeneti felülkerekedése idején, a XVII. század elején. A feltörekvő vagy háttérbe szorult elemek ugyanis a dinasztia támogatásától remélték felemelkedésüket. Az egész századra jellemző volt, hogy a nemesség elfogadta a dinasztia irányítását, ha a rendi kiváltságok elég védelmet nyújtottak; viszont a fenyegető paraszt- és hajdúfelkelések tudatosították benne a fegyveres rendi ellenállás kockázatát. Mivel azonban Bécs egyre gyakrabban sértette meg a rendi kiváltságokat, a középnemesség egyre inkább Erdély felé tekintett és a rendi önállóságért fegyveres harcba is bocsátkozott, még ha a török támogatásával is. Ebből az ellenállásból sarjadtak ki a XVII–XVIII. század, immár a rendiségnél szélesebb bázisú, de alapvetően abban gyökerező függetlenségi harcai.

Véleményünk szerint a magyar középnemességnek három tipikus rétege alakult ki a XVII. század derekától:

1. Protestáns nemesi réteg. Ez harcos, tüntetően Erdély-párti, Habsburg-ellenes réteg volt, szoros kapcsolatot tartott a nem nemesi szabadságharcos elemekkel, és magáévá tette Zrínyi bizonyos elveit, a nemesi rendiség koncepciójával összeegyeztetve (Vitnyédi). Ez a réteg adta a függetlenségi- és kurucmozgalmak vezető nemesi bázisát.

2. Labanc középnemesi réteg.

3. Kuruckodó katolikus nemesi réteg. Erre a csoportra az elsődlegesen hasonlóan jellemző az erős németellenesség, de egyben a törökgyűlölet is. Harcos ideológiája van, de nem vesz részt a harcokban. Ez a legtipikusabb középnemesi réteg, hiszen a rendiség érdekében hajlandó mindenféle kompromisszumra, belső ellenszenvet is legyőzve. Mivel helyzete igen ellentmondásos, itt jelennek meg legélesebben a nemesi nacionalizmus közismert elemei, a nosztalgikus múltbanzés, eszménykeresés, moralizálás, olykor vallásos miszticizmus és másik végletként a barokk hedonisztikus életszemlélet. Ez az a réteg, amely gazdasági érdekeit figyelembe véve hajlandó a soproni országgyűlés (1681) kompromisszumát elfogadni, de amikor látja, hogy a Habsburgok nem tartják be ígéreteiket, rendi érdekből támogatja Thökölyt. Amikor azonban világosan — és alapjában véve helyesen — rájön, hogy Thököly egy hanyatló hatalomhoz kötötte politikáját, s ez a török barátság veszélyezteti az ország s mindenekelőtt „országuk” autonómiáját, támogatja a törökellenes harcot.

A század végén Bécs minden eddiginél erőteljesebben centralizál és gyarmatosít, s mikor az 1687–88. évi országgyűlés számos rendi jogról lemond, mikor a Habsburgok gazdasági és vámintézkedései kíméletlenül sújtják a vagyonos nemességet, a megerősödött katolikus-jezsuits klérus (Kollonich) pedig ideológiailag támadja és árulja el az ország érdekeit; akkor ez a nemesség, eleinte félve a parasztfelkeléstől „passzív rezisztenciába” vonul, majd akarva-akaratlanul, de teljesen indokoltan belesodródik a Rákóczi-szabadságharcba.

Teljesen „következetes” a magyar középnemességnek ez az útja, nem merete vállalni a forradalmakban, szabadságharcokban a kezdeményező szerepét, de mindig igyekezett meglovagolni e mozgalmakat saját gazdasági-rendi érdekeinek megfelelően.

Ehhez a réteghöz tartozik Gyöngyösi István, ő is pontosan ugyanezt az utat járta be, őt is állandóan jellemezte valami kurucos mellékszöveg, ahogy ezt Trencsényi-Waldapfel Imre megállapította<sup>11</sup>.

<sup>11</sup> WALDAPFEL IMRE: Gyöngyösi István. Magyarországtudomány. 1935. 106–125. Újra megjelent a Humanizmus és nemzeti irodalom c. kötetben. Bp. 1965.

A nemesi középosztály fent vázolt gazdasági, társadalmi, politikai helyzete, tudatformáját tekintve a nacionalizmusban tükröződött. Az idegenellenességnek azonban most új formái vannak a korábbi századokhoz képest. Míg a XVI. századig a nacionalizmus, s így mindenekelőtt a németellenesség erkölcsi, szokásjogi, kultúrkör-szemponitú indoklásban jelentkezik, addig a XVII. században — a majorsági gazdálkodás és az osztrák tőke behatolása miatt — döntően gazdasági jellegűvé válik, kimondottan is. Gondoljunk a *Siralmas panasz* c. rőpiratra, Rimay és mások verseire. Az 1681-es soproni országgyűlésen a nemesség egyik fő kívánsága, a — számára előnytelen — török-osztrák kerekedelmi egyezmény felbontása volt, Komárom és Győr megye nemesi pedig 1682-ben szabadságuk legnagyobb sérelmét a kereskedő nemesk megvámolásában látták.

Gyöngyösinél is sok ízben vetődik fel ez a gondolat, a Thököly-eposzban és a *Palinodiában* is megemlíti, hogy ma a szabad nemesség „adózó pórságra” jut,<sup>12</sup> nem is beszélve a különféle fosztogatásokról, útonállásokról, amelyek a kereskedő nemest érik. Ez a merkantil motívumú nacionalizmus vált uralkodóvá a nemesség gondolatvilágában; ugyanakkor uralkodó osztályunk eme saját árutermelő érdekeire hivatkozva nyomta el a jobbágyságot, és védelmezte rendi kiváltságait, hol kompromisszum, hol kurucosság formájában (R. Várkonyi Ágnes).

A XVII. századi nacionalizmus magától értetődően tükröződik az irodalomban is,<sup>13</sup> de már Kézai krónikájában, a Hunyadiak és Jagellók korának irodalmában is feltűnt e közép-nemesi ideológia. Tartós uralomra azonban — a fent elemzett indokoknak megfelelően — csak a XVII. század közepétől jutott. Szélesebb értelemben irodalmilag Rimaytól számíthatjuk ezt a folyamatot, mely a szabadságharc kuruc nemesi költészetében érte el tetőpontját, majd eltérő irányokba fejlődve a reformkorban haladó tendenciákkal telítődve, Vörösmarty személyében jutott a legmagasabb szintre. Közben számos negatív hajtás, konzervatív tendencia is jelentkezett e nemesi költészetben, még nagy költők, így Kisfaludy Sándor és Berzsenyi esetében is.

A nemesi költészet nacionalista tételei közismertek, elemzésükre majd Gyöngyösi költészetének vizsgálatakor teszünk kísérletet. Lényegi jellemvonásait e költészetnek azonban már most is hangsúlyoznunk kell: a nemzetet azonosítja a nemesi rendekkel, a feudális kiváltságok biztosítása érdekében minden kompromisszumra hajlandó, „békesség”-eszményt hirdet, döntően erkölcsi problematikájú, s a nemesség hanyatlására vonatkozó tételét kivetíti az egész nemzetre.

Tanulmányunk alap gondolata az, hogy Gyöngyösi István tipikus tagja, első nagy alakja ennek a nemesi költészetnek, még ha művében látszólag a szerelmi téma uralkodik is. Nem térünk ki rá, csak jelezzük, hogy ez a Gyöngyösi-féle szerelem-felfogás is szervelesen beépül a költő köznemesi tudatstruktúrájába.

### III.

Gyöngyösi nemesi szemléletének elemzésekor négy kérdéscsoporttal igyekszünk munkahipotézisünket bizonyítani. Először Gyöngyösi politikai nézeteit vizsgáljuk meg, mivel itt vetődtek fel legelősebben a familiaritás és a köznemesi rendiség ellentétei, itt szeretnők bebizonyítani, hogy Gyöngyösi politikai alpmagatartása megegyezik a fentebb vázolt 3. típusú, „kuruckodó katolikus” közép-nemesi rétegével. Ezután Gyöngyösi nemesi szemléletének három egyéb rétegről szólnánk, melyek — véleményünk szerint — nem kevésbé jelentős tényezői rendi tudatformájának, mint a politikai nézetek.

Gyöngyösi etikai tudatstruktúrájának három szintjéről van itt szó: az általános etikáról, a hőseszményről és a nemesi-rendi nacionalizmusról.

<sup>12</sup> TZ/104; P/33.

<sup>13</sup> Az irodalmi nacionalizmusra lásd: KLANICZAY TIBOR: A nacionalizmus előzményei a magyar irodalomban. Marxizmus és irodalomtudomány c. köt. Bp. 1964.

Gyöngyösi politikai arculatának vizsgálata igen régi; amióta Gyöngyösi irodalomtörténeti elemzése elkezdődött, minden irodalomtörténész elengedhetetlenül szembekerült ezzel a problémával. Anélkül, hogy csak röviden is ismertetnénk az erre vonatkozó nézetek alakulását, csupán néhány általános észrevételt teszünk. Gyöngyösi politikai arculatának kérdése ugyanis alapkérdés, a körülötte dúló viták természetszerűleg, egyben Gyöngyösi egész értékelésére is vonatkoznak, bár ez nem jelenti azt, hogy a két kérdés automatikusan összekapcsolódik.

Arany János híres tanulmánya (1863) óta a Gyöngyösi politikai nézeteit vizsgálók szembeütközve két táborra oszlottak, anélkül, hogy ez mindmáig tudatosodott volna.

Arany János, Arany László, Trencsényi-Waldapfel Imre és V. Windisch Éva képviselik a „törzsgárdáját” annak az álláspontnak, amely szerint Gyöngyösi nem elvtelen köpönyegforgató, hanem céltudatos politikus költő; nem udvaronc, hanem önálló gondolkodású nemesi költő. Mások viszont, bár lényeges különbségekkel (az aljasság, az árulás állításától az elvek nélküli, bár nem szélkakas-típusú familiáris költőtípus megrajzolásáig), de fő vonásaiban azonos képet adnak Gyöngyösiről. Ez utóbbi szemlélet szerint Gyöngyösi a főurak eszmevilágához kötődő, önálló elvekkel nem rendelkező familiáris — udvari költő. Ezt az elvet vallotta magának sokak mellett a legszínvonalasabban például Badics Ferenc, Szerb Antal, Klaniczay Tibor (1952), valamint az új irodalomtörténeti kézikönyv. (Nem győzzük hangsúlyozni, hogy világnézetek, lényegi különbségek választják el egymástól ez utóbbiak szemléletét, mégis megvan bennük a fent említett közös mag.<sup>14</sup>)

Waldapfel Imre az, aki először ismerte fel világosan, hogy Gyöngyösi a nemesi eszmény költői tudatosítását végzi el. Gyöngyösiben „a magyar köznemesség tisztelhetette eszményeinek első költői kifejeződését. . . Gyöngyösi politikai hitvallása együtt fejlődik, együtt alakul a XVII. századi magyarság egy jelentékeny részével, avval a legpolitikussabb réteggel, mely a német és a török túlsúly között mindig az egyensúlyhelyzetet kereste”.<sup>15</sup>

Ő meg is tudja indokolni ilyen alapon Gyöngyösi kedveltségét: az utódok joggal láthatták benne a maguk örökös sérelmeit felpanaszló, de a végső konzekvenciáig el nem merészkedő lojalitásának költői igazolását.

Véleményünk szerint Trencsényi-Waldapfel Imre e kis dolgozatában megadta Gyöngyösi értékelésének helyes szempontjait, bár olykor tévedett ő is, s nem jutott el e koncepció további, legmélyebb társadalmi és ideológiai magyarázatának síkjáig.

A felszabadulás után csak Windisch Éva<sup>16</sup> vallott hasonló elveket, bár ő már nem ment el eddig sem, a nemesi determináltságot nem hangsúlyozta; viszont kiemelkedő eredményeket mutatott fel Gyöngyösi politikai arculatának megvilágítása terén.

Egyetértünk vele a következőkben:

„Gyöngyösi a magyar irodalom politikus költői közé tartozik. Nézetei a viszonyok alakulásának megfelelően gyakran ingadozást mutatnak; ebben a vonatkozásban Gyöngyösi a felvidéki középnemesség magatartásának tükrözője. . . megítélésében nem az lehet döntő: kihez fordul mondanivalójával; — sokkal inkább az: mi az, aminek elmondását költői, politikai, emberi feladatának érzi.”<sup>17</sup>

Windisch Éva jogosan hangsúlyozza, hogy „Gyöngyösi költészetének más célja is volt, minthogy főúri pártfogói kedvét keresse”<sup>18</sup> valamint: „tévednénk, ha Gyöngyösi alakját

<sup>14</sup> Gyöngyösi politikai nézetei megítélésének történetéből I. ARANY JÁNOS: Gyöngyösi István. Koszorú 1863/23—24. sz. ill. ÖM X. köt. Bp. 1964., ARANY LÁSZLÓ: A magyar politikai költészetéről. BpSzle 1873., ill. VM Bp. 1960. 255., SZERB ANTAL: Magyar irodalomtörténet. Bp. 1958., KLANICZAY TIBOR: Régi magyar irodalom. (Egyetemi jegyzet) II. köt. Bp. 1953.

<sup>15</sup> WALDAPFEL IMRE: I. m. klny. 9—12.

<sup>16</sup> V. WINDISCH ÉVA: Gyöngyösi és a „Porából megéledett Phoenix”. ItK 1960. 535—556.

<sup>17</sup> I. m. 551.

<sup>18</sup> I. m. 549.



az alkalmi-udvari költészet színvonalára alacsonyítanánk. Nem téveszthet meg az, hogy mondanivalóját Gyöngyösi nagy kedvvel és részletességgel elbeszélte szerelmi történetek keretében adta elő, úgy, hogy a politikai mag csak e népszerűsítő, főúri pártfogói kedvét kereső burkok lehántása után kerül napvilágra". Mindezekben igaza van, mivel azonban ezt az állítását csak Gyöngyösi politikai szemléletének elemzésével, sőt jórészt csak a Kemény János-eposzal támasztotta alá, nem tudott rámutatni a költő rendi-nacionalista kötöttségeire, s így lényegében ő sem tagadta Gyöngyösi familiáris voltát.

Gyöngyösit nem lehet megérteni, ha — mint Windisch — csak a politikus költőt hangsúlyozzuk, a rendi szemlélet egyéb tényezőinek figyelmen kívül hagyásával. Windisch — már csak ezért is — nem a rendi nacionalizmust, hanem „a magyarság egységre buzdítását” látta a költő műveiben; sőt Gyöngyösi hőskeresését Zrínyi abszolutizmus-eszményével vetette össze, hangsúlyozva természetesen az előbbinek lényegesen szűkebb látásmódját: „Zrínyi a maga országos pozíciójában, hatalmas birtokain nemcsak magasabb látószögéből szemlélhette Magyarország sorskérdéseit, mint a kisszerű viszonyok között élő Gyöngyösi; de ugyanezek a keretek az önálló gondolkodás, szabad véleménynyilvánítás olyan alapjait és lehetőségét teremtették meg számára, amelyek a függő helyzetben élő, anyagi létében is bizonytalan Gyöngyösi számára nem voltak adottak.”<sup>19</sup>

Ez utóbbi állítással vitáznunk kell: nem lehet Gyöngyösi életformáját egészében függőnek tekinteni, legföljebb a 60-as éveket jellemezte ez; később a nemesi vármegye táblabírája, sőt alispánja lett. A Gyöngyösi és Zrínyi nézetei közti különbség megítélésében is polemizálnunk kell Windisch Évával, hiszen kettejük ellentmondása, értékkülönbsége nem az önálló eszmeiségű és a familiáris költőgyéniség szembenállásából ered, hanem a nemzeti abszolutizmus és a rendiség pólusainak ellentétéből: nem is beszélve az esztétikum szférájáról.

Windisch Éva 1960-ban ezt írta: „Mai irodalomtörténetírásunk hajlamos arra, hogy Gyöngyösi munkássága alapkövének a feudális uralkodó osztály kiszolgálását, a főúri pártfogóinak való hűzelgést tekintse.”<sup>20</sup>

Meglehetősen furcsa, hogy az 1964-ben megjelent kézikönyv sem változtatott a familiáris Gyöngyösi-kép lényegén, Windisch Éva megjegyzése így akár aktualizálható mára is; a kézikönyv fejezete ugyanis sajnálatos módon nem vette át Windisch figyelemreméltó eredményeit, noha bibliográfiájában hivatkozik rá.

A mai irodalomtörténeti köztudatban is tehát ez a régi, bár már több ízben támadott Gyöngyösi-kép uralkodik, ti. hogy a költő a nagyúr érdekeit képviselő familiáris. Önálló politikai álláspontja nincs, véleménye a patrónuséval azonos, s ha változik ennek álláspontja vagy új patrónus szolgálatába szegődik, minden megrázkódtatás, vívódás nélkül alakul át az övé is. Már rámutattunk arra, hogy a magyar középnemességnek mennyire „következetes” volt az útja a XVII–XVIII. században. Elvben is vitatható dolog ajánlólevelekből, udvarló bókokból, levelezésből vagy a költői tárgyból familiáris költői szemléletre következtetni, hiszen ilyen alapon a magyar költészet jelentős részét kellene familiárisra nyilvánítani, pl. Csokonait is. Egy költészetet valójában tartalmi oldala határoz meg, szemlélete, mondani-valója, életérzése.

Gyöngyösi, mint tipikus köznemes, egyetlen politikai elvet vall magáénak egész élete folyamán, a középnemesi-rendi nacionalizmus megyei autonómiája, törvényessége mindenek felett való érvényesítésének következetes elvét. Minden főúrnban, akit megénekel, éppen a nemesi rendiség védelmezőjét ünnepli, nem pedig némethűségét, vagy kuruc voltát. Mindig azt a főurat tekinti eszményének — s ebben előlegezi Berzsenyit —, akit az adott politikai szituációban a nemesi szabadság legrátermettebb védelmezőjének tart, együtt egy több tizezres táborral.

<sup>19</sup> I. m. 549.

<sup>20</sup> I. m. 544.

A *Murányi Vénuszban* (1664) Wesselényi Miklós nádorban látja a nemesi rendiség eszményképét. Habsburg-pártiságát alig említi, politikailag pedig ez nincs is indokolva. Véleményünk szerint döntő, hogy míg később Thököly és Kemény esetében politikai magyarázatot is ad ezeknek nézeteire, itt, Wesselényi oly gyakran hangoztatott hűsége a császárhoz csak egy korábbi birtokadományozással van alátámasztva. Wesselényiben tehát elsősorban nem a németpárti politikust, hanem a hűség általános etikai ismérvével rendelkező nemzeti nádort ábrázolta.

Hasonló a helyzet Széchy Mária alakjával. Az ő meggyőzése sem politikai érvekkel történik, hanem szerelem által. Mária személyes bosszúja rokonai iránt döntő tényező a vár átadásában. Tagadhatatlan tehát, hogy Habsburg-párti eszményt ad Gyöngyösi, csakhogy korántsem a „párt”-on, hanem a nádor „hazafiúi hősiességén”, virtusán van a hangsúly. A hűség, de nem okvetlenül a királyhűség példája legyen Wesselényi, mindenki

„Ezt nézze, s ne legyen tántorgó munkája,  
Mint ennek, honjáért villogjon szablyája.”<sup>21</sup>

A *Kemény János* — melynek megírását Windisch Éva 1667–70-re teszi, (megjelent 1693-ban) — alapvetően politikai, ellenzéki mű. Németgyűlölete őszintén kitör belőle törökellenességével párhuzamosan; Gyöngyösi élesen bírálja Montecuccoliék szándékos késlekedését, a németek gyávaságát stb. Erdély, és a hazájáért — ezúttal politikailag motiváltan — önmagát feláldozó Kemény, a költő eszménye. Windisch Éva tanulmányának mulhatatlan érdemei vannak a Kemény-eposz funkciójának felvetésében, ami ha nem is végleg megoldott kérdés, de mindenképpen figyelemreméltó és valószínűsíthető: „nem hiszem, hogy véletlennek tekintetjük, ha a nádor familiárisa (ti. Gyöngyösi) új hangot üt meg egy olyan művében, amelyhez nagyjából a (Wesselényi) összeesküvés kezdetekor fog hozzá. Gyöngyösi az új politikai vonal propagálására vállalkozik a Phoenixben, ha távolról, ha óvatosan is, de Wesselényi Habsburg-ellenes célkitűzéseinek szolgálatába állítja művét.”<sup>22</sup>

Véleményünk szerint itt sem az a lényeg, hogy éppen milyen aktuálpolitikai elv szolgálatába állítja művét, hanem, hogy egy a török és a német között a nemzet (= rendi) függetlenségét kivívni szándékozó, de ebbe tragikusan belebukó hős eszményét adja, meglehetősen erős kurucos mellékszövegével.

Gyöngyösi egész nemesi szemléletének summáját adja a *Palinodia*, vagy a másként *Kesergő Nympha* címmel ismert kis, 86 versszakos költemény, melynél hosszabban kell időznünk. Tömör összefoglalása ez Gyöngyösi rendi koncepciója négy rétegének (melyek közül most az első, a politikai szint elemzése a feladatunk, de e kis műnél kitérünk — a vers egysége megőrzésének érdekében — más vonatkozásokra is).

A költeményt 1681-ben, a soproni országgyűlést követő napokban írta a tanácskozássok képviselőként résztvevő Gyöngyösi. Az országgyűlés kompromisszumot jelentett. Thököly katonai sikerei politikai-gazdasági-vallásgyakorlási engedményekre kényszerítették Bécsot, s így az országgyűlés a rendi függetlenség látványos diadalát jelentette, márcsak azzal is, hogy a törvényesség fenntartása végett nádort választottak, az egyébként Habsburg-hű Eszterházy Pál személyében. A középnemesség pár hónapig nyeregben érezte magát, saját képviselőjét látta Eszterházyban, s örült a terhek enyhülésének.

A jelképes költemény, amelyben a szárnyas griff (Eszterházy allegóriája) felemeli a gyászból, a szegénységből, az inségből, az árva tehetetlenségből a hazát jelképező nymphát, világosan kifejezi a Sas (németek) és a Hold (törökök) között a rendi-nemzeti függetlenségét megteremteni vágyó nemesség politikai óhaját. A költeményt Gyöngyösi Eszterházyknak aján-

<sup>21</sup> MV/III/397.

<sup>22</sup> V. WINDISCH ÉVA: i. m. 546

lotta, de csak 1695-ben jelent meg, a cím lényeges kiegészítésével: *Palinoida. Prosopopoeia Hungariae*.

Közel ötven évig vitatkoztak irodalomtörténészeink azon, hogy mit jelent itt ez az „újraneklés”-nek és „visszaneklés”-nek egyaránt értelmezhető cím.<sup>23</sup> Míg Arany — Gyöngyösi megváltozott politikai magatartásából következtetve — a „visszavonás”-jelentést használja, addig a többiek, fokozatosan bebizonyítva, hogy személyes ellentétéről szó sem lehet Eszterházyval kapcsolatban — sőt még birtokot is kapott tőle Gyöngyösi —, a korábbi, 1681-es magasztalás újraneklését látják a költemény címében, mégha Gyöngyösi el is hagyta a személyhez szóló ajánlólevelet.

Véleményünk szerint igaz ugyan, hogy újraneklésről van szó, de nem elsősorban az Eszterházy-magasztalás, hanem a „haza” fájdalmas panaszának, segélykérésének, békességvágyának értelmében. Ez ugyanis teljesen indokolt 1695-ben, hiszen ekkor már — többszörösen „megszegve” az 1681-es országgyűlés törvényeit, sőt a nemesi alkotmánynak még 1687-es kiegészítő kompromisszumát is — a Habsburgok a nyílt, fegyveres — terrorisztikus abszolutizmus útjára léptek, s az érlelődő felkelések már kirobbanással fenyegettek. Így értelmezi a *Palinodia* 1695-ös kiadását Windisch Éva is: „A nimfa panaszja így új hangsúlyt nyer ismétlés nemcsak abban az értelemben, hogy a költő, királyhűsége megingása után ismét a törvényes nádorhoz fordul, de abban az értelemben is, hogy ez a figyelmeztetés, kérés már másodszer hangzik el, minthogy az elsőnek nem volt eredménye.”<sup>24</sup>

Akár az első, akár a második „panaszra” értjük, de a nimfa keserű énekében fontos tényező volt a nemességet sújtó gazdasági terhek iránti kifakadás: „adózó pórságra jut szabad nemességem”. A bővelkedést szükség, inség, a nyereséget veszteség, a kincses gazdagságot szegénység váltotta fel a Sas uralma alatt — mondja a nimfa. S ezért, amikor a griff felszabadítja a nimfát, a „felderülés” érzékletes képei között — nem véletlen, hogy — először a „gazdasági” vonatkozásúak elevenednek meg:

„Megépül meződ is szokott termésével  
Telik falu s város visszajött népével,  
Jár a kereskedő megmaradt pénzével  
Nevelvén értékét annak eszközével.”

Aratás, állattenyésztés, szüret, köpülés kedves motívumai szólnak meg: mindezek által

„...határod megint szélesedik  
Aranyod s ezüstöd jobban bővelkedik.”<sup>25</sup>

Saját rendi tudatának merkantil alapjáról vall itt Gyöngyösi, a legtisztábban összes műve közül. Valóban aktuális volt ez a merkantil-nacionalizmus, hiszen több, a nemességet súlyosan érintő teherre gondol itt Gyöngyösi. Arany László szerint arra a rendeletre céloz, amelyben 1671-ben a fogyasztási adót nemesre és nem nemesre egyaránt kivetette Lipót császár.<sup>26</sup>

Maga Eszterházy Pál is kifakad ez időben, hogy a magyar nép 100 év alatt sem fizetett annyit a töröknek, mint most két év alatt a császári katonaságnak.<sup>27</sup>

Közismert a soproni országgyűlés gazdasági követelése is a nemességnek előnytelen német — török kereskedelmi szerződés feloldására.<sup>28</sup>

<sup>23</sup> ARANY JÁNOS: i. m.; ARANY LÁSZLÓ: i. m.; BADICS FERENC: Gyöngyösi István. Bp. 1939. és a kritikai kiadás jegyzetei; FÜLEP IMRE: EPhK I. pótkötet. 1889.; NAGY IVÁN: ItK 1898; SZEREMLEY BARNA: Uránia 1901. 10. sz.; TRENCSENÝI WALDAFFEL IMRE: i. m. stb.

<sup>24</sup> V. WINDISCH ÉVA: i. m. 554.

<sup>25</sup> P/67—71.

<sup>26</sup> ARANY LÁSZLÓ: i. m. 255.

<sup>27</sup> Magyarország története 1526—1790. A „Thököly bukása” c. fejezet.

<sup>28</sup> R. VÁRKONYI ÁGNES: i. m.

Egyébként, hogy Gyöngyösinek a soproni országgyűlést ünneplő korabeli (1681) magatartása mennyire tipikusan a kuruckodó katolikus, a legtömegesebb nemesi réteg álláspontja volt, tehát valójában mennyire a rendi nacionalizmus és nem a familiáris helyzet terméke, bizonyítja az is, hogy született egy labanc vers is az országgyűlésről.<sup>29</sup> A verset a labanc remények meghiúsulása ihlette. A protestánsok „bűnössége”, a „vallási sérelmek hánytorgatása”, a nemesek közötti „széthúzás” az ország szerencsétlenségét idézte elő az ismeretlen szerző szerint.<sup>30</sup> Ami tehát egy labanc köznemesnek egyáltalán nem volt ünnepelni való, az a Gyöngyösi-féle, az időhúzási taktikát idejében fel nem ismerő középnemesség számára, ha rövid időre is (hiszen hamarosan a Thököly-eposz már támadja az álnok Habsburgokat), rózsaszínben tűnhetett fel.

Megtalálhatjuk a versben a nemesi etika alapvető sztereotípiáját a széthúzásról, mint az elfajzás döntő okáról:

„Oszlott kezeteiket ha összeszednétek,  
Védelmében egyet értenétek.  
Barátság, egyezés tart minden dolgokat,  
A viszálykodó párt elrontja azokat,  
Mikor a lakosok jól értik magokat,  
Akkor folyja boldog idő országokat.  
De az hol viszályt von az egyenletlenség,  
Fogyató veszélyben van ott az egyezés”<sup>31</sup>

A nemesi történelemszemlélet, a múlt idealizálása, nemcsak a felvilágosodás és a reformkor, de már Gyöngyösi idejében szilárdan beleépült a rendi-nacionalista tudatvilágba, ha más stílusfordulatokkal is:

„Én amaz szép haza, aki mindenkkel,  
Mint a bimbós tavasz illatos füvekkel  
Vagy az kalászos nyár sok buzaszemekkel  
Bővölködtem, s voltam híres is ezekkel.

Minden jók megvoltak bennem azok egyben,  
Kiket másutt lelni külön-külön helyben.  
Az egész Európa gyűlt volt itt egy helyben,  
Az mit ott találni, itt vagyon egy hegyben.”<sup>32</sup>

Majd:

„Valék akkor méltán sokaknak félelme,  
Nem csak én magamnak, másnak is védelme  
Sok népekre hatván kardom győzedelme,  
Tárházamnak is jött bőven jövedelme”<sup>33</sup>

A *Palinodia* befejezése Gyöngyösi s az egész középnemesség végső eszményének, a nyugodt békeesség, a csendben gyarapodás — csak a rendi autonómia kereteiben biztosítható — vágyának ad hangot:

<sup>29</sup> SZEREMLEY BARNA közlése. ItK 1893. 318—329.

<sup>30</sup> A verse DÉZSI LAJOS hívta fel a figyelmet: Magyar történeti tárgyú szépirodalom. Bp. 1927. 39.

<sup>31</sup> P/43—45.

<sup>32</sup> P/18—19.

<sup>33</sup> P/26.

„Nem búsul oly igen az árva nympa is  
Bizván hogy jobban lesz már az ő dolga is.  
Kit hogy isten adjon és így szép csendesen  
Maradhassunk tovább mind közönségesen . . .”<sup>34</sup>

A Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága művészi megvalósítását tekintve nem éri el a Murányi Vénusz és a Kemény János színvonalát. Tartalmi-politikai vonatkozásait tekintve viszont igen jelentős.

Badics Ferenc megállapítása szerint 1683 április-május hónapjában írhatta, Thököly hatalma tetőpontjának idején, amikor a Thökölyhez csatlakozott középnemesség abban az illúzióban élt, hogy a fejedelem — ügyesen kijátszva mind a német, mind a török félt — egy önálló rendi állam megeremtésével végre biztosítani tudja a „törvényességet”, a megyei autonómiát, a feudális középosztály jogait. A kassai részleges országgyűlés — melyet Bécs is kénytelen volt elismerni — látszott ezt biztosítani. Gyöngyösi, mint Gömör megye küldötte, közvetlenül átélte a köznemesség mozgalmát, s ettől ihletve írta meg ezt a szintén allegorikus, nevek nélküli epikus költeményt.

E műben megint nem az a lényeg, hogy Thökölynek tiszteleg, hanem az, hogy — a politikai, eszmei és nem szerelmi, művészi, nyelvi oldalait nézve — közvetlenül hangot ad a köznemesség véleményének. Thököly alakjában magyar középnemesi eszményt rajzol meg, aki két tűz között, ezúttal most inkább a Hold, vagyis a török felé orientálódva igyekszik hatalmát biztosítani, a Sasokkal, vagyis a Habsburgokkal szemben:

„Sokat fárad ő is az sasok uránál  
Illő engedelmet tett méltóságánál;  
De nem véve többet ajánlott szavánál,  
S azalatt némelyek álpraktikájánál.

Kénytelenéttetett onnét elfordulni  
Az Hold tiszteleti székihez borulni,  
Hogy két közben földre ne kelljen szorulni,  
S kezdett dolgainak keziből kihullni.”<sup>35</sup>

A mű tetőpontja az a rész, amikor Thököly álmában Vénusz és Hermész vitatkoznak a politikai helyzetről. Vénusz a Habsburgok hatalmának *jelenlegi* lehanyaglásáról, a törökök felülmúlhatatlan erejéről beszél, ezért ajánlja Thökölynek a feltétlen török szövetséget, még ha érezteti is ennek kényszerű voltát. Hermész ezzel szemben arról beszél, hogy a németek *hamarosan* megerősödhetnek, sok szövetségesük van, hasznos lenne velük kibékülni, hiszen a török ereje könnyen változó, s így „Hozhat rád éjszakát s azzal veszélyeket”.<sup>36</sup> Vénusz aktuálisan török párti, gyűlöli a németeket:

„Ösmérem én is az Sasnak ereit,  
Az ki ki is szitta sokaknak veleit . . .”<sup>37</sup>

Hermész távlatokban gondolkodik, nem németbarát, csupán igyekszik realisabb perspektívában való gondolkodásra készíteni Thökölyt. Mindez Thököly álmában, mintegy a fejedelem lelki vívódásaként jelenik meg. Thököly, felébredve, valóban töprengeni kezd:

<sup>34</sup> P/85—86.

<sup>35</sup> TZ/188—189.

<sup>36</sup> TZ/435.

<sup>37</sup> TZ/437.

„Az mit Hermész szóla, szerez az több gondot,  
Nem is kell semminek vélni azt a dolgot;  
Mért jóllehet az Sas többször is tántorgott,  
De lábra költ végre s sokakat megrugott.

Noha ezaránt is Vénusz biztatása,  
Elméje habjának lén megállatása,  
Nem fél, hogy akárki ellene járása,

Az Hold oltalmában, lehessen ártása.  
Azért nem is mivel abban egyebet már,  
Hanem, amint Vénusz mondja, aszerint jár . . .”<sup>37/a</sup>

Thököly tehát a reális figyelmeztetés ellenére a törökhöz pártolt, követséget küldött a portával, s a kassai országgyűléssel is jóváhagyatta ezt. Gyöngyösi ügyes-poétai leleménnyel éreztetni azonban saját és társai fenntartásait a fejedelem túl merész politikájával szemben, bár nem itélik el, mindenképpen szint vallanak kétségeikkel. S hangoztatnunk kell: jogos kétségeikkel, mint ahogy ez egy éven belül be is bizonyult: Thököly törökpártisága valóban végzetserű ellentmondásba és bukásba sodorta a kurucmozgalmat.

Egyáltalában nem oszlatja el Thököly a török pártfogás miatti aggályokat — ahogy Windisch Éva tévesen írja<sup>38</sup> —; de aggályai ellenére is Gyöngyösi még inkább vállalta a kuruc középneemesi mozgalmat, mint korábbi „pártfogói”, Andrassy Miklós és Koháry István, a következetes Habsburg-párti főnemesek.

Az egész költemény alaphangja egyébként is tipikusan középneemesi eszmeiséget tükröz (minderre még később, más vonatkozásban visszatérünk), elmaradhatatlan tényezője pl. a törvényesség és adómentesség neemesi frázisának állandó hangoztatása.

S itt éreztetni Gyöngyösi igen finom eszközökkel másik fenntartását Thököly fejedelemségével — az alapvető elfogadás és egyetértés ellenére is —, helyteleníti Thököly súlyos adóterheit, s általában diktatórikus vezetési törekvéseit. A kassai országgyűlésen heves viták is voltak ezzel kapcsolatban,<sup>39</sup> a csak a saját rendi érdekét szem előtt tartó önző középneemesség még ezzel is gyengítette Thököly — amúgyis súlyos teherterekkel nehezített, de történelmileg pozitív, távlataiban nemzeti és nem rendi szempontú — vállalkozását. Thököly végül érvényesíthette akarát, az országgyűlés „kiegyezéssel” zárult, de a kesernyés mellékiz még Gyöngyösi ünneplő soraiban is ott van. Az allegórikus „haza személye” jelenik meg Thököly előtt, és magasztalása közben, figyelmezteti őt, hogy:

„ . . . . . nyavalyám bőséges,  
Majd egy tagom sincsen egészséges,”

s bár benne van minden reménye, ti. az ínség megszüntetésére, de ez egyben céloz arra is, nehogy növelje Thököly az adóterheket.

Ezután a fejedelemlnéhez fordul, meglehetősen kétértelműen;

„Te is, nemzetemnek drágalátos ága,  
Szomoru igyemnek teljes vígassága,  
Látván mint elnyomott az terhek soksága,  
Légy segédem, elhunyt napomnak világa!”<sup>39/a</sup>

A középneemesi rendek óhaját megszólaltató „haza személye” végül is reménnyel és Thökölyék ódai dicséretével zárja szövegét, de — szinte alig kimondva, mégis kétségtelenül

<sup>37/a</sup> TZ/476—478.

<sup>38</sup> V. WINDISCH ÉVA: i. m. 552.

<sup>39</sup> MAJLÁTH BÉLA: A felső vármegyék rendjeinek gyűlése Kassán 1683-ban. Klny a Századokból. Bp. 1883.

<sup>39/a</sup> TZ/487—494.

érzékeltetően — hangot ad a nemesség önálló, a nemzeti szemponttól elhajló rendi törekvéseinek is.

Nem elemezzük Gyöngyösi politikai nézeteinek további megnyilvánulásait, mindezeket jól összefoglalja és értékeli Windisch Éva.<sup>40</sup> Következetes nemesi politikai tudatot mutatnak a költő prózai megnyilatkozásai is a Thököly-felkelés utáni időkből. Gyöngyösi, egyre inkább megtörve a végzetes politikai ellentmondások súlya alatt, nem írt több epikus-politikai művet, erotikus és vallásos költeményei lírai önvallomásként, a végletekbe menekülésként is értékelhetők. Mindezek azonban további elemzést igényelnének még, melyre azonban itt most nincs módunk.

A Rákóczi-szabadságharc alatt Gyöngyösi helyzete — katolikus középnemesi társaihoz hasonlóan — szinte ugyanaz volt, mint Thököly idejében. Teljes joggal hitte, hogy Rákóczi a rendi függetlenséget védelmezi, levelében is hangot adott ennek, és a „szép egyezség” iránti óhajának.<sup>41</sup> Addig azonban nem jutott el, hogy felismerje a Rákóczi-szabadságharc nemzeti funkcióját, az osztályok ellentétei felett kétségtelenül érvényesülő kezdeti egységet, egy — a rendiségnél — magasabb és értékesebb szempont érdekében.

Szembetűnő következetesség uralkodik tehát Gyöngyösi politikai pályáján: a középnemesség rendi törekvéseinek állandó és őszinte szószólója ő, azé a középnemességé, amely a látszatönállóság, a formális ősi jogok, a megyei feudális autonómia érdekében hajlandó volt kompromisszumra, mégha az a nemzet tényleges érdekei ellen is szólt. És viszont: a „törvényesség”, a hagyományok megsértése esetén hangos sérelmi politikájával akkor lépett fel az országgyűléseken, mikor ott a nemzet leghaladóbb rétegei progresszívebb követelésekkel képviselték a nemzet tényleges érdekeit.

Thökölynek mondja e sorokat a költő, Vénusz szavaival:

„Eleget sürgetted másutt is dolgodat,  
De ott nem akarták viselni gondodat,  
Oda kellett azért vetnie horgodot,  
Hol erősitheted tántorgó sorsodot.”<sup>42</sup>

Ez fejezi ki legvilágosabban Gyöngyösi politikai nézeteit: mindig azon mozgalmat vallani magáénak, amely az adott politikai szituációban legjobban látszik megvédeni-megvalósítani a középnemesi rendiség eszményét.

#### IV.

Gyöngyösi költészetének döntően köznemesi-rendi-nacionalista jellegét feladatunk bizonyítani. A bizonyítékok első tételét, Gyöngyösi politikai nézeteinek rendszerét tárgyaltuk fentebb. A már korábban jelzett további három, egymáshoz szorosan kapcsolódó etikai réteg elemzését kíséreljük meg a továbbiakban.

Alaptétele a marxista esztétikának a művészet — s így az irodalom — felépítményi, az alapot visszatükröző jellege. Az irodalom, a maga sajátos tükröztetési prizmáján keresztül — valamilyen módon, hol csak igen áttételesen, hol közvetlenebbül — választ kell hogy adjon a társadalom mozgástörvényei mibenlétének kérdéseire. Minden irodalom az osztálybázisát képező embercsoportok, illetve az adott történeti korszak világképének megfelelően ad feleletet a kor égető problémáira; a változásokat, a fejlődés okait e világképnek megfelelően „definiálja”. Így az ókori epikára döntően az antropomorfizáló mitológiai, a középkori keresztény iroda-

<sup>40</sup> V. WINDISCH ÉVA: i. m. 554—555.

<sup>41</sup> I. h.

<sup>42</sup> TZ/453.

lomra a misztikus fideista világkép jellemző. A felvilágosodás — amely a társadalmi-történeti kérdéseket csak idealista módon tudta megvilágítani — „felépitményi” magyarázattal (ti. az eszmék, ideológiák, az ész és gondolkodás, a racionalizmus talaján) indokolta az alap és felépitmény változásait, dinamikus mozgását.

Jellegében hasonló magyarázatot ad e dinamizmusra a nemesi etikai tudatforma is (ti. a magyarázat „felépitményi” jellegét illetően).

Magyarország sajátos, a kelet-európai integrációból s egyéb helyi gazdasági és politikai okokból eredően — mint köztudott — igen későn lépett a polgári fejlődés útjára, s akkor is jobbára a haladó középnemesség jól felfogott (de történetileg végeredményben mégis osztályszempontjainak ellentmondó) érdekének megfelelően. Az is köztudott, hogy a magyar történelem során, éppen ezen okok miatt, milyen fontos és ellentmondásos szerepet töltött be a középnemesség, s hogy ez az ellentmondás az irodalom szintjén is milyen világosan érvényesült évszázadokon keresztül.

A magyar irodalom a reformkorig, fővonalában — a hazai sajátosságoknak megfelelően — nemesi jellegű. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a számos jelentős egyéb, népi, polgári stb. hajtás „magyartalan” lenne. Ez a nemesi vonal is két szálon fut; míg a XVII. századig főleg a főnemesség alkotta az irodalomnak mind aktív, mind befogadó osztálybázisát, addig a XVII. századtól kezdve (s éppen Gyöngyösitől) arányaiban a középnemesi irodalom jut fölénybe, kifejezve e réteg gazdasági és rendi megerősödését, s az ország vezetésében betöltött szerepének növekedését. Ennek az évszázadokat átfogó hatalmas nemesi irodalomnak a világképe alapvetően etikai, vagyis a felépitmény erkölcsi szintjével ad magyarázatot a történelem mozgásának, a társadalmi lét ellentmondásainak, az egyén és társadalom viszonyának, sőt a politikai dinamizmusnak a kérdéseire is. Ez az erkölcsi szempont jelentkezik már Kézainál, Rimaynál; legmagasabb — és tegyük hozzá: leghaladóbb — kiteljesedését pedig Vörösmartynál éri el. Mint Tóth Dezső megjegyzi, a reformkori nemesi költészetre jellemző erkölcsi heroizmus Vörösmarty allegóriáiban fejeződik ki legvilágosabban. Mivel a polgári fejlődés szükséges osztályhordozója, a polgárság nálunk hiányzott, a nemesek haladó egyéni kezdeményezései valóban áldozatvállalásnak tűntek és azok is voltak ténylegesen. A polgári átalakulással kapcsolatos intézkedések a politikai köztudatban úgy jelentek meg, mint a nemesség önzetlen erkölcsi emelkedettségéről tanúszkodó gesztusok sorozata.<sup>43</sup>

Gyöngyösi költészete nemcsak hogy szervesen beleillik a nemesi költészet eme erkölcsi folytonosságába, hanem ennek egyik kiemelkedően jellemző láncszemét is alkotja. Közrejátszott ebben az ellentmondásos viszonyok által minden korban felerősödő önvizsgáló tendencia, amely a lírában találja meg legmegfelelőbb feloldását, de utat tud törni objektívált formában az epika sorai közt is. Másrészt fontos tényezője Gyöngyösi erkölcsi szemléletének az egész európai barokk általánosan mutatkozó rokonjelensége is, mely a reneszánsz ember evilági kultuszából erősödött fel a fejlett erkölcsiségű személy által *legyőzhető szerencsének*, az alkalom kellő megragadásának és a virtusnak — immár — barokk kultuszává. Mindezek Zrínyi munkásságában is központi kérdések, ahogy erre Klaniczay Tibor rámutat Zrínyi-monográfiájában.<sup>44</sup>

Gyöngyösi etikai tudatstruktúrája — amely a politikai nézetrendszer mellett másik főbizonyíték a költő alapvetően köznemesi eszmeisége mellett — három szintből áll (természetesen az utókor — elengedhetetlenül kissé erőszakolt — rendszerépítési törekvéseinek feltételezése alapján).

Gyöngyösi erkölcsi tudatformája három rétegben jelentkezik, az általános etikai szemlélet, a hőseszmény és a nemesi-rendi nacionalizmus szintjein.

<sup>43</sup> TÓTH DEZSŐ: Vörösmarty Mihály. Bp. 1957. IV/8. fejezet: „A politikai líra térhódítása az évtized második felében.”

<sup>44</sup> KLANICZAY TIBOR: Zrínyi Miklós. Bp. 1954., 1964.<sup>2</sup>



A költőnél oly gyakran emlegetett elmélkedő betéteknek itt van a legnagyobb funkciójuk, elsősorban ezekből épül fel minden jelentős Gyöngyösi-műben a háromlépcsős etikai modell. Az erkölcsi problematikára már Trencsényi – Waldapfel Imre és Klaniczay Tibor is felfigyelték,<sup>45</sup> de részletes elemzésre, és a Gyöngyösi költészetének egyéb oldalával való összefüggés megállapítására nem került sor. A toldalékok részletes elemzését Nagy László kísérelte meg,<sup>46</sup> de csak stilisztikai funkciójuk szempontjából.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy Gyöngyösi etikai szemlélete jóval szélesebb szöveganagra támaszkodik, mint amit a betétek kitesznek, áttételesen művei alapvető problematikája is erkölcsi. Ezt az etikai tudatstruktúrát vesszük most vizsgálat alá három nagy műve: a *Murányi Vénusz*, a *Kemény János és Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága* címűek szövegananya alapján (a *Palinodia* hasonló szempontú elemzésére már fentebb kitértünk). Ha az egyes művek etikai modelljét azonos szempontok szerint, de külön-külön építjük fel és azután összevetjük a három eposz struktúráját, lényeges egyezések mellett bizonyos eltéréseket, „lyukakat”, ill. „többleteket”, minőségi és mennyiségi eltéréseket találunk. Mindezek a differenciák egyben Gyöngyösi belső fejlődésére, a politikai szituációkhoz való nemesi igazodásra utalnak alkalmanként, egy egységes rendi szemlélet erkölcsfelépítményének keretein belül.

## V.

Az „általános etikai” sík (Az erkölcsi struktúra első szintje)

Az etikumnak kettős forrása van Gyöngyösi „erkölcsfilozófiájá”-ban. Egyik oldalról, a környezet és az egyén relációjában jelentkezik, mint az (objektív) szerencse, idő, alkalom kellő megragadása. Másrészt autonóm és immanens forrásból, a szubjektumból, mint hit, kitarítás, munkaszeretet stb. A fatalista világgéppel szemben Gyöngyösi (és Zrínyi) szerencse- és sorsfogalma nem az embernek a természettel, a környezettel szembeni passzív tehetetlenségére mutat rá, hanem ellenkezőleg, az emberi cselekedet és tevékenység döntő funkcióját, a *cselekvő emberi jellemet* hangsúlyozza (mégha a motivációk oly egyoldalú feltárásával is).

1. Idő – alkalom – szerencse – változandóság

E problémakör Gyöngyösi elmélkedő betéteiben jelentkezik, négy formában. Egy első betétípus – reneszánsz hagyományoknak megfelelően – csak konstatálja a dolgok hatalmát, uralmát, jelentőségét. Pl.

„az gyors idők szárnyakon repülnek”<sup>47</sup>  
„az szerencse több próbákat is hoz”<sup>48</sup>  
„...mert kétséges kockája a Marsnak  
Változandó dolga a véle játszásnak,  
Ha egynek szerencsés, szerencsétlen másnak ...”<sup>49</sup>

„Változik az idő, minket is változtat,  
A kedves napoktól véletlen megfosztat,  
Kedvetlen órákra s bus gondokra osztat  
Végtére azokhoz halált is megosztat.

<sup>45</sup> WALDAPFEL IMRE: i. m.; KLANICZAY TIBOR: Régi magyar irodalom. II. Bp. 1953.

<sup>46</sup> NAGY LÁSZLÓ: Gyöngyösi és a barokk. Bp. 1929. 25–38.

<sup>47</sup> MV/I/12.

<sup>48</sup> MV/II/232.

<sup>49</sup> KJ/II/1/41.

Amint az a nap fénylik, felderülvén reggel,  
Kél azonban szélvész háborodott éjjel

.....

Az emberi élet hasonlatosképpen  
Az üdők folytával változik sokképpen”<sup>50</sup>

„Az dolgok gyakorta változók,  
Az reménységek is sokszor csalatkoznak . . .”<sup>51</sup>

Ez az egyébként tipikusan barokk lelki érzés szinte máig ható érvénnyel ivódott bele az irodalomba, talán Gyöngyösi szemléletes kifejezőkészsége eredményeképpen is. Ez az első betéttípus egyformán szerepel mindhárom műben; s hangsúlyozzuk: legszebb lírai motívumai is ezek Gyöngyösi epikájának.

A második betéttípus adja a környezet—egyen reláció erkölcsi mondanivalójának lényegét, vagyis azt, hogy az etikum forrása a szerencse, az idő, az alkalom helyes megragadása; egy kicsit filozófikusabb nyelvre lefordítva: a szükségszerűségeket időben fel kell ismerni és élni kell velük, aki időben kihasználja a szerencsét, annak hasznára válik, az erkölcsi „győztes” lesz. Igen rokon ez a koncepció Zrínyiével, mint Klaniczay monográfiája kimutatta. Éppen Zrínyi szerencsefilozófiájának kellő feltárása hiányában állapította meg ezért még tévesen Waldapfel Imre azt, hogy éles különbség van kettejük között e téren, míg ugyanis Zrínyi szerencséje eleve elrendelt (s itt téved), addig Gyöngyösié: a változékony, szeszélyes szerencse, mely alkalmat nyújt, csak legylen ki használja.<sup>52</sup>

Ebben a motívumsorban sincs eltérés a három mű között:

„De mivel az jóknak van sok akadály,  
S azoknak az utját sok rémités állja,  
Az szerencse megént, lásd, miként próbálja,  
Az ki tündérségét sokképpen formálja”<sup>53</sup>  
„Szokta a szerencse segíni azokat,  
Akkor bátor szívvel fogják a dolgokat.”<sup>54</sup>  
„Az szerencse is azt szokta segíteni,  
Kit akármilyen veszély nem tud rémiteni,  
S célzott dolgátul visszatéríteni,  
Hanem bátran szokott ahhoz tekinteni”<sup>55</sup>  
„Az jó módot talán nem is kell megvetned,  
Szerencse üstökít elől kell keresned,  
Ha tarkójához nyulsz, el kell onnét esned,  
Mert kopasz ott, nem lesz kezed hova vetned”<sup>56</sup>  
„Mindennek ideje vagy, az mint mondják  
A kedvező egek mikor módját adják,  
Akkor fogd az dolgot, mint az munkás hangyák,  
Mert másként kezeden sokáig nem hagyják”<sup>57</sup>

<sup>50</sup> KJ/II/5/40—43.

<sup>51</sup> TZ/373.

<sup>52</sup> WALDAPFEL IMRE: i. m.

<sup>53</sup> MV/II/248.

<sup>54</sup> KJ/III/6/60.

<sup>55</sup> KJ/III/1/63.

<sup>56</sup> TZ/5.

<sup>57</sup> TZ/293.

A harmadik motívumtípus szorosan kapcsolódik a másodikhoz: a negatívumokat tárja fel Gyöngyösi ezekben, két végletet: a „túlzott” megragadást, vagyis a vakmerőségből eredő eljátszást, valamint az „elégtelen” megragadást, vagyis a gyengeséget, erőtlenséget, halogatást. Itt már lényeges eltérés van a művek között.

Míg a *Murányi Vénuszban* szinte teljesen hiányzik ez a motívum, addig a másik kettőben igen nagyszámú betét él ezzel a mondanivalóval:

„Siető dolgokban árt a késelem  
Következik onnét gyakran veszedelem”<sup>58</sup>  
„Az üdőtül szokott szerencse születni,  
Ha ki azzal nem tud iziben sietni,  
Várt nyereségétül el szokott vettetni”<sup>59</sup>  
„...az halogatás oka sok romlásnak.”<sup>60</sup>  
„Indulj meg, ha mulatsz, az üdő csallatik”<sup>61</sup>  
„Csak ne késsél, mert az káros gátlást tészén”<sup>62</sup>

Míg a negatívumok között azonban a Thököly-énekekben csak a halogató eljátszás szerepel, addig a *Kemény Jánosban* erőteljes hangot kap a vakmerőség negatív etikájának elítélése is, s ennek oka éppen Kemény tragikuma szubjektív motívumainak megvilágítása. (Kissé abszurd asszociációval élve, távoli rokona ennek Arany János eljátszáselmélete a *Toldiban* és más epikai műveiben.)

„Az hirtelen dolgok nem igen állandók...”<sup>63</sup>  
„Nem lehet hirtelen, kell ahhoz halasztás  
Míg helyes tanáccsal léssen végszakasztás”<sup>64</sup>  
„Csak az szokott győzödelmes lenni,  
Aki vállaira oly dolgot kezd venni,  
Melynek dicsérettel lehet végben menni,  
Ami lehetetlen, félre kell azt tenni  
Mert aki olyhoz nyul idéten elmével,  
Akinak nem bírhat végre erejével,  
Elszokott nyomatni a dolog terhével,  
Lesz kezdett munkája böcstelen végével...”<sup>65</sup>

Ugyancsak a *Kemény János* kiemelt etikus funkcióját, a többi műnél erősebb morális tematikáját támasztja alá az, hogy a negyedik motívumként említhető „járulékos etika” is jóformán csak itt jelenik meg, ti. betétek tömege a ravaszságról, ámulásról, színlelésről, szereptről, hűségéről, türelemről, barátságáról stb.<sup>66</sup>

## 2. Küzdés — munka — hit — kitartás

Az etikum másik, autonóm és immanens forrására utalnak a fogalmak. Gyöngyösi az „általános emberi” olyan lényeges oldalairól ír betétek tucatjaiban, amelyek a nemesi költészet állandó motívumaivá váltak, és különösen Berzsenyi, Kölcsey és Vörösmarty lírájában

<sup>58</sup> KJ/3/6/5.

<sup>59</sup> KJ/3/5/84.

<sup>60</sup> TZ/243.

<sup>61</sup> TZ/325.

<sup>62</sup> TZ/302.

<sup>63</sup> KJ/1/4/5.

<sup>64</sup> KJ/1/4/35.

<sup>65</sup> KJ/111/1/48—49.

<sup>66</sup> Idézetek mellőzésével: KJ: I/2/67—68, I/3/15, II/3/61, II/4—5, II/7/5, II/7/31—34, II/9/2.

jutottak később még művészibb megfogalmazáshoz. Ez az etikai forrás a legfontosabb tényezője Gyöngyösi hőseszményének, az etikai struktúra második szintjének. Mindhárom műben lényegében azonos aránnyal, funkcióval jelentkezik ez a motívum; a lapokon keresztül idézhető betéttömegből csak néhányat említünk. Alapvető mondanójuk: az eredményért, győzelemért áldozatot kell vállalni, a harcot végig kell küzdeni, a munkát a nemes jellemnek, etikai értelemben vett fáradtság árán is állhatatosan viselni kell, csak így éri el a megérdemelt jutalmat, a pálmát.

„Ami szép s jó, ahhoz könnyen nem juthatni,  
Méh dongása nélkül mézet nem szophatni,  
Az rózsát is tövis által szakaszthatni  
Savanyu iz nélkül édest nem tudhatni.”<sup>67</sup>

„Fáradva kell jutni a kedves dolgokhoz,  
Miképpen az bányász arany darabokhoz

.....  
Nemes indulat nem gondol ezekkel  
Orditson bár Eurus sikoltó szelekkel,  
Elkezdett dolgához lát vidám szemekkel...”<sup>68</sup>

„De az mihez mennél nehezebben juthatni,  
Azt annál kedvesebb izzel kóstolhatni...”<sup>69</sup>

„Aki teljes hittel bizik ő dolgában,  
Ritkán csalatik az ő bizodalmaiban”<sup>70</sup>

„Fáradtsággal mennek a böcsös jók végben...”<sup>71</sup>

Van azonban egy árnyalatnyi eltérés a Thököly-eposz „javára”: itt statisztikailag kimutathatóan is erősebb — a nehézségek, baj, veszély hangoztatásával szemben — a küzdés, virtus, harc dicsőítése. Ennek is megvan a saját funkciója Thököly szabadságharcának offenzívája idején; ha megjelent volna a mű, epikába objektívalt harci buzdító énekként is hathatott volna talán:

„Körmös kézzel is kell hágni ott az fára,  
Lehull másként, de az dicsőség tárgyára  
Igy kell emelkedni, kinek nagy az ára”<sup>72</sup>  
„..... még több ízés kívántatik”<sup>73</sup>  
„Ha a dicsőséget célul függesztetted  
Addig izzed azt is, amíg eljegyztetted.”<sup>74</sup>  
„Az míg már az fegyver céljáig nem mehet  
Addig csendességet az haza nem vehet.”<sup>75</sup>

## VI.

*Hőseszmény* (Az erkölcsi struktúra második szintje)

Az „általános etika” szintjén megfogalmazott morális elemekből építi fel Gyöngyösi azt a hőseszményét, amely a továbbiakban is jellemezni fogja a nemesi költészetet, gondoljunk

<sup>67</sup> MV/1/59.

<sup>68</sup> MV/11/229—30.

<sup>69</sup> MV/111/237.

<sup>70</sup> KJ/1/3/61.

<sup>71</sup> KJ/1/3/58.

<sup>72</sup> TZ/168.

<sup>73</sup> TZ/23.

<sup>74</sup> TZ/319.

<sup>75</sup> TZ/467.

csak Berzsenyi személyre szóló ódáira. A hőskeresés, eszményteremtés funkciója azonban nem a nemzeti abszolutizmus Zrínyi-típusú keresése, hanem bizonyos önáltatás és szinte didaktikus példaképteremtés, amely egy – erkölcsi elveit tekintve – pozitív, csakhogy sohasem létezett „virtuális nemesség” képzetét idézi fel.<sup>76</sup>

Gyöngyösi hőseinek jelleme két rétegből áll. Az első az általános etikai követelmények (lásd fentebb) – mintegy – „teljesítését” jelenti. Ebből a szempontból Gyöngyösi figurái teljesen egysíkúak, Wesselényi, Eszterházy, Kemény, Thököly jellemzésekor ugyanazok a fordulatok ismétlődnek, szinte szó szerint. Pl:

„Nemcsak honn, de kinn is okosult értelem,  
Józan ész, ért tanács, vigyázó figyelem,  
Egyaránt mértéklett büntetés s kegyelem,  
Az hol kell keménység, s hol kell engedelem.  
Látás, hallás, derék dolgokban forgással,  
Mindkét szerencsének ízét kóstolással  
Azokban nagy szíve meg nem változással,  
Jó hír s név felelőle kedves hangozással,  
Igaz hazai vér, abban buzgó készség  
Viselt dolgaiért méltó érdemesség,  
Mind kézzel s mind fővel keresett dicsőség  
S más számlálhatatlan jókbul való bővség.”<sup>77</sup>

Megegyeznek tehát Gyöngyösi alakjai az etikum mindkét forrásának birtoklásában. Ezzel azonban még nem lesznek hősök, mindegyik esetében valami többletet is ad a költő, vagyis az erkölcsi minimumból erkölcsi maximumot formál. S ezen a szinten már gazdag változatosság jellemzi a főhősöket.

Jeleztük, hogy Gyöngyösi tipikus visszatükrözője annak a folyamatnak, amely a közép-nemességnek a familiáris kötöttségekből való kiszabadulását, rendi önállósulását mutatja. Munkásságának egésze, költészetének legjellemzőbb tendenciái a rendiség jegyeit viselik magukon, néhány mellékes eleme azonban még a familiáris formát (de semmiképpen sem a tartalmat). Ezek az elemek is eltűnnek művei fejlődési sorát tekintve, párhuzamosan a nemesi-rendi-nacionalista frazeológia megerősödésével.

Az erkölcsi maximum általános kerete:

„Kit a nemes erkölcs szárnyain emelget  
Alacsony dolgokat megvét s nem emleget,  
Hanem magasra vágy, s olyakhoz közelget,  
Kik, mint az láng, célul függesztik az eget”<sup>78</sup>

(S mennyire „örök” motívum ez a nemesi költészetben! Berzsenyi *A reggel* című verse nygenezt a gondolatot fejezi ki, csakhogy itt ezt az eszményt a költő már magára vonatkoztatja:

„A rablelkek örök setétségben  
Bolyongnak a denevérekkel:  
Nem nézhetnek a dicső napfénybe  
Őrök éjhez szokott szemekkel.

<sup>76</sup> Berzsenyi hős eszményéről és a virtuális nemesség fogalmáról lásd MERÉNYI OSZKÁR: Berzsenyi Dániel. Bp. 1966.

<sup>77</sup> P/55–57.

<sup>78</sup> MV/I/107.

A nagy lélek önként az aetherben  
Héjaztatja szabad szárnyait,  
Nem tartja itt fojtva porkötélben  
Az égi tűz néma lángjait.  
Nem tébolyog gót épületeken  
Az éjjeli vak madarakkal;  
Feljebb evez a nagy Alpeseken  
A nap felé úszó sasokkal.”)

Ehhez a hőseszménykerethez a *Murányi Vénuszban* – mint differencia specifika – a hűség kritériuma járul, s itt nem a Habsburg-hűség a lényeg – mint említettük már –, hanem a hűségnek általános etikai követelménye. S ez itt valóban magán viseli Gyöngyösi „formai familiaritása”-nak jegyét, hiszen a költő mintegy *magából kivetítve* teszi eszményné ezt a „hűség”-et.

A *Kemény Jánosban* a katonai virtus és a hazáért való önfeláldozás válik a hős sajátos tulajdonságává, mintegy életével is példázva, de verbálisan is kimondva a fejedelem jellemzésekor:

„Azért hazájának tovább is dolgában  
Serénykedik Kemény, s fárad oltalmában  
Azt tartván öröknek múló világában,  
Ha jó hirt s nevet nyer élete folytatában.”<sup>79</sup>

Kemény haldoklásának lírai jelenetéből:

„Nem birhatván tovább sok sebet testének,  
Lőn végre eleste s vége életének  
Igy pecsételte meg édes hazájához  
Szíves szeretetét, . . .”<sup>80</sup>

Balassira emlékeztető, tavaszi étellel teli „friss” hangulatú sorokban mutatja be a vitézek harc előtti készülődését:

„Örömeben lovát sok vitéz ugratja,  
S mint ha harcon volna, máris úgy forgatja,  
Tolla vitorláját a szél hajtogatja,  
Nyereség reménye a szívét izgatja.

Hogy megvagdalkozzék, kész arra minden kar  
Van rajtok sok farkas, mely majd törököt mar,  
Alig várja szívek, hogy érkezzék a tar,  
Vitézséget tenni mindenike akar”<sup>81</sup>

A *Kemény Jánosban* jelenik meg a „haza” olykor már frázisszerű állandó emlegetése, elengedhetetlen tartozékaként a „nemesi vér” hasonlóan sztereotíp, s egyre dagályosabbá és hivalkodóvá váló fordulatához.

<sup>79</sup> KJ/III/5/28.

<sup>80</sup> KJ/III/6/114–115.

<sup>81</sup> KJ/III/6/15–16.

„A nemességben is forr az ősi jó vér”<sup>82</sup>  
„... aki böcsüli a szép böcsületet,  
Visel nemesi vért s hazaszeretetet,  
A jó hirre s névre vészen lélegzetet,  
Nem tudja kímélni azért az életet.”<sup>83</sup>

Új motívum a Thököly-eposzban az erkölcsi nagyság születési, vérszerinti leszármazása, a gyermekkorban is kiütköző nagyrahivatottság. Mindez Gyöngyösinél nem egyszerűen a fejedelem magasztalására szolgáló retorikus fordulat, hanem a teljesen eluralkodó rendi-nacionalista szemlélet tipikus eleme:

„Nem az mesterségnek művén építtetik  
Az nagy szű és nemes erkölcs, de születik  
És az természetnek üllőjén veretik,  
Annak utána csak jó rendben vétetik.

Még az pólya-kötél alól kimutatja  
Magát az nemes vér jeles indulatja

.....

Ilyen szüleményi mert az természetnek  
Sokáig lappangó helyben nem lehetnek,  
Sok eleve adott jele kél ezeknek,  
Az melyek cégéri nemesi véreknek”<sup>84</sup>

Hosszan idézhetnénk a Thököly hősiességére vonatkozó részeket, melyeknek központi gondolata három sztereotíp fogalom köré épül igen ügyes nyelvi fordulattal: „pálya, próba, pálma”. Ezek logikai kapcsolatot jelentenek: a *pályán* végzett hősi *próba* végre meghozza a fejedelmi nagyságnak a *pálmát*.

A hősiességnek két genetikai tényezőjét nevezi meg Gyöngyösi: mint előfeltétel szükséges a származásból eredő, ősoktól származó nemesi vér, de azért ez nem elég — s ez némileg tompítja a dagályos nemesi gőg negatív élet —: a saját, egyéni virtus is elengedhetetlen:

„Hullanak sugári akármely nemzetnek,  
Ha azok csak ősi tollal fűzetnek,  
Maga szép érdemin, az kik építetnek  
Azok ereivel magasban mehetnek.”<sup>85</sup>

## VII.

### *Rendi nacionalizmus* (Az etikai struktúra harmadik rétege)

Gyöngyösi köznemesi szemléletének negyedik bizonyítékához érkezünk el. Míg az etikai struktúra első lépcsőfoka Gyöngyösi *általános* erkölcsi nézeteire, második foka az eszményi hősi *egyéni*ségről alkotott elképzeléseire mutatott rá, addig ez a harmadik réteg a rendi

<sup>82</sup> KJ/III/6/58.

<sup>83</sup> KJ/III/5/10.

<sup>84</sup> TZ/124—127.

<sup>85</sup> TZ/199.

közösségről formált tudatáról ad világos fogalmat. Vagyis itt jutottunk el elemzésünk legmagasabb szintjére, ahol közvetlenül kifejeződnek Gyöngyösi középnesesi beállítottságának elemei.

Háromoldalú ez a rendi szemlélet; a múltra, a jelenre és az eszményi közösségre vonatkozó síkokra bonthatjuk belső struktúráját.

### 1. Történelemszemlélet

A rendi szemlélet modelljének eme első láncszeme rögtön kimutatja a három eposz közötti különbséget. A *Murányi Vénuszban* (a mű általánosan is még tompább nemesi szemléletének megfelelően) semmi említés nem történik történelmi múltunkról. A másik két műben viszont már feltűnnek a nemesi múltszemlélet közismert eszményítő vonásai:

„A mi őseink is hajdan Scythiával  
Ha meglegedvén, s annak határával,  
Ki nem jöttek volna onnét Attilával,  
Nem zengne az világ most hírek hangjával.  
A hét kapitány is azután kijövén,  
A szép dicsőségre benne a vér fővén,  
Nyilakat sok külső országokra lővén,  
Jártak s költek, azzal örök hírek nővén.  
Miért híresb Mátyás a több királyoknál?  
Azért, mert nem hevert csak a magyaroknál,  
Hanem sok idegen külső országoknál  
Forgatta fegyverét, próbált, s nyert azoknál.  
A Rákóczi György is ezek példájával,  
Az örök hír, s névre buzgó vágyásával,  
Nem elégedvén meg saját országával,  
A lengyelek ellen készül táborával.’<sup>86</sup>

Vagy:

„Ez a haza fénylett tiz szép királlyal  
.....  
Széles birodalma féletett mindentül  
Rettegett sok ország ez híres nemzetül  
.....  
Diadalmas kardja valamelyre fordult,  
Kezére az gazdag préda ugyan tódult  
.....  
Az széles világon híres volt fegyvere...’<sup>87</sup>

Ez a múlt erényeit csak a katonai virtusban látó, öncsaló gőgös nacionalizmus — mely Thököly idejében hozzájárult ugyan bizonyos nemzeti összetartás szuggerralásához, de később szembe-tűnően reakcióssá vált — a lehető legtisztábban jelent meg Gyöngyösi költészetében:

„Ösmérjék meg most is az magyar kard élet,  
Ki régen is soknak vágta ki az bélét,  
Tartományoknak is csonkította szélét  
Egyéb prédát is nyert azoktul sokfélét.’<sup>88</sup>

<sup>86</sup> KJ/II/1/30—33.

<sup>87</sup> TZ/101—107.

<sup>88</sup> TZ/81.



Sajnálatos módon ez a nacionalizmus olykor átcsapott az idegen hódítások „erkölcsi” igazolásába (láttuk, Mátyásban is csak ezt értékelt):

„A nagy szü s nemes vér magos dolgokra vágy,  
Az haza porában csak heverni nem hágy,  
Alacsony szívü az, s minden dolgában lágy,  
Kit mindenkor nyugtat csak honjábéli ágy.

Szerzik azt hirt, nevet idegen helyekben,  
Amelynél drágább kincs nincsen az életben . . .”<sup>89</sup>

## 2. Jelenszemplét: az „elfajzás”

Felesleges bizonyítani, hogy mennyire tipikusan nemesi gondolatvilágot tükröz a múlt és jelen ilyen értelmű szembeállítás, melyben a veszélyes az volt, hogy a nemesi rend „erkölcsi” hanyatlását a nemesi költészet az egész nemzetre szóló érvénnyel terjesztette ki.

Alapélménye volt ez az „elfajzás” a XVI. és XVII. század költészetének. Csakhogy amíg a mezővárosi reformáció énekszerzői osztályharcos tudatossággal rámutattak ennek tényleges, vagy legalábbis megközelítően valódi osztályokaira, addig a nemesi költészet erkölcsi motívumokra és a külső kényszerítő erőkre hivatkozott évszázadokon keresztül.

Kisfaludy Sándor a XIX. század legelején így írt a *Somlóban*:

„ . . . . . őseitől  
A magyar, a mostani  
Azoktól, kik fenn laktak, — ez  
Be el tudott fajazni!  
Be leszállott a magasról  
Természete, termete  
Szerencséje, tehetsége  
Hire, neve, kellete!”

Gyöngyösi az elfajzásnak két fő motívumát jelölte meg: a belső erkölcsi tényezőket és a külső (gazdasági, politikai, jogi stb.) okokat. Természetesen a kettő Gyöngyösi tudatában is kiegészíti egymást, dinamikus ok-okozati viszonyba épülnek be, de azért világosan elkülöníthetők.

Ha a három epikus költemény elfajzás-modelljét összevetjük, azonnal szembetűnnek az eltérések.

Már a *Murányi Vénuszban* is teljes kifejelettségében szólal meg ez a gondolat:

„Veszni tért kis hazánk, forgasz mely sok kockán,  
Hány felé vetett már az szerencse sarkán!  
Hol egy ellenségnek, hol másnak vagy markán,  
Régi szép épséged mely miatt áll csonkán.”<sup>90</sup>

Az irodalomtörténészek fülét legtöbbször megragadó kivételes szépségű sorok még kevésbé sugallják a rendi-nemesi szemléletet. Az okokat Gyöngyösi e művében az „egyenetlenség”-ben és a sok „újság”-ban jelöli meg; hasonlóan gondolkodott majd későbbi hí követője, Gvadányi is.

<sup>89</sup> KJ/II/1/22—23.

<sup>90</sup> MV/I/28.

„Az egyenetlenség ártalmas mindenben

.....

Az egyenetlenség forralt olyan lugot,  
Kitől végre soknak füle jajra zugott”.<sup>91</sup>

„Az egyenetlenség vert fészket szívekben  
Mint hold folta s tölte, változik mindenben.”<sup>92</sup>

De már ugyanebben a műben előbukkan a „nemesi” vonatkozás is:

„Oh, az régiektől elfajzott nemzetség,  
Hiredben s nevedben korcsosult nemesség!  
Miolta köztetek nincs az egyenlőség,  
Ily rútol azolta prédál az ellenség.”<sup>93</sup>

Megdöbentő konzervativizmusra mutatnak a következő sorok:

„Hiában: megrögzött az vad erkölcs benned,  
Az ujságok nélkül nehéz már ellened,  
Noha hasznosb volna ezt is félretenned,  
Most végre is ezért kell veszélyre menned.”<sup>94</sup>

„Oly változásokat fajzott az sok újság,  
Hogy majd pad alá hullt a régi méltóság”

ti. Rómában, s ez uralkodik most a magyar nemesség között is. Tanulság tehát Gyöngyösi szerint:

„Nem nevel semmi jót az ujság-követés,  
Szű maró s félelmes, gonosz az pártütés.”<sup>95</sup>

Még jobban felduzzad ez a problematika — érthetően — a *Kemény János*ban. A „condorlott haza” jelenlegi állapotának itt is az az általános erkölcsi oka, hogy

„A magyarokban is nincs a régi jó vér,  
Meghült szívek heve, tágas szállást nem kér

.....

Messze hült erkölce vitéz eleitől  
S azok dicséretes cselekedetitől,  
Elfajzott mint kába sólyom nemzetitől  
S jó hirnév kereső régi nagy őseitől.”<sup>96</sup>

A *Murányi Vénusz* c. költeménnyel szemben azonban itt már az elfajzás motívumainak részletes felsorolását is megkapjuk; teljes kifejtettségben áll előttünk az „átkos visszavonás” gondolatköre, mely a kuruc költészet utáni elnémulást követően majd a felvilágosodás korában kap újra szenvedélyes kifejező erőt.<sup>97</sup>

<sup>91</sup> MV/1/34—35.

<sup>92</sup> MV/1/42.

<sup>93</sup> MV/1/29.

<sup>94</sup> MV/1/33.

<sup>95</sup> MV/1/37—38.

<sup>96</sup> KJ/III/4 a kimaradt 9—10. versszak

<sup>97</sup> Vö.: MEZEI MÁRTA: Történelemszemlélet a magyar felvilágosodás korában. Bp. 1958.

A katonai virtus hiánya — amit Zrínyi is hangsúlyozott — ilyen kifakadásra készíti Gyöngyösit:

„Vajha Mátyás király a magyar hadakat  
Látná most, s azoknak rendetlen voltokat,  
Szép nemességekből fajzott rút korcsokat  
Minémü szemekkel nézhetné azokat.”<sup>98</sup>

Vakmerőség, gyávaság, pártoskodás, elbizakodottság, késlekedés, széthúzás — tucatjával idézhető — keserű ostromozása tölti meg a Kemény-eposz elfajzás-modelljének nagyrészét; főleg azt a legharciasabb 31 versszakot, amely az első, 1693-as kiadásból, érthető óvatosságból kimaradt.<sup>99</sup>

Kemény háborújának, függetlenségi harcának bukása is részben ezzel az erkölcsi hibasorozattal van indokolva: ügyes költői fogással magyarázza meg Gyöngyösi a fejedelem hirtelen Habsburg-tájékozódását és szövetségkeresését. Míg az eposz forrásául szolgáló Bethlen János-féle történetben Kemény már „eredendően” elhatározta, hogy németpárti lesz;<sup>100</sup> addig Gyöngyösi ezt azzal magyarázza, hogy Budai Péter hazug pártoskodása (II. könyv, 2. rész) tette semmivé Kemény politikai tekintélyét a porta előtt, s így kényszerűségből kérte Montecuccoli támogatását.

A Kemény-eposz egy tragikus bukást, egy már bekövetkezett végzetes vereséget mond el, jogos tehát — Gyöngyösi szempontjából — a németek felelősségre vonása mellett a morális okok keresése; mintegy tanulságul a jelennek. S ha elfogadjuk Windisch Éva feltételezését, hogy a mű a Wesselényi-féle összeesküvés erkölcsi támogatását is jelenti, akkor bele kell értenünk ezt a józan figyelmeztetést is: nehogy elhamarkodottan, vakmerően vágjanak bele a főnemesek az áldozatokat követelő és bizonytalan kimenetelű harcba.

A *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házasságában*, a *Palinodiával* együtt már nem annyira elfajzásról, hanem inkább *elesettségről* van szó; s ennek okait Gyöngyösi — szemmel láthatóan — más tényezőkben látja, mint a Kemény-eposzban: a külső segítség hiányát, árulást, a nemesi nemzet magára maradását, az ősi törvényesség abszolutórikus megsértését, a nemesi adómentesség durva semmibevevését említi.

A nemzetnek . . .

„Minthogy nincs senkitől kívánt segítsége  
Hanyatlani is kezd régi dicsősége”<sup>101</sup>

„Ki jól védelmezze, nincs egy is oly gyámol”<sup>102</sup>

„Keserves adózás volt az szabad népen  
Régi törvényiben rontatott . . .”<sup>103</sup>

A condorlott hazának, Thököly idejéig . . .

„ . . . nagy rabság vala állapotja  
Az mint sok szokatlan terhe megmutatja”<sup>104</sup>

<sup>98</sup> KJ/III/4 a kimaradt 27. v.

<sup>99</sup> A KJ idevonatkozó betéteiből a már többször idézett 31 versszakon kívül: II/2/25, III/2/9—10, III/4/69, III/6/36—37, III/4/65, III/6/39.

<sup>100</sup> V. WINDISCH ÉVA: I. m.

<sup>101</sup> TZ/112.

<sup>102</sup> TZ/114.

<sup>103</sup> TZ/137.

<sup>104</sup> TZ/344.

A múltban a nemességnek:

„Nem volt semmi pórság szép szabadságában,  
Az kit vérrel szerzett sok viadaljában.”<sup>105</sup>

A Thököly-eposz jelenti tehát a rendi szemlélet felelősség alól kibúvó, a terheket másokra áthárító reakciós gondolatiságának betetőzését; mégha ez a szemlélet akkor és ott, funkciójában pozitív is volt, hiszen a nemességet (szemben a Kemény-művel) most — a tettek idején — nem erkölcsi önvizsgálatra, hanem a külső erők bátor, fegyveres letörésére, az elesettség idegen eredetű okainak harcos felszámolására serkentette.

### 3. A rendi közösség eszménye

Elérkeztünk bizonyítékaink legutolsó láncszeméhez. E kérdésben újra teljes mértékű összhang tapasztalható Gyöngyösi művei között, mindegyikből egyaránt kitűnik, de verbálisan „harsog is” a népi felkelés gyűlölete, a békesség és törvényesség óhaja, a kereskedelem szabadságának vágya, a rendi merkantil-nacionalista érdekeknek mindenek fölé való helyezése.

A magyar középnemes retteg a parasztforradalomtól, s teljes joggal. Még Vörösmarty Zalánjában is kíméletlen undorra szól a költő a népfelkelésről; s nem véletlen az sem, hogy a polgári tájékozódású, centralista, tipikusan rendiségellenes Eötvös az első a nemesi írók közül, aki — ha szimpatizálni nem is képes, — de realisan látni s megérteni legalább tudja Dózsák forradalmát. S Gyöngyösi?

„Ha láttál valaha paraszt zendületet,  
Egyben-rohanások kit elől vehetett  
Úzik s rikoltások az égig mehetett,  
Vélnél köztök lenni végső ítéletet.

Az ki mit ragadhat, úgy támad ellene,  
Nincs parasztok között, az ki kiméllene,  
Nem vizsgálják ők azt, ki mit érdemelene,  
Többet is fizetnek, hogy sem mit kellene.”<sup>106</sup>

(Vagyis: van aki talán megérdemli a nemesek közül ezt a terrort?! Gyöngyösi ideálvilága a csendes békesség, mint amilyen Cupidó házatáján is uralkodik:

„... békesség, öröm, szabadság sétálnak  
Semmi háborító eszközt nem találnak.”<sup>107</sup>

— ez az eszménye, hiszen: „Békességgel épül az termő mezőség”,<sup>108</sup> mely a pénzért eszelősen rajongó,<sup>109</sup> a majorsági gazdálkodásból meggazdagodott középnemes számára a hasznot hajtja.

Ha ezt a békességet veszély fenyegeti, a nemes hajlandó fegyvert fogni, de a legcsekélyebb remények felcsillanása esetén is kész bármilyen kompromisszumra. Ezért első „fegyver” a rendiség védelmében mindig a rendi országgyűlés, ahol a nemesség, sérelmi politikájával valójában nem ér el mást, csak a haladóbb követelések elhallgattatását. Az országgyűlés, a

<sup>105</sup> TZ/104.

<sup>106</sup> MV/III/162—163.

<sup>107</sup> MV/I/168.

<sup>108</sup> MV/I/13.

<sup>109</sup> MV/II/104—109.

középnemesi rendiség eme legfontosabb fóruma és eszménye, ezért került tehát Gyöngyösi három művének is a középpontjába. A *Kemény János*, a *Palinodia* és a Thököly-eposz is egy-egy fontos országgyűlés köré építi gondolatiságát:

„... az országnak hirdetik gyűlését  
Hogy ott meghallhassák mindennek tetszését,  
Mint orvosolhassák sérését...”<sup>110</sup>

Majd heves csatározások után bekövetkezik

„Lassan minden rendnek szép megegyezése  
És az gyűlésnek is azután végzése...”<sup>111</sup> és  
„Megtér az jó üdö, az kívánt békesség,  
Megszűnik az fegyver, nem léssen ellenség,  
Mint Saturnus alatt, követ oly egyezség.”<sup>112</sup>

S így a nemesség eljutott ahhoz az eszményi szituációhoz, amikor

„Minden kereskedő s utazó bátran járt,  
Szabados útja volt, nem félt, hogy valljon kárt,  
Fáradozásából szép nyereséget várt,  
Hasznával töltötte mind a telet, s mind a nyárt.”<sup>113</sup>

A kör bezárult. Előttünk áll Gyöngyösi István, a magyar középnemesség első igazán nagy és – vitathatatlanul – művészi vénájú költője, aki képes volt kifejezni osztálya „legigazibb” érdekeit a politikai nézetek, erkölcsi eszmények epikába objektíválásával; és évszázadokig ható „szépmíves” költészetével döntő szerepet vitt a nemesi gondolkodásmód irodalmi tudatosításában.

## VIII.

Nem véletlen az sem, hogy éppen Gyöngyösire várt ez a kezdeményező szerep.

A magyar irodalom fővonala (mind az alkotás, mind a befogadás oldaláról) a XVII. századig főnemesi osztálybázisú volt. Ezt a főnemesi kultúrát kellett átültetni a középrétegekbe ahhoz, hogy a világi szépirodalom véglegesen elnyerje polgárjogát, és – legalább az uralkodó osztályon belül – közkinccsé váljon. A XVII. században a középnemesség végleg kiszakadt familiáris függőségi viszonyából, önálló gazdasági ereje fokozatosan kitermelte – felépítményi szinten – a szilárd rendi tudatformát, a középnemesi nacionalizmust. Mindennek irodalmi megfogalmazása azonban csak úgy volt lehetséges, ha az alapvetően főnemesi jellegű szépirodalmat végre a középnemesség is „kisajátítja”.

Ez a bizonyos – Horváth János kedvenc kifejezésével élve – „leszállás” csak egy olyan íróegyéniség révén valósulhatott meg, aki átmeneti figura volt; aki középnemesi származással, megyei hivatallal, rendi tudattal s mindezt alátámasztandó: gyarapodó vagyonnal rendelkező, viszont ifjúkorának életformájából következően a legmagasabb szinten elsajátította a főúri műveltséget, a barokk kultúrát.

<sup>110</sup> K/J/111/2/22.

<sup>111</sup> TZ/485.

<sup>112</sup> TZ/411.

<sup>113</sup> K/J/11/1/9.

A főúri kultúra, középnemesi osztályalpra és tudatstruktúrára kerülve, lényeges felpezsdülést idézett elő a nemzet irodalmi életében, mintegy évszázadokra megalapozva literatúránk további útját.

S e folyamatban az „öntudatlan” elindító szerepe Gyöngyösinek jutott.

Így kell értelmeznünk Arany János sokat idézett halhatatlan szavait: Zrínyi „szakít a magyar költészet múltjával, a verses históriáktól egy hatalmas ugrással az epepeia csúcsára szökik . . . Gyöngyösi magábaszedi a hagyományt, vérévé teszi, áthasonítja. Zrínyi megelőzte korát, de nem hatott rá, Gyöngyösi megtalálta a magáét és előbbre vitte.”<sup>114</sup>

Amikor Gyöngyösit e tanulmányban megpróbáltuk új megvilágításba helyezni, nem volt célkitűzésünk, hogy jelentőségét túlértékeljük, sőt akár többre is, mint ahogy ezt eddig marxista irodalomtörténetírásunk tette.

Csupán a Gyöngyösi-értelmezés más szempontjainak megvilágítására tettünk szerény kísérletet.

*Péter Agárdi*

### ISTVÁN GYÖNGYÖSI ET L'ORDRE FÉODAL DE LA NOBLESSE MOYENNE

István Gyöngyösi (1629–1704) était, à côté de Miklós Zrínyi — poète national épique héroïque — la plus illustre figure de la poésie baroque hongroise du XVII<sup>e</sup> siècle. Dans ses poèmes épiques il chanta les événements de l'histoire contemporaine, les figures illustres et le mariage de raison dans la plupart politique de celles-ci, dans un style voisin au baroque européen et le plus raffiné en Hongrie, en laissant plusieurs imitateurs jouissant d'une grande popularité passionnée pendant 150 ans environ.

Dans l'histoire littéraire hongroise, de Gyöngyösi, l'opinion se résumait jusqu'à notre époque en la conclusion que le poète était un commensal changeant ses protecteurs et ses opinions politiques qui, conséquemment, a exprimé dans ses ouvrages, bien que par une vigueur artistique incontestable, des tendances diamétralement opposées.

Dans son étude, l'auteur s'est proposé pour but en premier lieu de souligner: Gyöngyösi n'était par un poète courtisan inconséquent, mais bien au contraire, il exprimait les idéaux de la noblesse moyenne — laquelle avait obtenu à cette époque, au XVII<sup>e</sup> siècle définitivement son indépendance en tant qu'ordre du régime féodal et conséquemment les doctrines indépendantes féodales de cette couche commençaient encore à se dessiner. Dans les opinions politiques contraires c'était cette conception de la noblesse moyenne qui se concrétisait, mais au fond de laquelle on trouve toujours l'attitude poétique et féodale à la fois conséquente qui l'emporte, prête à sacrifier tout à l'idée de l'indépendance de la noblesse, aspirant à l'accroissement paisible de fortune. On y trouve encore la conception éthique, l'idéal du héros, la manière de voir du passé le nationalisme, dont la formulation poétique a caractérisé sur un haut niveau la littérature hongroise jusqu'au milieu du XIX<sup>e</sup> siècle.

<sup>114</sup> ARANY JÁNOS: i. m.

## A DEMOKRÁCIA TÖRTÉNETÍRÓJA

Horváth Mihály reformkori pályakezdéséhez\*

## A pályázatok

A fiatal dorozsmai káplán bekapcsolódását a kor kulturális életébe: részvételét a Marczibányi-alapítvány, illetve a Magyar Tudós Társaság 1834-ben és 1835-ben meghirdetett történettudományi pályázatán, a forrószobát ellenzéki közhangulat magyarázza.

A pályatétel valóban alkalmasak voltak arra, hogy egy becsvágyó, a progresszív törekvésekhez szenvedélyesen vonzó fiatalember érdeklődését felébresszék. A polgárosodás kulcskérdése volt mindkettő. A Marczibányi-intézeté: „Miben és mennyire különbözött az Európába költözködő magyar nemzetnek erkölcsi és polgári kultúrája Európának akkori kultúrájától?” S az Akadémiáé: „Milyen állapotban volt a műipar és kereskedelem honunkban az Árpád- és vegyes házból származott királyaink alatt? mi történt fejedelmeink és törvényhozásunk részéről annak előmozdítására? melyek voltak a nagyobb emelkedéseket hátráltató akadályok? milyen befolyásuk volt nemzetünk erkölcsi és értelmi kifejezésére?”

Ha a nagyközönség elé csak hosszú hanyórádás után, 1846-ban került is 1835-ben alkotott pályakezdő munkája, egyéni fejlődése szempontjából ritka alkalom volt, hogy tehetségére és törekvéseire felhívja az akkori szellemi elit — közelebről az *Athenaeum* triumvirátusából Bajza és Toldy — figyelmét. Ettől kezdve a nagyra hivatott, ellenzéki szellemű fiatal alkotók között tartják számon.

A *Párhuzam az Európába költözködő magyar nemzet s az akkori Európa polgári s erkölcsi műveltsége között* című terjedelmes tanulmánya a szerző komoly képességeit és világnézeti bátorságát mutatja, de nem kevésbé társadalomszemlélete romantikus vonásait, a nemesi polgárosodással kapcsolatos illúzióit is.<sup>1</sup> Legélesebb vonása, hogy a kérdésre válaszul a középkor századait, s a nemesség hűbéri osztályuralmát olyan kemény kritikai ábrázolásban mutatja be, mint előtte Magyarországon, történeti munkában, soha senki. A honfoglalás körüli időszak számára feltétlenül az erőszak, önkény és anarchia kora, az emberi szorgalom és műveltség iszonytató megrontása, „... kebellázító, az emberiség legszentebb jogaiban szilajul gátló méltatlanság”. A nemes nála nem a haza védője és megmentője, mint az előző irodalomban, hanem a nép sanyargatója, s nemcsak nálunk, de szerte egész Európában. A hűbéri zsarnoksággal egy országban sem férhetek meg, Horváth ábrázolása szerint, se a szelíd múzsák, se a városi polgárság munkás hajlamai. Erkölcs és szabadság szerinte csak az olasz és déli francia városokban létezett. *Polgárság és jobbágy nép* — bennük s egyedül, öbennük látja az ifjú történész az államalkotó erőt, a polgári fejlődés bázisát, a jövő biztosítékát. Amit e kisemmizett, jogfosztott tömegekről mond, az már egyfajta politikai platformnak is tekinthető: „hol egy szorgalmas középosztály nem létezik, hol a nép számosabb részének szabadsága szolga járom alatt előlve van: miképp tenyészhetne ott a polgárisodás, hogyan nőhetnének ott egy nemesebb emberiség virágai?”

\* Részlet egy nagyobb tanulmányból.

<sup>1</sup> Párhuzam az Európába költözködő magyar nemzet s az akkori Európa polgári s erkölcsi műveltsége között. Pesten. 1847. Újra megjelent H. M. Kisebb történelmi munkái Bp. 1868. I. köt.-ben 1—146.

A történeti múltnak ez a gyökeresen új, a megelőző történetírástól merőben elütő értékelése, a feudalizmusnak minden addiginál szenvedélyesebb elutasítása, elvitathatatlanul nagy politikai értéket képviselt a reformkor hazai közgondolkodásában, érveket adott a népfelszabadítás harcosainak. Világnézeti megalapozottságát és történetfilozófiai horizontját tekintve azonban az itt megfogalmazott antifeudális szellemiség már nem oly megnyugtató és problémamentes. A hűbériségnek az a szélsőséges negációja, s vele szemben az alul levő tömegeknek kritikátlan, ugyancsak szélsőséges eszményítése ugyanis a *Párhuzamban* nem annyira az egykori társadalmi termelés folyamatának elemzéséből, a termelőerők reális felméréséből fakad, mint inkább morális tényezőkből, a történetíró szubjektív erkölcsi-politikai hajlandóságaiából. A fiatal Horváth Mihály nem a hajdani termelési mód, a gazdasági alap és az azon nyugvó társadalmi lét, az osztályviszonyok vizsgálata alapján közeledik tárgyához, hanem egyoldalúan a reformkori közszellem társadalomfelfogását jellemző humánus-demokratikus etika, jogelvek, politikai igények felől — azaz történetlenül s ezáltal illuzórikusan. A nemesség és a feudalizmus liberális megítélésének szellemét vetíti vissza a középkori Európára.

Történetiszemléletének ellentmondásossága még szembetűnőbb azokban a fejezetekben, amelyekben Horváth a végletesen elmarasztalt feudális Európával szemben a másik oldalt, a honfoglaló magyarság társadalmát jellemzi. Megítélése szerint a magyarság ekkor a teljes szabadság és egyenlőség, a demokrácia és a jogelvek társadalmában élt, valóságos Árkádiában, amelyet később megrontott a feudális Európához való szükségszerű alkalmazkodás, a műveltség beáramlása. A honfoglaló magyarok szerinte úgy éltek, mint egy demokratikus nemzeti család, hol az osztályviszonyok, a társadalmi különbségek még egyáltalán nem léteztek, s az egyenlőség szelleme egységes néppé szervezte a tömegeket. A nemzetet ekkor a nép demokratikus és szabad közössége alkotta, karakterére a nép jellemvonásai voltak jellemzők: erkölcs és igazságszeretet, egyszerűség és őszinteség. S Horváth szerint e nagyfokú szabadság révén az egykori magyarság fölötté állt a kortárs feudális Európának.

A magyarságnak egységes demokratikus tömbként való megjelenítése, az osztály nélküli lét patriarkális harmóniájának hangsúlyozása, kétségkívül ismét csak a harmincas évek közéletének szólt: a nemzeti polgárosodás egységfrontját, az 1832—36-os országgyűlés reformtörekvéseit, a népnek az alkotmány sáncái közé emelését volt hivatva szolgálni. Ábránd és romantikus utópia volt ez, melynek a történeti valóság tényei ellentmondottak — de a történeti pillanat aktualitásában haladásra és reformer megújulásra ösztönöz ábránd. A régi nemesi nemzeteszemély megsemmisítéséhez, a polgári nemzetfelfogás meggyökereztetéséhez hozzájárulhatott ez a nemzetideál is: kiindulópontul és ösztönzőül szolgálhatott a nép politikai szerepének elfogadtatásához, a hatalomba való bevonásához, a polgárosult államrend és társadalmi tudat kialakításához.

Horváthnak a népről, a nép hajdani nemzetalkotó funkciójáról, az archaikus osztály nélküli nemzeti közösségről vallott ábrándja egyáltalán nem állt messze attól a népszemlélettől, melyet az irodalmi népiesség úttörői, Erdélyi János, de különösen Arany munkáltak ki.<sup>2</sup> Az átalakuló-polgárosuló nemzet új életformájának alapja és biztosítéka náluk is a nép, a kirekesztettek plebejus közössége, náluk is a nép az a fundamentum, amelyen az új, polgárosult nemzetkaraktert kiépíteni egyedül lehetséges. Horváth éppúgy a demokratikus népi világképet vallja érzelmiileg magáénak, mint a *Toldi* költője, az osztályellentétektől mentes nemzet romantikus ábrándja, a „nemzeti családélet” vágyalma épp oly közel áll szívéhez, mint Aranyéhoz, sőt abban is egyezik vele, hogy ezt az archaikus nép-nemzetet nemcsak szabadnak és egyszerűnek, de vitézinek és bajnokinak is rajzolja, tehát megőrzi számára a nemesi nemzetkarakter némely elemét. Egy olyan nemzetideál álomképe jelentkezik Horváth művében, mely a népi erőnyeket a nemesi morál egyes, a függetlenségi harcok nyomán pozitívnak ítélt részvonásaival egészítené ki — előkészítve ezáltal a kossuthi érdekegyesítés politikáját, a negyvenes évek

<sup>2</sup> SÓTÉR ISTVÁN: Nemzet és haladás. Bp. 1963. 76—86.



alapvető tudatformáló áramlatát. A „nemzeti családélet”, az archaikus demokrácia koncepciója, természetesen még nem alakult ki oly pregnáns világossággal Horváth 1835-ben írott pályakezdő dolgozatában, mint például Erdélyi később kidolgozott népköltészeti programjában, Petőfi első korszakának népiességében, vagy a *Toldi* nagyszerű költői gyakorlatában. De az új ideológia első határozott feltűnését ebben a pályáiratban kell érzékelnünk.

Horváth Mihály elgondolása egy lényeges ponton különbözött is az irodalmi népiesség klasszikusainak értelmezésétől. Erdélyi és Arany *nép*-fogalmában nincs különbség a különféle nemzetek fiaközött, szemléletükben minden ország plebejusa rokon egymással. Horváth viszont minden alkalommal szabad *magyar* népet ért ezen: a szabadság és ősi egyenlőség számára sajátosan magyar kategória, magyar különlegesség, amelyet épp Európa népeinek rabságával állít ellentétbe. A „szabadságában büszke” magyar refrénszerűen visszatérő képe a *Párhuzamnak*. Vagyis Horváth Mihály demokratikus népi koncepciója kezdetben nem volt mentes a nemesi nacionalizmus jól ismert elemeitől, rendi elfogultságaitól. Csak visszájukra fordítva alkalmazta őket: a nemesi nacionalizmus állítólagos erkölcsi kvalitásait egy virtuális népi közösség morális értékrendszerévé változtatta — ellenkező előjellel ugyan, de nem kevésbé illuzórikusan.

A fiatal történetírő a feudalizmus társadalmi magasabbrendűségét az ősközösséggel szemben ugyan mindvégig tagadja, végül azonban azt is megállapítja, hogy minden erényük és érdemük ellenére a honfoglaló magyarok műveltsége, értelmi és erkölcsi színvonala, az ipar és a kereskedelem fejlettsége jóval elmaradottabb volt, mint az európai országoké. Európában „... A kereskedés ... érlelgeté a józan szabadság szellemét s mindinkább derengteté a nemesebb polgárisodás hajnalát” — vonja meg az összehasonlítás végső mérlegét Horváth. Tőlünk nyugatra hatott már a „*félpolgárisodás*”, „a műveltségnek ezen ébredező szelleme”, nálunk még nem. A politikai tendencia ebből az összevetésből eleve következik.

Ellentmondásai ellenére világnézeti jelentősége van Horváth pályakezdő művének: a történeti komparatistikának ez első módszeres hazai vállalkozása a történelmi fejlődés és társadalmi haladás *egyetemességének* bizonyítását végzi el. A középkori tényanyag elemző átvilágításával a haladottabb Európához való alkalmazkodás szükségszerűségét sugallja, nemzet és haladás politikai összhangjának megteremtésére serkentette a korabeli olvasót. Horváth későbbi alkotását, mozgékony szellemi habitusát ugyanakkor már sok tekintetben anticipálja a pályakezdő dolgozat. A fiatal történetírt már inkább összegző, szintetikus elmének, mintsem analitikusnak mutatja. Az egyetemes emberi lét haladásának eredményei és lehetőségei izgatják elsősorban, a távlatok és újszerű horizontok, s nem a részadatok. S már az első műben feltűnik a tárgyalás többrétűsége, tágassága, különféle érdekeket egyeztető komplex jellege, amely a negyvenes évek *nemzeti történetírőjének* módszerét alapozza meg. A *Párhuzam* ...-ban az éles antifeudális tendencia már az uralkodói zsarnokság feltétlen elutasításával párosul, mely Kossuth politikájának válik majd tengelyévé; a népi értékek mellett Horváth a harci szellem, a vitézség rendi erényeit is méltányolja; s az európai együttélés szükségszerű részeinek látja a magyar nemzeti erényeket. Ettől kezdve egy olyan történetírői hangnemet és magatartást tudott kialakítani Horváth Mihály, mely meggyőzően szól mind a nemességhez, mind a néphez, a jelenhez és a jövőhöz.

Horváth tudósi-politikusi alkotának *emberközelsége*, emberi bensőségre való hajlama is érzékelhető a dolgozatban. Képzletvilága és gondolkodásának kerete szinte mindig emberekkel népes — így ezúttal a honfoglaló magyarság körképe élő, lélegző emberek együttese, jellemek, vitézek, táltosok, siposok, hadnagyok tarka és forgatagos sokasága. Írónk szemmel láthatólag elemében érzi magát e színes, karcos levegőjű emberi kollektivitásban, szívesen és önfeláldozóan időzik a megidézett lakomák és multságok embersűrűjében.

Annál is inkább, mert ez a pályáján szárnyait próbálgató ifjú történetész nemcsak tudós, hanem *író* is. A történelem nála szinte mindig reális és konkrét érzékletesség, élet és mozgás, akarat és cselekvés. A történetírásban az emberi lényeg lélektani és morális megjelenítésére törekszik. Innen ered előadásának erős képszerűsége, vizualitása, feszültségteremtő hajlama,

jelenetező érzéke, lírai-vallomások ösztöne, előadói modorának szokatlan személyessége, stílusának világossága, moduláltsága és arányérzéke, gondolatritmusban és zenei-táncos alliterációkban való bősége. Pályairatában Vörösmarty, Kölcsey és Bajza stílusának tanulságai érezhetők.

Kiváló erények és romantikus illúziók jellemzik Horváthnak a másik pályázatra, az *akadémiakra* készített alkotását is, *Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a XVI. század elejéig* címűt, melyet 1837 márciusában küldött be a Magyar Tudós Társaságnak.<sup>3</sup> Jóllehet nyomdafestéket ez is csak sokára, 1842-ben látott, jóhírért az akadémiai körökben már előzőleg éppúgy öregbíthette, mint legelső vállalkozása: ennek folytatásaként hosszmeteszetet nyújt a polgárosuló magyar gazdasági élet egykori viszonyairól. Eszmei jelentőségét már címe is mutatja: ez az első hazai ipartörténet, először összegzi Magyarországon a *dolgozó osztályok munkájának történetét*. Egyszersmind az első magyar történeti alkotás, amely a *citoyen* alakját, a városi polgárság életformáját és társadalmi szerepét mutatja fel eszményül, benne jelölve meg a szabadság és erkölcs letéteményesét.

„... egyedül ők, a városiak valának a polgári szabadság védfala” — írja Horváth ismét csak egy XIX. századi álláspontot vetítve vissza a középkorba, s ez az apodiktikusan megfogalmazott mondat voltaképp egész ipartörténetének kulcsa, gondolati summázata. Valósággal eszményíti a városi polgárság termelő tevékenységét. Szerinte mindent, mi érték, Magyarországon az ő munkájuknak köszönhetünk. A nemesség önzésével szemben királyaink egyedül a polgári rendre támaszkodhattak, értelmi fejlődés és erkölcsi színvonal egyedül a városokban valósult meg. A feudális osztályok, elsősorban a nagybirtokosok elnyomorították a földművelést, a jobbágynépet, a nemesség a középkor egész folyamán féltelenül harácsol, a pórok kétségbeesése szívszaggató volt. S bár Károly és Lajos királyok támogatták a városi fejlődést, a földműves osztályra mégis új és hallatlan terheket raktak, a kilenceddel kiszolgáltatták azt az urak önkényének. Az 1437. évi parasztháborúban, majd Dózsa forradalmában a szerző egyértelműen a felkelt jobbágyoknak ad igazat, a zsarnokságot lángolóan ítéli el, 1514-ben, Werbőczy hírhedt *corpus juris*-ában látja okát annak, hogy hazánkban századokra elfojtották a földművelés, a műipar és a kereskedelem fejlődését. Ugyanakkor a jövő záloga, a magyarság jövődőlő felemelkedésének kulcsa, Horváth szerint, a városiasodás, a polgári munka, az anyagi javakat alkotó polgárság, melyet ő a józan értelem, a gondolkodó ész és törvénytisztlet legfőbb történelmi hordozójának tekint.

Világnézeti fejlődésének bizonyossága, hogy új művében Horváth már megközelítőleg sem lelkesedik annyira a honfoglaló magyarság állítólagos demokratikus szabadságáért, hanem egyértelműen az európai polgárosodás vívmányainak átvétele mellett nyilatkozik. Ugyanakkor túlságosan is pozitíven ítéli meg a városok magyar történeti szerepét, tevékenységükben ugyanazt a társadalmi értéket véli felfedezni, mint amelyet a nyugati urbanizáció a polgári forradalom előkészítéseként létrehozott. Megfelelkezik arról a realitásról, hogy újkori fejlődésünk eltorzulásának, a „második jobbágyásznak” eredményeképpen, nálunk a városok is beilleszkedtek a rendi keretekbe, a feudalizmus részeivé váltak, s emellett zömükben nem is voltak magyarok. A városi fejlődés reformkori fellendülését, mely Eötvös és a centralisták fellépésének bázisa volt, Horváth történetietlenül visszavetíti a középkor századaira.

A téma és az ítéletalkotás újszerűsége a látásmód és a feldolgozás konvencionális elemeivel keveredik Horváth alkotásában. Ugyanis nem a termelési folyamatokat mutatja be, nem a termelési eszközök és termelési viszonyok összefüggéseit elemzi, hanem megelégszik a termelési folyamatok *eredményeinek*, a tevékenység külső formáinak felvázolásával. A munka mint társadalmi értéket teremtő cselekvés, mint gazdasági erőforrás voltaképp csak kis

<sup>3</sup> Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a XIV. század elejéig. Történettud. Pályamunkák II. köt. Buda 1842. Újra megjelent H. M. Kisebb tört. munkái. Bp. 1868. II. köt. 1—172.

mértékben tükröződik, sokkal inkább morális közösségi élményként, humánus gesztusként — vagyis idealizált módon jelenik meg Horváth ábrázolásában. Emellett sok esetben nem annyira az iparos-kereskedő rétegek, mint inkább a királyok tetteit mutatja be a feldolgozás: azaz az uralkodók iparfejlesztő-kereskedelempártoló megnyilatkozásait sorolja elénk. A gazdasági alapérték-elvezése helyett törvényeket, rendeleteket, adóintézkedéseket kapunk — a termelés jogi-adminisztratív része, azaz felszíne elevenedik meg.

Nem az anyagi lét társadalmi újratermelésének és mozgástendenciáinak realitá ábrázolását kapjuk hát Horváth Mihály második pályairatában, hanem az ipar és kereskedelem szellemiségének, humánusának romantikus tükrözését — azaz ismét egy idealista vágyképet, akárcsak előző művében. Hasznos, nemzetébresztő volt *akkor* ez a vágykép, de mint történetfilozófia épp oly csalóka is: a termelő munka etikai kategóriaként való felfogása szükségszerűen vonta maga után a termelési mód történetiségének, az osztályviszonyok, társadalmi ellentétek rajzának leegyszerűsítését.

Az előadás erkölcsi illúziókkal áthatott szféráján is áttör azonban a tárgy és a gondolatosság úttörő volta: az, hogy akárcsak az előző pályázati mű, ez a könyv is merőben *másfajta történelmet* ad, mint az eddigiek. Elsőként rajzolja meg a munka és termelés történetét hazánkban, és pedig a jelennek szóló reformkori publicisztikus hangon. Az egyes uralkodók nagyságát például az ipar és a kereskedelem pártolásától teszi függővé. Történelmi rangra emel addig ily szempontból nem értékelt foglalkozási ágakat (kerékgyártó, tímár, asztalos, esztergályos, kardsziszár stb.) azért, hogy megadva nekik a történelmi polgárjogot, beemelhesse őket „az alkotmány sáncái közé” a reformkorban is. A jelenhez szól továbbá a szerző, amikor sivár és riasztó helyzetképet fest a feudalizmus jobbágypolitikájáról — valósággal pellengérré állítva a nemesi osztályönzését. A termelő-shállító-értékesítő polgári tevékenység rajza egyfelől, a munkátlan, henyé nemesi garázdaság ábrázolása másfelől, éles és kifejező kontrasztá válik Horváth széles ívű interpretálásában. S ehhez járul az is, hogy már e művében Ulászló uralmát, közelebb-ről 1514-et, jelöli meg a magyar történelem tragikus cezúrájaként. 1514 Horváth szemléletében már szimbólummá magasodik — először itt válik egyértelműen a nemesi osztálymentális ítéletének és az ország súlyos válságba kerülésének jelképévé.

A munka és szorgalom, a találékonyság és kitartás polgári erényei valósággal piedesztálra emelkednek ebben az eleven történelmi vázlatrajzban. A források nyomán dolgozik Horváth is, de azok csupán a statisztéria, a kulissza szerepét töltik be: az előadás egy nagyszabású történelmi látomást fest elénk, valósággal *filmszalagot a dolgozó, termelő, anyagi javakat létrehozó emberről*. A bajvivások és lovagi tornák helyét vászonszövők és üveggépzítők meglehetősen profán szerepeltetésével váltja fel — jelezve, hogy van egy *másik* magyar nemzet és egy másik magyar történelem is. Horváthnak e munkája *emancipálja a mindennapi élet szféráját* a hazai politikai-történelmi gondolkodásban. Királyok, nádorok, főpapok és magas rangú tisztségviselők után Horváth művében az *ember* lép elénk, a kötöttségek és feltételek, predispozíciók és sorsmeghatározások nélküli, szuverén és alkotó egyéniség, akinek autonómiája, önálló személyisége és karaktere romantikus módon szembefeszül a sors és a természet meghatározottságaival. A hegeli ember ez, aki önmagának — szabadságának és értelmének — egyedüli megteremtője.

S ezt az alkotó-dolgozó embert Horváthnál észrevehetően az is jellemzi, hogy — *Európában él*. A korszerű európaiság-tudat újabb bizonyága ez a könyv. Prága, Boroszló, Velence, Nürnberg, Firenze lakói — s elsősorban az itt élő néptömegek! — szinte „beépülnek” itt a nemzeti történelembe, zavartalanul tükröződik e munkában nemzet és nagyvilág szoros kapcsolata, a dolgozó emberek egymásra utaltságának nagy élménye.

Mindamellettt ezt az ipartörténetet áthatja az, amit — divatos szóval élve — „ellenelidegenedés”-nek és „ellen-eldologiasodás”-nak nevezhetünk. Azt értjük ezen, hogy a történetírói-politikusi szemlélet a tárgyakat, találmányokat, az anyagi javakat és termelési eljárásokat valósággal *áthumanizálja és demitizálja*. Horváth előadásának természetessége és racionalitása

valóságihitelt, pontosabban az „emberi valóság” szuggesztíóját kölcsönzi a felidézett gazdasági közeg sokezernyi részmozzanatának. A megjelenített „dologi világ” az emberi létezés optimu- maként tűnik fel itt.

Jelentős forrásanyagban épül ez az összefoglalás, Fessler, Fejér, Katona, Pray, Engel, Kovachich stb. művei sűrűn szerepelnek a közölt adatok lelőhelyeként. Mindez a forrásdoku- mentáció azonban egészen mellékes szerepet tölt be, elhalványul a történetírói koncepció egysége mellett. S ez nem pusztán formális-technikai, hanem magatartásbeli-elvi újszerűséget jelez. A források sokasága ugyanis a történetírásban nemcsak támaszt, de béklyót is jelen- tett: tekintélyt, kánont, a hierarchia és a tradíció előírászerű rendjét. E forráskiadványok és történeti feldolgozások addigi szerkezeti elrendezettségében volt valami a „szent szövegek” determinált „súlyosságából”. Lapszéli szerepeltetésük Horváth Mihály erőteljes koncepció- tudatának újabb bizonyossága.

A *Párhuzam*... elemzésekor már szoltunk arról, hogy Horváth stílusára, írói eszközeire hatással volt Vörösmarty, Kölcsey ellentétekben kibomló nyelvi romantikája. Ugyanez a ro- mantika valósul meg itt is, de már érettebben, higgadtabban. A gondolatsor, a téma mozgal- masságát, villódzó-cikázó hullámzását, alakok és szerepek, cselekvések és állapotok el nem apadó, ellentétező dinamikáját az előadás világossága és precizitása, a mondatformálás gon- dolati harmóniája és biztonsága, a stíluskép és hangzásforma elrendezett „tartása” ellenpon- tozza. A történészpublicista összpontosító energiája, a szereptudat romantikus aktivitása polgáriás célszerűségű és áttekinthetőségű, harmonikus-objektív szókinccsel párosul. Sőt a nyelvi struktúra kiegyensúlyozottsága itt erőteljesebb, mint a publicisztikus hangvétel roman- tikus zengése, lelkesültsége. Ez a romantikus, ám mégis racionális stílusvalőr, a világkép szinte elemi zavartalanságát, a szemlélet plasztikus bevégeztségét sugározza.

Két pályázati vállalkozásán kívül volt Horváth Mihálynak egy harmadik pályakezdő műve is, mely első nyomtatásban megjelent történetírói értekezése volt — a *Gróf Nádasdy Tamás élete, némi tekintettel korára*.<sup>4</sup> Mivel a majd tíz éves könyvecske a címszereplő leszármazott- jának, gróf Nádasdy Paulai Ferenc váci megyéspüspöknek ajánlva (és az ő költségén) került kiadásra, az eddigi Horváth-életrajzok többnyire elmarasztalták ezt a munkát. A Habsburgok iránti lojalitást érezték benne, az életmű árnyfoltját. Nem értünk egyet ezzel a felfogással. Ha e művében nem csillogtat is olyan írói kvalitásokat, mint legjáva alkotásaiban, Nádasdy- tanulmányának vannak erényei is.

Így mindenekelőtt a tanulmány *előszava*, melyben Horváth egyes történetírói elveit fogalmazza meg.

Hangsúlyozza, hogy azért fordult Nádasdy Tamás alakjához, mert mindig érdekelték az oly jeles férfiak, kik koruk vezetői, az eszmék terjesztői voltak. A történelmet nem a jelen- ségek zűrzavaros egymásutánjában, hanem a vezéreszmék fonalán szükséges tanulmányozni, a részletekből az általánosat kell meghatározni. Végül megállapítja, hogy az egyes ember életét is csak úgy lehet megrajzolni, ha őt korával összekötetésben szemléljük. Később visszatérünk e Hegelre mutató históriai alapelveknek kialakulására, egyelőre annyit kell róluk megállapi- tanunk, hogy a kor legtávolosabb történeti eszméi közé tartoztak.

Az életrajz objektív tényanyagában és hősválasztásában is vannak értékek. A II. Ulászló alatt elburjánzó oligarchia megbélyegzése itt még szikrázóbb, mint előző alkotásaiban, sőt itt már a mohácsi vést is a jobbágyok fölött gyakorolt elképesztő önkényből vezeti le. A Ná- dasdy-életrajzban már a későbbi Dózsa-portré indulatát anticipáló sorokat olvashatunk: „...mily közönséges gondolatlanságba s tespedtségbe merült volt mind a király, mind a nemesség, ...az az egész honban eláradott önkény, törvénytelenység s zabolátlanság, mi előtt szent s tiszteletes semmisen vala” stb.

<sup>4</sup> Gróf Nádasdy Tamás élete, némi tekintettel korára. Budán 1838.

Figyelmet érdemlő az is, hogy Horváth abból a korszakból választja hőseit, amelyben az ország függetlenségét elvesztette. S amelynek nemzetietlen gyöngeségét szembeállíthatja Mátyás virágzó nemzeti királyságával. Egy oly államférfi jellemét rajzolja meg, aki szembe fordult királyok és rendek kormányzásra képtelenségével, s európai szellemet próbált oltani kora társadalmába. Épp ezért kiemeli hőse külföldi, bolognai, római iskolázottságát, műveltsége magas színvonalát. Jellem és morál, bátorság és képzettség — ezek e portréban Nádasdy Tamás erényei, s pontosan ezek az emberi virtusok voltak oly szükségesek a tanulmány megjelenésének időpontjában. Emellett Horváth egy olyan államférfi-ideált rajzolja meg, aki köznemesi sorból küzdött fel magát az ország első méltóságába, barátai is köznemesek voltak, sikereit nem származásának, hanem képességeinek köszönhette. Koncepciója pedig — a független magyar nemzeti királyság megvalósítása — nagyon is rokonszenves az ifjú történészeknek. Egy olyan nemzetregeneráló — a nemesi társadalmat korszerűen újjászervező — közéleti elgondolást tükrözött Nádasdy Tamás politikájában, amely neki magának legszemélyesebb vágya volt.

### *Krónikák és az „ősi dicsőség”*

Horváth ifjúkori műveinek eszmei bátorsága és magas színvonala akkor tűnik igazán plasztikusan elénk, ha egy pillantást vetünk a magyar történetírás megelőző fejlődésszintjére is. Az előbbi hazai történetírói vállalkozások jellegét és hatókörét ugyanis már eleve korlátozta, hogy többnyire nem magyar nyelven íródtak.

Engel János Keresztély és Fessler Ignác Aurél nagy összefoglalásai például német nyelvűek voltak, s ez a tény többé-kevésbé szellemiségüket is meghatározta.<sup>5</sup> Engel munkái, a *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer* (1797–1804) és a *Geschichte des Ungarischen Reichs* (1813–14) még feltétlenül lojális-aulikus érülettel viseltetnek az uralkodóházzal szemben, idealizálják a rendi alkotmányt, módszertanilag megelégszenek a roppant anyaggyűjtemény száraz és távlattalan összeállításával. Fessler monumentális, tizkötetes áttekintése a *Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen* (1815–25) már korszerűbb és olvashatóbb is, de fogantatására a német romantika szélsőséges középkorkultusza, miszticizmusa nyomta rá bélyegét. Fessler ebből eredően következetesen szembenáll minden szabadságmozgalommal, társadalmi megújulással. Emellett külföldi tartózkodása miatt alig ismerte az ország XIX. századi állapotait. A *Magyar Századok* (1808–16), Virág Benedek dilettáns vállalkozását, már jóval többen olvasták, s nem is csak magyar nyelvűsége és alkotójának költői kvalitásai miatt. Az ötkötetes munka a nemesi patriotizmus ideológiájának valószínűleg bibliája, benne a rendi magyarkodás kitételei a felvilágosult abszolútizmus vágyképeivel keverednek. Nagyjában-egészében a Kisfaludy Sándor-féle regék századeleji tudatszintje jellemzi Virág művét.

Jóval fontosabb szerepet töltött be a századeleji történetírásban Budai Ézsaiás háromkötetes munkája, a *Magyar ország Historiája* — (1805–1812), mely az első magyar nyelven közreadott, tudományos igényű, történeti szintézis. Budai volt az első történészünk, aki egységes, összefüggő rendszerré foglalta össze a magyar múltat. S ő jelölte meg először azokat a monumentumokat és történelmi csúcspontokat a magyar századokból, amelyeknek erkölcsi tanúságtétele a hazafiság ébresztője lehetett. Budai Ézsaiásnak valamilyen formában tehát minden magyar történetíró az adása.

De ezek az érdemek és pozitívumok a reformkor áramában már megkoptak, a nemesi „kiválóság” példázataira minduntalan rácafolta a „haladékony idő”. Avult szelleme mellett módszertanának idejétmúlt kezdetlegessége is folyvást kiviláglott. Az időrend gépies-formális

<sup>5</sup> A kor történetírására általában: LÉKAI LAJOS: A magyar történetírás 1790–1830. Bp. 1942. és SZEKFI GYULA: A politikai történetírás című tanulmánya, A magyar történetírás új útjai. Bp. 1932. Adatokat szolgáltat BRÓ SÁNDOR: Történelemtanításunk a XIX. század első felében. Bp. 1960. is.

mechanizmusa szerint mozgatott roppant adathalmaz ez a mű voltaképp, melyet még tetéz az előadásba beillesztett forráscitátumok sokasága. Rendszerező szempontként legfeljebb a magyarok „dicsőségét” feltérképező rendi nacionalizmus figyelhető meg a műben. Riasztó példák: az ősiség törvényét és a kilencedet „hasznosnak” minősíti (I. köt. 178–179); Mária Terézia urbáriumáról azt olvassuk, hogy a jobbágyok inkább a régi rend mellett szerettek volna megmaradni (III. köt. 153); Győrtől, hol „a sok vitéz láb úgy futott”, szerinte a magyar nemesség vitézül állta a sarat (III. köt. 195). Mint egy feneketlen zsákból zuhogtatja elő Budai magyar századok töméntelen eseménymozaikját a mindig változatlan alapképlet szerint: adva van a törvényes király, aki ugyan időnként csorbítja a nemesi szabadságjogokat, s adva van a derék nemesség, mely híven őrködik a világ legjobb alkotmányán.

Hasonló elveket hirdetett, csak naivabban és egy megszállott szenvedélyével Horvát István, a nagy álmodó. A magyar történettudomány, közelebbről az őstörténet kutatása terén jelentékenyek az ő érdemei is, nemzedékek sorába oltotta be a hazafiságot. Műveinek hatása éppúgy tükröződik Vörösmarty epikájában, mint Eötvös, Szalay László, Vasvári Pál munkásságában. Szemléletének, illúziókra építő nacionalizmusa és a rendi előjogokat védő szemlélete azonban már a húszas esztendőkből, az *Aurora* megindulásával mind elavultabbá vált. Főművében, a *Magyar Ország gyökeres régi nemzetségeiről* (1820) című könyvében a „108 gyökeres régi nemzetség”, azaz a régi magyar nemesség tetteinek tulajdonítja a magyar múlt minden erényét és nagyságát. Másik sűrűn emlegetett műve, a *Rajzolatok a magyar nemzet legrégebb történeteiről* (1825) a rendi nacionalista magyarkodás „csúcsteljesítménye”. Konceptiójára jellemző, hogy a magyarságot a régi pártusoktól és szittyáktól származtatja, a Szentírás és az Iliász szereplőit is magyaroknak vallja, a magyarság történetét pedig Ábrahámtól vezeti le.

Budai Ézsaiás utódának, Pétzeli Józsefnek szintézise, *A magyarok története* 1837-ben jelent meg, tehát utóbb, mint ahogy Horváth pályaművei készültek. Mégis: e két szerzőt is sokminden választotta el. A debreceni professzor két kötete ismét csak a nemesi szabadságjogok történelmi nyomon követése, a már Árpád korába visszavetített, öröknek és változhatatlannak felfogott nemesi osztályrend eseményeinek bemutatása. Önálló konceptiója nincs, ha csak az nem, hogy a nemesség adómentességét már István király törvénybe foglalta (I. köt. 44.), hogy az Aranybulla a magyar nemesi szabadság palládiuma (I. köt. 169.) stb. A társadalmi mozgás, a gazdasági és művelődéstörténeti vonatkozások rajza mindvégig hiányzik, a néptömegek pusztá említésétől is tartózkodik. Mindezért csak részben kárpótol írói-történetiszövevényeivel, fabulázó, narratív képességeivel, s azzal, hogy művéből már nem árad oly feltétlenül az uralkodók iránti lojalitás szelleme.

Mindebből következik, hogy a század harmincas éveiben kibontakozó reformmozgalomnak még nem volt hivatott történetírója. Ugyanakkor a történelem állandó példatár volt a pozsonyi diétán és a megyegyűléseken és a kaszinókban. A múltat illetően a közfelfogásban a hamis tudat és az elzsongító illúziók legkülönbözőbb változatai szállongtak. Megközelíteni a nemzet és a nép igazi történetét, a milliós tömegekhez fordulni a történelmi örökség, az évszázados szabadságküzdelmek és a népfelszabadító harcok feltárásával — ez a szerep a pályázataival és első könyvével egyszerre feltűnt fiatal papra, Horváth Mihályra várt.

### *Mesterek és mintaképek*

Pályaművei nyomán nem lehetett kétséges: a reformellenzéki ideológia új történész reprezentánsa egészen más kezdeményezések és ösztönzések alapján látott munkához, mint elődei. Bár műveiket sokat forgatta, mégis egy világ választja el tőlük. Akiket ő tanítómestereiül tekintett, azoknak nemcsak kiváló szakembereknek, de a szabadelvűség, a társadalmi haladás hirdetőinek is kellett lenniök. Példaképeinek kilétére maga Horváth vezet rá bennünket: az *Athenaeumban* publikált cikkei közt találunk kettőt, amelyeknek címe mellé odairta: „*Wachsmuth után*”, egyet pedig, amely mellett ez áll: „*Heeren után*”. *Wilhelm Wachsmuth*

és Arnold Hermann Ludwig Heeren, a korabeli német liberális történetírás nagy tudású alakjai voltak elsősorban Horváth Mihály inspiráló mintaképei.

Kettejük munkásságának jellegéről, demokráciát és társadalmi szabadságot hirdető tendenciájáról, történetírói tevékenységük Hegel dialektikája nyomán szinte felpezsdülő szellemiségéről részletesebben szükséges szólnunk, mivel Horváth Mihály eddigi kutatói ezt a kérdést közelebről eddig soha nem érintették. Holott az összevetések, s a Wachsmuth és Heeren tételeivel, nézeteivel való egyezések, mit sem vonnak le Horváth műveinek értékéből, sőt, új fénybe vonják azok friss gondolati reagáló képességét, a nyugat-európai szellemi-világnézeti energiák gyors és eszes asszimilációját.

Wachsmuth több mint két évtizeddel volt idősebb Horváth Mihálynál, 1787-ben született.<sup>6</sup> Életrajzirói kiemelik, hogy mint igen szegény szülők gyermeke, csak nagy nélkülözések árán tudta tanulmányait elvégezni. 1803-tól a hallei egyetemen hallgatott teológiát, majd régi és újabb nyelvekkel foglalkozó előadásokat. 1815-től az itteni egyetemen az újkabkori nyelvek rendkívüli tanára lett, 1820-tól kezdve pedig a kieli egyetemen adott elő egészen 1825-ig, amikor a lipcsei egyetemen a történettudományi katedrára kapott meghívást. A lipcsei tartózkodás nagyban elősegítette — Lipcse a *Vormärz* idején a német demokrácia és az osztrák baloldali emigráció központja volt! —, hogy szabadon kibontakozzék a nagy tehetségű történész írói munkássága.

Székfü Gyula, a kor politikai történetírásáról elmélkedve, a szabadságeszme megingathatatlan előharcosának nevezi Horváth Mihályt. Ugyanígy vélekedik Wachsmuthról H. O. Sieburg *Deutschland und Frankreich in der Geschichtsschreibung des neunzehnten Jahrhunderts* című könyvében: a nemzeti liberalizmus tipikus történészképviselőjének, az emberi szabadság romantikus apostolának minősíti őt, akit mindennél jobban jellemez az akarat és cselekvés szabadságának következetes hirdetése, a francia forradalom tisztelete.<sup>7</sup>

Már a *Párhuzam...*-ban, de a középkori ipártörténetében még inkább, sűrűn idézi Horváth Wachsmuth *Europäische Sittengeschichte* című monografikus szintézisét. A lipcsei történetírónak azonban van egy másik, ifjúkori alkotása is, amely e szintézisnél is erőteljesebben hatott Horváth történetírói fejlődésére. Wachsmuthnak 1820-ban, még Halléban publikált történetfilozófiai-ideológiai tanulmánya ez, az *Entwurf einer Theorie der Geschichte*, melyben összefoglalja és a történetírás gyakorlati feladataira alkalmazza a hegeli dialektika zseniális felismeréseit.

Az *Entwurf einer Theorie der Geschichte* alaptétele, hogy a történettudománynak legfőbb tárgya és tartalma az *emberi szabadság* cselekvései a természettel vívott harcban. A történelem az emberi szabadság megjelenési formája, „központjában, mint szabadsággal cselekvő lény, az ember áll”. Az emberi szabadság megvalósulásának törvényszerűségeit a történetfilozófia összegzi, melynek fő princípiuma, Wachsmuth szerint, hogy a történelem az emberi szabadság fejlődése az időben, a történelem az emberi értelem és öntudat történelme.

Hasonló vezérelve az *Entwurf...*-nak az emberi létet meghatározó *társadalmiság* gondolata: Wachsmuth energikusan hirdeti, hogy az emberi élet kiküszöbölhetetlen velejárója a társadalomban élés — nélküle nincs öntudat, szabadság, értelem. Az egyes társadalmak a nagy emberi egész részei — veszi át továbbá Wachsmuth Hegel megállapítását —, és csak vele, általa létezhetnek. Épp ezért a történelmet Wachsmuth mint *világtörténelmet* szemléli, mint az emberi egyetem fejlődését. De hozzáteszi azt is, hogy az általános csak a különössel kapcsolatban, azzal összefüggésben képzelhető el.

A történelem alapvető ideája Wachsmuth gondolatrendszerében a *fejlődés*, a változás, a jelenségek, folyamatok mozgása. Horváthra ez a szemléletmód hatott leginkább — a reformer

<sup>6</sup> Allgemeine Deutsche Biographie. Leipzig 1896. B. 40. S. 423—424.

<sup>7</sup> HEINZ—OTTO SIEBURG: Deutschland und Frankreich in der Geschichtsschreibung des neunzehnten Jahrhunderts. Wiesbaden 1954. 235., 255—259.

törekvéseknek a wachsmuthi, illetve hegeli evolúció tana filozófiai támaszt és megalapozást jelentett. Amit a német történész hirdetett: „... wie von einem rohen physischen Zustande aus, sich das menschliche Vernunftleben fortschreitend entwickelt habe” — azt Horváth kezdettől fogva alkalmazta és megvalósította. Hasonlóan dialektikus — és Horváth által szintén átvett — téziseket olvashatunk az *Entwurf*...-ban az okok és összefüggések kutatásáról is, arról, hogy minden történeti tény egy roppant láncolat tagja, hogy minden új mozzanat kapcsolódik a régiekhez, s a történésznek a jelen viszonyából kiindulva kell megítélnie a múltat. Nemkülönbén a dialektika gyümölcse az a tétel is, hogy az emberi ész és szabadság csak a *tevékenységben*, a cselekvésben nyilvánul meg; a tevékenység nélküli ember nem ember; a tetterő nem tud egyhelyben maradni, az értelem szüntelenül tova úzi. S ha sülyedések és visszaesések, bukhatók és nehézségek árán is, de végső soron győz.

Újszerű és a történeti kutatás körét messze kitégítő követelmény az *Entwurf*...-ban a *kultúrtörténet* fontosságának hangoztatása, melyet a szerző azzal indokol, hogy ez az emberi értelem tevékenységének, megnevelésének története. Wachsmuth sokkal szélesebben értelmezi a történettudós érdeklődésének hatószféráját, mint elődei: elengedhetetlennek tartja számára a filozófia beható tanulmányozását éppúgy, mint a gyakorlati élet ismeretét. Felhívja a figyelmet az erkölcsök, szokások, szájhagyományok, a szokásjog fontos forrásértékére, a statisztika, a néprajz, a népdalok és mondák, az irodalmi alkotások történettudományi kiaknázhatóságára is — mint ahogy nálunk Horváth szintén egyike lesz azoknak, akik a művelődéstörténeti stúdiumokat bevonják a történettudományi vizsgálódás körébe.

A német történész koncepciójának modern jellegét leginkább az mutatja, hogy Wachsmuth már nemcsak tudósnek tartja a jó történetírót, hanem egyszersmind *művésznek* is. Kiemeli a történetírói egyéniség fontosságát. A történetírás művésziességéhez tartozik Wachsmuth szerint, hogy a történetíró szabadon és hamisítatlanul adja elő anyagát, hogy abból arányos és plasztikus esztétikai egész formáljon. Az esztétikai megformálás ismérvei szerinte a *világosság* („Ein historisches Kunstwerk soll das Leben in einem hellen Spiegel vor Augen stellen”), a *természetesség* és az *elevenség*. Csupa olyan jellemvonás, amely Horváth prózáját is olyannyira jellemzi!

Az *Entwurf einer Theorie der Geschichte* a maga elv-kikristályosító jellegével, azok pontokba foglalt, tételszerű, axiomatikus megfogalmazásaival egyszerre adhatott Horváth Mihálynak világnézeti, etikai és esztétikai iránytűt. A történetírói látás és megközelítés egész szellemi fegyverzetét tartalmazza leszűrt fejtegetései. Nemcsak egy diszciplína pusztá jellegzetességeivel, hanem egy újszerű alkotói habitus erkölcsi lényegével, egy mélyen dialektikus történetfilozófia tanulásaival ismerkedhetett meg az, aki Wachsmuthnak e munkáját áttanulmányozta.

Hasonlóan maradandó hatást gyakorolt Horváth történetírói-ideológusi fejlődésére a német történetíró másik műve, nagy ötkötetes művelődéstörténeti szintézise, az *Europäische Sittengeschichte*, mely Horváth pályakezdésének éveiben, 1831 és 1837 között jelent meg Lipcsében. Wachsmuthnak e vállalkozása a *népet* helyezi, mint történelemformáló erőt, vizsgálódásai középpontjába, s magyar pályatársa ebben követi majd leghívebben. Szintézise az újkort már elkülöníti a középkortól, s az utóbbi időszak legfőbb jellegzetességének a népképviselőre törekvést tartja.

Alapvető eleme és vezérlő szempontja a német szintézisnek a társadalomrajz és az állami mechanizmus párhuzamos ábrázolása, egyidejűleg a jogintézmények, ipar, kereskedelem, tudomány, művészet vázlatos ismertetésével. Legfőbb forrásai e vizsgálatnak a régi germán néptörvények, melyekben Wachsmuth szerint egyaránt tükröződik minden néptárs szabadsága és egyenlősége. Állam Wachsmuth szerint nincs nép nélkül, a *Staat* és a *Volk*, *Volkstum* mindig egymást feltételező, kölcsönös viszony, s ezen az sem változtat, ha a nép esetleg szembekerül államával. Az *Europäische Sittengeschichte* a népi sajátosságok, az eredeti német népkarakter és a nyugat-európai államiság formái dialektikus együttélésének, kölcsönhatásának elvét hirdeti — egyszerre ösztönöz a népi-nemzeti elemek fejlesztésére és az euró-



paiság kultuszára. Jellegzetes fejezetcíme — *Das Volksthum in den deutschen Staaten des Abendlandes insgesamt* — híven visszatér Horváth mindkét pályairatában. Míg azonban Wachsmuthnál többnyire pesszimista, baljós színezetű ez a történelmi alapviszony, magán viseli a német széttagoltság karakterjegyeit, addig Horváthnál a reformkori újjáéledés áramában az előjel egyöntetűen pozitívvá változik: a népi erényekben és a nyugat-európai állameszmékben egyaránt nemzetregeneráló erőket lát a magyar történelem.

*Nép, népjog, népszabadság, népélet* — ezek Wachsmuth művének vezérszavai, a *Staatswesen*-nek, *Kaiserwaltung*-nak elmaradhatatlan velejárója a *Volksrecht*, *Volksfreiheit*, *Volksleben*. Utóbbi, a *Volksleben* a motorja Wachsmuth gondolatvilágának: az életmód jellegzetességeit, az emberi együttélés formáit, normáit, szokásait szerinte a *Volksleben* határozza meg. Az államiság nem királyok és udvaruk történelme, hanem a nép egészére kiható mechanizmus történetévé szélesül; a törvény- és jogtudomány fontosságát is az adja meg Wachsmuth koncepciójában, hogy a népiség legfelsőbb módja mutatkozik meg bennük. Sőt a német történetíró a jognak és a törvényeknek valósággal misztikus erőt tulajdonít, a nép szellemének magasztos érvényre jutását látja benne — ezért kultúrtörténeti szintézisében mindenekelőtt a jog, a törvények és az erkölcsi viszonyok vizsgálatát állítja előtérbe. Ehhez társul kiegészítő vonásokként a kézművesség, ipar, kereskedelmi összeköttetések, irodalom, művészet stb. bemutatása. Horváthnál ezeknek az összetevőknek hangsúlya, funkcióintenzitása megváltozik. A nép életének tükrözése nála is mindvégig vezető szempont — de nála ennek megjelenítése elsősorban az anyagi fejlődés, a gazdasági alap jellegzetességein keresztül történik. A hegeli történelmi elvek absztraktsága Horváthnál bizonyos mértékig materializálódik, illetve a reális lehetőségek síkján jelenik meg az olvasó előtt.

S még egy fontos alapviszonyt tanul Horváth a hegelianus német történelemtől. Azt, hogy a történelemben feltűnő népek, germánok, szlávok, arabok stb. egy nagy egység, az *emberiség* (*Das Menschengeschlecht*) alkotó részei. Azt, hogy a *népi és nemzeti* nem abszolútumok és végső értékkategóriák, hanem az *általános emberinek* konkrét megvalósulásai. S ez az alapvetően demokratikus szempont állandó ismérve lesz Horváth Mihály nemzetszemléletének: a nemzeti felemelkedés nála egyszersmind az *általános emberhez emelkedést* jelenti. Mindebből eleve adódik Wachsmuthnál, illetve Horváthnál, hogy az egyes népek is részekből, egymást feltételező csoportokból, azaz *osztályokból* állanak, amelyeknek egysége csakúgy ellentétek egységéből, még inkább harcából tevődik össze, mint az emberiség és a nemzetek viszonya.

S az *Europäische Sittengeschichte* írója félreérthetetlenül leszögezi, hogy ebben az osztályharcban a feltörekvő polgárság és a néptömegek pártján van. Wachsmuth a középkor derekától kezdve mind többet szól az ipar és a kereskedelem eredményeiről, a mesterségek és a kézművesség fejlődéséről, a városok és a municipalitás lehetőségeiről. Nyíltan megvallja, hogy a *városi polgárság és a néptömegek antifeudális törekvéseiben* látja az emberi fejlődés fő tendenciáját, mint ahogy Horváth társadalomszemléletének is ez lesz legfőbb hajtóereje. Így szól erről Wachsmuth: „... Eine Bürgergemeinde bilden, wurde die Losung des Gewerbestandes; die Macht des Innungsgeistes und das Bedürfnis des Schutzes brachte nun Schutzgilden in höherer Bedeutung als Bürgergemeinde hervor. Es giebt in der Entwicklung geistiger Kräfte gewisse Momente des Fortschreitens, wo der Schwung schnellkräftiger und gewaltiger wird; ... Die Handwerker mußten demnach von den Banden der Hörigkeit, die Kaufleute von der Pflichtigkeitkeit zu Hofrecht befreit, die Wehrständischen von ihrem Lehnverbande gelöst werden und das Recht der sämtlichen Stadtbewohner seine Erfüllung in der Gemeinde selbst finden.” Hasonló fejtegetéseket találunk Horváth Mihály középkori ipartörténelmi művében is: „... egyedül ők, a városiak valának a polgári szabadság védfalai”; a városok falai közt fejlődött ki a magasabb erkölcs; a műipar és kereskedelem terjesztette el leginkább az ismereteket, a józan értelmességet stb.

A középkori századoktól kezdve, mintegy a városi polgárság fellépésétől, Wachsmuth nyomon követi az *egyenlőség* eszméjének történelmi realizálódását, mélyülő fokozatait — hang-

súlyozva a gildek, céhek és munkaegyletek, az építő testvériségek, a Hanza-városok és a földműves telepések társaságai úttörő szerepét. Szerepük, jelentőségük Wachsmuth szintézisében mindinkább vetekedni kezd a lovagság és az egyház korábban monopolisztikus társadalmi hatókörével. Ezzel párhuzamosan az állam, a közhatalom, a politikai mechanizmus az *Europäische Sittengeschichte* lapjain teljesen emberi intézménnyé, sőt a társadalmi közösség eszközévé válik, elveszíti régebbi mitikus, istentől rendelt jellegét. S noha az államügyek, a politikai eszmék Wachsmuthnál mindvégig a tudati szférában, idealista módon tükröződnek, a megjelenítés során a nép életének reális színei mindinkább átütnek.

A középkori állapotok felbomlásához, a nagy földrajzi felfedezések és a reformáció korához érkeve Wachsmuth éppoly élesen antifeudális álláspontra helyezkedik, mint utóbb magyar követője. A német történész szerint az újkor legfőbb jellemzője, a *Zeitgeist* megnyilvánulása, a népek a fejedelmek és a nemesség ellen vívott harca, a közemberek felkelése a földesurak ellen. A történésznek nép és nemesség történelmi összeütközéseire kell figyelemmel lennie, mert az uralkodó feudális osztályok el akarják rabolni a polgárság és a nép legnemesebb kincsét — a szabadságot.

Sokat köszönhetett Horváth Mihály Wachsmuth harmadik nagyfontosságú művének, a négykötetes, 1840 és 1844 közt Hamburgban megjelent *Geschichte Frankreichs im Revolutionszeitalter*-nek is. Benne találhatta meg ugyanis egy társadalmi forradalom előítéletektől és torzításoktól mentes, hiteles ábrázolását, általa tárult fel előtte a tömegek forradalmi szerepének és erejének ihlető példája.

Ez a vállalkozás voltaképp többet ad, mint amit a címe ígér: nemcsak az 1789–1793-as forradalom történiáját nyújtja, hanem az utána következő időszakét is, egészen 1830-ig, a júliusi forradalomig. Előszavában nyomatékosan közli, hogy kerüli a hamis tényeket, s mindennütt a teljes igazságra és pártatlanságra törekszik. S ebből a szempontból az sem mellékes, hogy Wachsmuth fő forrása, akire szüntelenül hivatkozik, a baloldali, saint-simonista Buchez és Roux negyvenkötetes gyűjteménye, az *Histoire parlementaire de la révolution française* (1833–1838.). Nem véletlen, hogy — amint erre az újabb francia történeti irodalom rámutat — Wachsmuthnak e hatalmas vállalkozása a fiatal Marx ideológiai fejlődésére is jelentős hatást gyakorolt. A hegeli jogfilozófia kritikai elemzése közben Marx 66 jegyzetkivonatot és külön egy nagy arányú bibliográfiát készített a lipcei professzor forradalomtörténetéből.<sup>8</sup> (Wachsmuth nézete egyébként a kor más kimagasló gondolkodójának fejlődésére is ösztönzőleg hatottak. Ludolf Wienbarg, a Junges Deutschland vezető ideológusa és legbaloldali alakja például 1822 nyarán érdeklődéssel hallgatta Wachsmuth történettudományi kollégiumait.)

Rendkívül érdekes, ahogy a német történétíró e műve első kötetében *politikai hitvallást* — ein politisches Glaubensbekenntniß — tesz a forradalom jelenségével és történetével kapcsolatban. Mindenekelőtt leszögezi, hogy az általános emberi eszmék haladása feltartóztatathatlan, hogy a népek politikai emancipációjának barátai a francia forradalmat mint az emberiség szép hajnalhasadását üdvözlik. A forradalom, Wachsmuth szerint, az eszmeáramlatok diadala, amely a régi idő pártjainak ellenállását lebírta, mert ott a tömegek, itt viszont csak egy csekély csoportocska harcolt, s mert a régi formák az élő és termékeny szellemet már teljesen elveszítették.

A *Geschichte Frankreichs im Revolutionszeitalter* szerzője történetiszemléletének egyik alappillére a feudális monarchiák történelmi meghaladottsága, gyengeségeik és funkciótlanságuk felismerése. A monográfiában XIV. és XV. Lajos országának dermesztően negatív körképe bontakozik ki. Első mondata — „Es wird nicht so bleiben” — jelzi már, hogy Wachsmuth mennyire *bevégzettnek*, megmászhatatlannak tekinti a francia monarchia sorsát. „... Er

<sup>8</sup> MAXIMILIEN RUBEL: Karl Marx. Paris 1957. 75. és A. CORNU: Karl Marx et la révolution française (1841–1845.). La Pensée 1958. szept.–okt. 63. Az erre vonatkozó adatok LUKÁCSY SÁNDOR szíves útbaigazítása szerint. Wienbargra vö.: H. H. HOUBEN: Jungdeutscher Sturm und Drang. 1911. T. ERDÉLYI ILONA szíves tájékoztatása szerint.

trifft auf einen besudelten Thron — írja XVI. Lajos trónralépéséről — ein gedrücktes Volk, ein erlahmtes und auswärts verachtetes Getriebe der Regierung; die Kriegsehre war dahin, der Schatz erschöpft, der Staat mit Schulden belastet, die Regierung in Verlegenheit um Mittel, die dringendsten Bedürfnisse zu befriedigen." Ebben a történet szemléletben már végképp kihuny a monarchák és monarchiák tisztelete, az ancien régime-ről csak ironikusan tud szólni.

E műben kezdettől fogva az ábrázolás középpontjába kerül a nép. S nem mint statisztika, hanem mint megszámlálhatatlan tömeg, mint hatalom, mint félelmetes erő. A Dózsa-parasztháború történetének és a nagyszabású történelmi szintézisnek megalkotására készül Horváth Mihály a *Geschichte Frankreichs im Revolutionszeitalter* lapjain láthatta legérzékletesebb példáját a felkelt nép forradalmi ábrázolásának. Wachsmuth ugyanis valósággal remekel az olyan jelenetek ábrázolásában, mint például a nemzetgyűlés 1789. május 4-i megnyitása, amikor hallgatással fogadják az érkező királynét, vagy az asszonyok tüntető menete 1789. október 6-án, továbbá július 14-e évfordulójának ünneplése a Marsmezőn stb. Előadásában teljességet és telítettséget érzünk, a világnézeti biztonságnak és elvi judíciumnak magas fokát. Ez a világnézeti szilárdság, filozófikus belső elrendezettség lehetett leginkább az a vonzerő, amely Horváth Mihályt annyira megragadta Wilhelm Wachsmuth munkásságában.

Másik mintaképének, A. H. L. Heerennek életművében pedig az újkori politikai és gazdasági változások iránti nagy fogékonyság, az európai államrendszerekben és közgazdasági kérdésekben való jártasság keltette fel írónk érdeklődését. Annál is inkább, mert Heeren összefoglaló fő művei a liberalizmus kézikönyveinek számítottak.<sup>9</sup> *Handbuch der Geschichte der Staaten des Altertums mit besonderer Rücksicht auf ihre Verfassungen, ihren Handel und ihre Kolonien* című, 1799-ben közreadott nagyszabású monográfiája azzal vált kiemelkedővé, hogy az ókori népek történetét az anyagi szükségletekből, a kereskedelem érdekeiből, az áruforgalom jelentőségéből vezette le — egyaránt követve Montesquieu és Adam Smith tanításait.

Ennél is fontosabb volt Heerennek nagy politikaelméleti és ideológiatörténeti összefoglalása, az 1809-ben Göttingában publikált, kétkötetes *Handbuch der Geschichte des Europäischen Staatensystems und seiner Colonien*, melyet már mint a göttingai egyetem professzora jelentetett meg. Ezt a munkát ugyanis Horváth feltehetőleg nemcsak olvasta, hanem egyik későbbi publikációjánál, *Az országtani theóriák* című értekezésében fel is használta.

Az európai államrendszerek részletes történetét ismerhette meg e kézikönyvből a magyar történész Amerika felfedezésétől kezdve a napóleoni háborúig bezárólag. Heeren munkája kiterjedt tudományos alapossággal nyújtja — kézikönyvszerű pontokba szedve — az újkori politikai eszmélkedés fejlődésének vázlatát. Lényegében a polgárosodás ideológiájának kibontakozását, az egyes országokban létrejött változatokat mutatja be az enciklopédikus sűrítés eszközeivel. A mű lényege: összegezve beszámolni mindazokról a változásokról és fejleményekről, amelyek az elmúlt háromszáz évben, de különösen a francia forradalom során és azóta létrejöttek.

Előszavában nagy nyomatékkal állapítja meg, hogy az újabb idők lényege a változás, s ezért művében e változások okainak megmagyarázására törekszik. Mindezzel pedig „egy nagy és felséges jövő” szolgálata a célja, annál is inkább, mert az európai „Staatensystem” virágzó átültetését láthatja túl az óceánon, ahol megvalósulóban vannak egy szabad és nagy világgállamrendszer elemei. A patétikus szabadságrajongás hangján fejezi be Heeren előzetes megjegyzéseit — ezzel alighanem eleve megnyerve Horváth Mihály érdeklődő rokonszenvét: „... Möge kein Gewalthaber es wieder versuchen wollen Europa in Fesseln zu schlagen! Mögen die Völker sich würdig zeigen der wiedererrungenen Freiheit” stb.

Az újkor fontos vonásának tartja Heeren azt is, hogy a monarchiák addigi hatalmi túlsúlyával szemben kifejlődött a népjog, a magántulajdon szentsége, továbbá a politikai

<sup>9</sup> EDUARD FUETER: *Geschichte der neueren Historiographie*. München und Berlin 1936. 385—389.

egyensúly megtartásának elve. S Heeren már úgy periodizálja az újkor évszázadait, hogy az ábrázolás középpontjába — mint külön korszak — a francia forradalom és az azóta eltelt időszak kerül. A francia forradalom folyamatából és az azóta bekövetkezett polgári fejlődés eredményeiből pedig Heeren elvonatkoztatja a liberális ideológia uralkodó eszméit. Így Heeren javasolja, hogy a fejedelmek és népek ne viseljenek hadat egymás ellen, amennyiben a szükség nem kényszeríti őket; az államok alkossanak egy szabad államrendszert, tiszteletben tartva egymás függetlenségét; az alkotmányokat meghatározott törvények szerint rendezzék, s ebben a nép is részt vehessen; a rabszolgaságot és jobbágyságot töröljék el; a gondolatközlésnek írás és nyomtatás útján törvényes szabadság adassék. A polgárság előretörése az élet minden területén a kor alapvető sajátossága — vonja le végső következtetését az író.

Wachsmuth és Heeren alkotásain kívül haszonnal forgatta Horváth más német történetírók munkáit is. Így mindenekelőtt *Carl Rotteck* híres művét, az *Allgemeine Weltgeschichte*t (1812—1821), amelynek 1844-ben már tizenötödik kiadása került forgalomba. S amelyről a korra vonatkozó legtöbb forrásunk megemlíti, hogy az európai liberalizmus e „vezérkönyve” milyen kiterjedt hatással volt a magyar reformnemzedékre, csak éppen azt mulasztja el megemlíteni, hogy ez a hatás miben rejlett. Rotteck művének elvi jellemzését frappáns tömörséggel végezte el például Csengery Antal, az MTA Eötvös Könyvtárában őrzött példányának hátlapján:

„Rotteck (1775—1840) badeni követ és tanár — jegyzi fel magának véleményét Csengery —, jeles egyéniség, a loyál-staats és weltbürgerség képviselője, s az észjogé a mysticus-történetiek ellenében, ép de nem mély fölvilágosodása által, minden traditio, speculatio ellene, szabad elvű történetíró. E művében először kísérli meg az egész világtörténetet a liberalizmus és az ész jogi eszmék szempontjából illustrálni, ugyanazon mértéket alkalmazni az ő, közép és újkorra, s Demosthenest és Fülöpöt, Brutust és Caesart, Robespierret és Napoleont a badeni balszél foruma elé idézni . . .”

Művének hat kötetében a jogok és törvények, a szabadság és alkotmányosság eszméivel szembesíti a különféle kormányzatok és kabinetek működését — Ádámtól s Évától kezdve Lajos Fülöp rendszeréig. Eszménye az alkotmányos-parlamentáris monarchia, amint azt Angliában 1689-ben az angol nép jogairól szóló nyilatkozat kodifikálta, továbbá a francia forradalom, melyet a világtörténelem legnagyobb eseményének minősít, végül a júliusi forradalom, melyben egy új korszak kezdetét ünnepli. Rotteck egyébként nemcsak liberális-reformer eszméivel hatott Horváth Mihályra, de felfogása hasonló idealista történetiességével is. Így például a spártai Likurgust megrója elnyomó intézkedéseiért, Solon törvénykönyvében a népakarat diadalát magasztalja, Krisztus tanításaiban pedig a szabadság és egyenlőség eszméinek érvényesülését. S amit Horváth *Párhuzamában* a honfoglaló magyarok „ösi demokráciájáról” mond, annak pontos megfelelőjét találjuk meg Rotteck művének IV. kötetében, ahol a szerző ugyanezt állítja — ezúttal a németek őseiről. („Gastfreundschaft, Treue und Wahrheit, Ehrfurcht vor dem Alter, der Tugend, der Würde zierte seinen Charakter.”)

Tanulmányokat merített Horváth Mihály *Johann Gottfried Eichhorn* és *Karl Dietrich Hüllmann* történeti szintéziseiből is. Az előbbinek *Allgemeine Geschichte der Cultur und Literatur des neueren Europa* (Göttingen 1796—99) című kétkötetes műve a felvilágosodás és a francia forradalom ideológiai eredményeinek egyik legkorábbi felhasználása német földön. A lényege: hallatlan részletességű művelődéstörténete a „das barbarische Mittelalter” időszakának, a polgárosodás első jeleinek, a „Freiheitsinn und Freymüthigkeit” jelentkezéseinek. „... das neue Emporkommen des Mittelstandes, von welchem die ganze Cultur abhängt” — vallja Eichhorn, s könnyű észrevenni, hogy ez mennyire egyberimel Horváth felfogásával, mint ahogy a középkor végtelenen elmarasztaló megítélése is rokonítja őket egymással. Hüllmannak, az Odera-Frankfurt-i, majd bonni történészprofesszornak pedig két monográfiáját is sűrűn idézi Horváth. Az egyik: a *Geschichte des Ursprungs des Stände in Deutschland* (1806) az egyes német társadalmi osztályok történetét nyújtja a feudalizmus „klasszikus” korszakában, az

V. századtól a XIII. század végéig. A nemesi kiváltságok és jobbágyszolgáltatások történeti létrejöttét, a német hűbériség elnyomó gyakorlatát mutatta be ez a mű Horváth Mihálynak. Hüllmann másik, nagyszabású vállalkozása, a *Städtewesen des Mittelalters* (1828) pedig a városok történetének európai horizontú összegzése, közigazgatási formáik és termelő tevékenységük gondos feltárása. A polgárság történelmi szerepének megjelenítése terén adott ösztönző példát magyar kollégájának.

Itt kell megjegyeznünk, hogy Horváth életművében semmi nyoma a francia restaurációs történetírás nagy kortársi iskolájának, Guizot, Thierry, Mignet stb. munkásságának. Nem hisszük, hogy ennek a francia nyelvismeret hiánya lenne az oka. Sokkal valószínűbb ennél, hogy az *Histoire générale de la civilisation en Europe*, az *Histoire de la conquête de l'Angleterre par les Normands* és a *Histoire de la Révolution française* már a megvalósult polgári forradalom és az osztályharc jegyében mutatják be tárgyukat, egy olyan szemléletet tükröznek, amelytől a nemességgel való egységfrontra, nép és nemesség érdekegyesítésére törekvő Horváth tartózkodott.

Nem lehet vitás, hogy Horváth Mihály, amikor Wachsmuthot, Heerent és társait választotta tanítómestereiül, a kor legprogresszívebb, igen széles látókörű német történészeit hívta segítségül. Mind az öt német historikus a „Zeitgeist” meggyőződéses híve volt, azaz a feudalizmus rendjének ellenlábasa, az emberi szabadságjogok előharcosa. Kézikönyveik a liberális és demokratikus eszmevilágnak valósággal tárházai voltak — vagyis kiválóan alkalmasak arra, hogy Horváth érdeklődését és törekvéseit bekapcsolják abba a nagy intenzitású áramkörbe, melyet 1789 és 1830 hozott létre az európai köztudatban. A klasszikus német filozófia nagy történelmi élménye a francia forradalom, a gironde, a jakobinizmus és Napóleon világhódító hatalma, a polgárság felszabadult életereje. Ezt az élményt közvetítették a fiatal Horváth Mihály számára hiánytalanul W. Wachsmuth, A. H. L. Heeren és társai munkái.

#### A programtanulmányok

A pályairatok beküldése után Horváth állandó munkatársa lesz a Bajza és Toldy szerkesztette *Athenaeum*nak. S hogy nagyon is tudatában volt a folyóirat köréhez csatlakozás politikai horderejével, mutatja itt közölt írásainak jellege. Olyan elvi, történetfilozófiai, publicisztikai cikkekkel jelentkezett, amelyek mind aktuális politikai eszméket tartalmaztak, s általuk Horváth is részese lett az *Athenaeum* nagyszerű felvilágosító harcának.

1838–39-ben olyan cikkekkel szólt meg itt Horváth Mihály, amelyeknél egyaránt jelezte: „Wachsmuth után.” E két cikket, a *Szükség és szabadság a földi életben* és a *Gondolatok a történetírás teoriájából* című azonban — mivel Horváth a címben a saját nevét tüntette fel — eredeti művekként könyvelte el az eddigi kutatás. Holott e két cikk nem más, mint szó szerinti fordítása Wachsmuth *Europäische Sittengeschichte* című műve egy-egy fejezetének, az előbbi a *Nothwendigkeit und Freiheit im irdische Leben* címűnek (I. köt. 9–19.), az utóbbi pedig a *Die Aufgabe* című fejezetnek (I. köt. 3–8.). Horváth annyira azonosult tanítómesterével, hogy annak összefoglaló fejtegetéseit saját programtanulmányaiként adta közre az *Athenaeum*ban való bemutatkozás során.

A *Szükség és szabadság a földi életben* című írásában Horváth Mihály, illetve német forrása, történetiszemléletének filozófiai princípiumait határozza meg — amint a címből is kitétni, a hegeli dialektika szellemében.<sup>10</sup> A történelmi fejlődés mozgatórugójának, a természeti világ adott szükségszerűségeinek és az emberi autonómia szabadságának ellentétét látja. S az ember körülményeit determináló-lebilincselő természet szükségszerűségei után, melyeket az élet minden területén tetten ér, az ember belső képességeiben — eszében és akaratában — látja az ellenerőt. Wachsmuth nyomán Horváth a történelemben egy isteni dialektika állandó és az ember javát szolgáló érvényesülését figyeli meg, amelynek felismerése a gondolkodó ember

<sup>10</sup> Szükség és szabadság a földi életben. *Athenaeum* 1838. II. köt. 53. sz. (dec. 27.)

alapvető feladata. Másik jelentős felismerése: a szabadság nem eleve adott, hanem történelmi képződmény, munka és harc, cselekvés és fejlődés eredménye. A szabadság aktivitásunk terméke, a cikk szerint arányban van öntudatra ébredésünkkel. S harmadik következtetése ebből adódik: a szabadság reprezentálói a nyugati államok. A történetírás feladata a cikk interpretálásában „... élet és mozgás, akarat és cselekvés, alkotás és képzés, átváltozás és tökéletesbülés, ezt csak Európa s némi részeiben Amerika nyújtja, melyeknek történeteiben az emberi szabadság leghatározottabban kinyomva vagyon.”

E történetfilozófiai vezéreszmék kifejtését folytatja Horváth az *Athenaeum* másik programcikkében, a *Gondolatok a történetírás teoriájából* című Wachsmuth-dolgozat fordításában.<sup>11</sup> Egy sor dialektikus alapelvet jelöl meg itt is a történetírás feladatául, csupa olyan gondolatot, amely a hazai polgári átalakulás eszmei támogatását szolgálja — az összefüggések és a törvényszerűségek megállapítását, az egyes és általános kapcsolatának érzékeltetését, a sajátos és a különös beható rajzát, a valóságűséget és az életszerűséget. S továbbgondolva mindazt, amit az előző programtanulmányban szabadság és szükségszerűség kapcsolatáról kifejtett, a néptömegek ügyének szolgálatát állítja a történetírás központjába. A társadalom és a történelem dialektikája a *nép politikai szerepének* megértéséhez vezet el Wachsmuthot, illetve magyar tolmácsolóját, aki ennek alapján programul tűzi ki, hogy a nemzeti történelemnek lényege, „veleje, lelke” a nép élete, sorsa legyen. „... A státus üres minta marad, ha benne egy lényegdús, életerővel teli néptömeg teljessége hiányzik; nem egész, nem egy az, ha határai a népével nem esnek össze; nem sajátja önmagának, ha intézetei nem a nép szellemében gyökeresnek, ha alkotó munkálódása a nép nyers ellenkezésébe ütközik” — szögezi le programul német forrása nyomán Horváth, több esztendővel Erdélyi népiességének megindulása előtt.

Mind konkrétabbá, reálisabbá és gyakorlatiasabbá válik e cikkekben a történetfilozófiai-ideológiai program. Harmadik ilyen jellegű, szintén német forrásra támaszkodó, *Európa belviszonyai a francia forradalom idejétől fogva* című írásában a leszűrt princípiumokat már a napi politika törekvéseivel és problémáival szembesíti Horváth Mihály.<sup>12</sup> A francia forradalom tanulságait összegezve olyan következetesen baloldali feladattudatról tesz tanúságot, mint előtte kevesen. Ő már az újabb történelem korszakalkotó határvonalat látja 1789-ben, a társadalmi képleteket gyökerében újjáformáló nagy antifeudális energiát, a szabadság és egyenlőség eszméinek első igazi történelmi realizálódását: „... a régi kasztok azonban később sem verhetek gyökeret. A többi Európában is kiesett az sarkaiból s a nemesség és harmadik rend közti korlátok megnyitának... A születési nemességgel a klérust is semmiségbe dönté a forradalom... A harmadik rend fölemelésére a forradalom hatalmas alapot vetett, melyet semmi visszahatás nem tolhatott félre.”

1789 Horváth számára a régi elhalásának és az új diadalának legfőbb érve és bizonyossága. Olyan immár fél évszázados teherpróbát kiállott gyakorlati realitás, mely a feudális historicizmus eleve elrendelésen alapuló modelljével sikerrel szegezi szembe a tömegek alakító erejét, a kiváltságok doktrínájával a népfelség tanát, az istentől eredő hatalom legitimitás-elvével a természetjogot. De a forradalom eseményzápóra nemcsak a kollektívum teljes újjáformálódását hozta magával — állapítja meg Horváth Mihály. Szuverén tényezővé lett az egyén, a személyiség is, ön maga sorsának urává válhatott a születés predesztinációjával régebben lebéklyózott individuum. S aki bírhatta *magát*, az bírhatott *mást* is: a személy joga mellé a forradalom odaállította a *birtok* jogát is.

Horváth tanulmánya a *forradalom jelenségfolyamatának rehabilitációja* voltaképp — évtizedek csalódása és csüggedése után. Minden vonatkozásban gyümölcsözőnek jeleníti meg

<sup>11</sup> *Gondolatok a történetírás teoriájából*. Athenaeum 1839. I. köt. 22. sz. (márc. 17.) Újra megjelent H. M. Kisebb tört. munkái. Bp. 1868. III. köt. 379—385.

<sup>12</sup> *Európa belviszonyai a francia forradalom idejétől fogva*. Athenaeum 1839. II. köt. 38—39. sz. (nov. 10—14.). — Újra megjelent H. M. Kisebb tört. munkái. Bp. 1868. IV. köt. 475—491.

a forradalmat, szinte olyan bőségszarunak, amelyet csak ki kell nyitni, hogy a jótévő manna végelethetetlen sokaságban zuhogjon az emberiségre. De ha az ilyenformán kissé naiv megnyilvánulás is, annyi bizonyos, hogy e túlzásra szükség volt az oly sok rosszal megvádolt forradalom világnézeti recepciójához. S bár ő a forradalmat sokkal inkább morális tényezőnek, mint az osztályviszonyok újjáformálójának tekinti, kétségtelen, hogy Horváth számára ez az elmúlt fél évszázad alapvető korélménye.

### *Népi sors és nemzeti polgárosodás*

E programcikkkel Horváth akkor lett a Bajza–Toldy vezette liberális csoportnak munkás tagja, amikor a reformkori küzdelem újabb szakaszhoz, korszakfordulóhoz érkezett. Az 1839–1840-es országgyűlés megegyezése, nemzet és kormány kibékülése, Kossuth és a többi politikai fogoly szabadon engedése, a *Pesti Hírlap* és a Vajda Péter szerkesztette *Világ* megjelenése új közéleti időszak kezdetét jelentette. Egyszersmind a fiatal történetíró-publicista számára jelezte azt is, hogy a „kor lelke”, a „Zeitgeist” már nem a középkori állapotok vizsgálatát s nem is elvi programcikk megfogalmazását kívánja a politikai gondolkodás művelőitől, hanem az aktualitás felismeréseit — a Mohács óta kialakult Habsburg-uralom bátor és őszinte elemzését. Éppen ezért Horváth merészen hozzálát a XVI–XVIII. század analíziséhez, népi sors és nemzeti polgárosodás nagyon is kedvezőtlen mérlegéhez.

Első ilyen vállalkozásának, az *Athenaeum* 1839–1840. évfolyamaiban folytatásokban megjelent *Vázolatok a magyar népiség történetéből* című tanulmányának már a címe is irányjelző: nem az ország, hanem a nép történetét követi nyomon, híven a wachsmuthi útmutatáshoz.<sup>13</sup> S itt már a „népiség” más népekkel — a németekkel — való ellentéteiben tűnik elő. A Habsburg-államiság elnyomó, nemzetellenes politikája e tanulmányában kapja meg igazán Horváth Mihálytól az elmarasztaló ítéletet: szerinte újabb történelmünk nyomorúságainak — a feudális osztályrend mellett — a Habsburg-kormányzás a legfőbb oka, kiváltója. A történelmi mélypontok: Dózsa, Mohács, a török hódítás, a neoacquistica commissio mind-mind érvvé válnak az uralkodóház politikájából való kiábrándítás szolgálatában.

Három időkorre osztva tárgyalja Horváth az utóbbi évszázadok politikai-társadalmi fejlődését: a mohácsi ütközettől Buda visszavételéig, Buda visszavételétől II. József és II. József korszakát. S mindhárom időkor alapvető ellentétpárjaul — a nemesi liberalizmus legfőbb ideológiai kritériumát következetesen alkalmazva — kormány és nemzet kettősségét, antagonisztikus szembenállását tünteti fel — a *gyarmati vámrendszerben* jelölve meg elmaradottságunknak főokát. A lojalitás legcsekélyebb gesztusa nélkül mint nemzetpusztító politikát mutatja be a Habsburgok uralmát, a felvillantott időkorok — kivéve II. Józsefét — megegyeznek a népi és nemzeti érdekek semmibevételében, a szolgaság és erkölcsi aljasság általánosság válásában. Így lesz Horváth első történetírónká, aki feltétlenül jogosnak tartja a Habsburg-centralizáció ellen indított XVII. századi rendi küzdelmeket, sőt Thököly és Rákóczi szabadságharcát is.

S a szinte fokozhatatlanul sötét, nemzetpusztulást tudatosító, múltidéző helyzetjelentés után merő kontraszt a *Vázolatok* befejező része, harmadik időköre — *II. József korszaka*. De olyan kontraszt, amely bemutatja, hogy a polgárosító reformok, még a legcélszerűbbek is, nemzetiség nélkül eredménytelenek; a polgárosodás folyamata elválaszthatatlan a nemzeti jellegtől, a nemzeti érzület, vonások, jellemjegyek megerősödésétől. II. József kormányzatáról a legjobb véleményt nyilvánítja, benne találja meg a reformliberalizmus szellemi őst, de épp az ő uralmának tanulságai készítetik egyszersmind arra a felismerésre is, hogy a liberális progressz-

<sup>13</sup> *Vázolatok a magyar népiség történetéből*. Athenaeum 1839. I. köt. 26–27. sz. (márc. 31.—ápr. 4.), továbbá 1839. II. köt. 32. sz. (okt. 20.), 1840. 3–5. sz. (jan. 9–16.). — Újra megjelent H. M. Kisebb tört. munkái. Bp. 1868. III. köt. 387–432.

szió reformelvei megvalósíthatatlanok a magyarságnak a Habsburg-birodalom keretei közt betöltött szerepe megváltoztatása nélkül. A történelmi mérleg — a három időkor összevetése — kimondatlanul is a *kétfrontos harcot*, a nemesi előjogok és a nemzeti elnyomás ellen vívott együttes küzdelmet sugallja, lényegében már Kossuth későbbi politikájának anticipálása.

S ez a kétfrontos harc teljesül ki Horváth 1840-ben megjelent, akadémiai nagyjutalommal koszorúzott vállalkozásában, melyben középkori ipar- és kereskedelemtörténetét folytatta. Az *ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt* című monográfia több mint háromszázötven lapon kíséri-elemzi végig a népi sorsnak és nemzeti polgárosodásnak mindazokat a jelentős állomásait, melynek mérföldköveit a *Vázolatok a magyar népiség történetéből* című dolgozatában jelölte ki Horváth Mihály.<sup>14</sup>

Az újkori ipartörténet szellemi iránya egészen más, mint az említett középkori köteté. Míg ebben a feudalizmus minden visszataszító jelensége mellett az önálló állam fejlődéslehetőségeinek rajza, a nép termelő tevékenységének sokszínű bemutatása dominált, az újkori vállalkozásban már elszomorító állapotokról kell keresztmetszetet adnia. Alaptétele itt az, hogy a feudális osztályozás következtében szörnyű helyzetbe jutott az ország. Mátyás halálától kezdve az ország történetét lényegében tragikus kanyarulatok sorozataként szemléli Horváth. Amit Kossuth pár hónappal később *Pálinkamirigy*, *Szelíd tortura*, *Gyermekgyilkosság*, *Halál és nyomor*, *Ból, vessző, korbács*, *Aprócska kényurak* című vezércikkeivel az olvasók elé tár, bemutatva az ország elvadult, jogbiztonság nélküli jelenét, azt valósítja meg Horváth Mihály életre keltve a múlt századokat.

A nemesi elnyomás mellett azonban e művében már nem kevésbé teszi felelőssé az ország állapotaiért a *gyarmatosító osztrák gazdaságpolitikát*, elsősorban a vámrendszert. Előadásából kitűnik, hogy Bécs évszázadokon át hogyan fejlesztette vissza, állta útját a magyar kereskedelemnek, váموkkal és kiviteli tilalmakkal miként fölözte le magának a magyar nemzetgazdaság eredményeit. Horváth attól sem riad vissza, hogy nyíltan néven nevezze az osztrák gazdaságpolitikának e gyarmatosító jellegét: „... a német örökös tartományokat gyári státusokká emelni, Magyarországot pedig részeivel egyedül a nyerstermesztésre szorítani, azonkívül a harmincadot úgy igazgatni, hogy a német tartományok a magyar természetnyelvények árának uraivá legyenek... s így Magyarország a német tartományok gazdaságának és jólétének forrásává, szóval — miként magát később II. József kifejezé — gyarmati állásba s viszonyokba tétecsék.”

A paraszti szenvedés és a nemzeti kizsákmányoltság — ez a két alaptéma váltakozik a Mohácstól eltelt három évszázad történeti rajzában. Horváth tudatosan törekszik a minél élesebb, mellbevágóbb jelenetezésre, az apró történelmi adatok képszerű életre keltésére — a részvét és harag érzelmi hatásainak biztosítására. A felidézett adalékok és tényelemek tömege felett azonban ezúttal nem érezzük kellőképp a fejlődés szintetikus elrendezettségét, az anyagot egységben látó koncepciót. A vezéreszmék, az akkori idők politikai irányvonala, itt túlságosan az anyagban rejlő belső tendenciák rovására érvényesül, a történeti tények karaktere hangolódik hozzá a publicisztikus gondolathoz, s nem megfordítva. Nem arról van szó, mintha e XVI—XVIII. századi ipartörténetben Horváth fejtegetései nem lennének igen tanulságosak, s a lényegyet illetően nem lenne igaza. De megállapításai színezetében, tónusában van valami elrajzoltság, túlzott harsányság.

Mindemellett Horváth művének van még egy fontos komponense: az 1790, de különösen 1825 óta megindult tőkés iparfejlődés részlemeinek összegyűjtése. A szőlőműveléstől kezdve az apatini kender természettség minden pozitív kezdeményezést feljegyez és bátorít, akárcsak nemsokára Kossuth az iparműkiállításról írott dolgozatában. A monográfiának ez a része összpontosítja leginkább a Habsburg-ellenes meggyőződést: hitelesen kimutatja, hogy az

<sup>14</sup> Az ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt. Buda 1840. Újra kiadva H. M. Kisebb tört. munkáiban. III. köt. 13—366.



elmúlt időszakban rengeteg hasznos és előremutató kezdeményezés indult meg, de az ország jelenlegi gazdasági felépítése és jogi rendje gátja a termelő erőeknek, az anyagi érdekeknek.

*Jelen és jövő* című fejezetét olvasva megállapításai minduntalan Kossuthot anticipálják bennünk — mintha csak Horváth a *Pesti Hírlap* vezércikkei számára szedegetné össze az érveket! Iparpártolás, tengeri hajózás, egyesületi szellem, Kelettel való kereskedelem, Angliával való gazdasági együttműködés — ezek azok a fő eszmék, amelyeket Horváth emitt népszerűsít. Nálunk, ahol a közgondolkodásban oly erős volt a nemesi historicizmus, nagyon is hatékony lehetett, hogy az addig politikusok által elhíntegedett reformeszméket most egy történettudós vezeti le a közállapotok eredőjeként. Nem lehet vitás, hogy Horváthnak e műve is részes lehetett abban, hogy néhány hónappal utóbb Kossuth szava is megzendült, s hogy olyan erővel és hatékonysággal szólt e kérdésekről, mint előtte senki.

A reformkori harcok új szakaszának kezdetén, 1840 őszén, pedig Horváth arra az elhatározásra jut, hogy régi kedvelt témájáról, a Dózsa-parasztháborúról — melyről már a Nádasdy-életrajzában haragos fájdalommal emlékezett meg — önálló és leplezetlenül igaz tanulmányt ír. S ez az elhatározás már önmagában is kihívást jelentett a fennálló állami és társadalmi renddel szemben, szándékos provokálását jelentette a nemesi közfelfogásnak — Dózsa neve a forradalommal volt egyenértékű a rendi Magyarországon.

Hogy Dózsa alakjának és a parasztháborúnak idézése mennyire időszerű a nemzeti polgárosodás megvalósításáért folytatott harcban, azt Horváth már 1839-ben, a *Vázolatok a magyar népiség történetéből* című cikksorozata visszhangján is lemérhette. Egy máramarosi olvasó ugyanis az *Athenaeumban* kétségbe vonta tanulmányának azt az állítását, miszerint a jobbágyságot a parasztháború leverése után hozott törvény évszázadokra bilincsbbe verte; a reflexió szerint az 1547. 26. tc. a parasztság számára visszaadta a szabad költözés jogát.<sup>15</sup> Horváth viszont *A pórosztály költözési jogainak történetéből* című válaszában a nemesi elfogultságot oly jellegzetesen tükröző olvasói megnyilatkozást alkalomnak használta ki a parasztháborút követő elvakult feudális osztálymagatartás és az akkori jelen közti kapcsolat megvilágítására. Arra, hogy megmutassa: a jobbágyságnak kedvező törvényeket sohasem tartották meg, s azok a célok, amelyért a tömegek 1514-ben harcba indultak, változatlanul megvalósíthatatlanok.

Az 1514<sup>16</sup>iki pórlázadás, annak okai s következményei című tanulmánya szintén az aktualitás ihlete, a nemesi adómentesség eltörléséért vívott harc reformkori szenvedélye révén emelkedik Horváth életművének és az egész magyar történetírásnak egyik kimagasló pontjává.<sup>16</sup> Dózsáról szólva ez az első történetírói alkotás, mely nem a felkelt keresztiesek vérengzéseit állítja az ábrázolás középpontjába, hanem ellenkezőleg, a kegyetlenséggel és igazságtalansággal éppenséggel uraikat vádolja. S az ország fejlődésében bekövetkezett süllyedésért egyértelműen őket teszi felelőssé.

Horváth művében nem annyira a nemesi osztályönzés már ismert vonásainak érzékeltetése a fontos, mint inkább az, hogy részletesen szól a Dózsák képviselte célokról és törekvésekről, majd az elnyomásnak, a nép kirekesztettségének társadalmi következményeiről. Megállapítja, hogy Dózsa seregét nem a céltalan pusztítás megszállottsága vezette, hanem a jog- és birtokegyelőség megvalósítása, a nemesség és minden egyházi méltóság eltörlése, az előjogok nélküli társadalom kialakítása. Az önkény és zsarnoki erőszak sokkal inkább a törvényhozást jellemezte: „... S abban áll a magyar törvényhozás embertelen határozatának legnagyobb bűne — szögezi le a Dózsa-tanulmány —, hogy népközönséget foszta meg minden jogaitól

<sup>15</sup> A válasz az *Athenaeumban* Mikor és miért fosztatott meg a pórosztály szabad költözési jogától s mikor nyerte vissza azt? címmel jelent meg. 1839. I. köt. 42—43. sz. (máj. 26—30.) Újra: H. M. Kisebb tört. munkái. I. köt. 277—289. — A máramarosi olvasó megjegyzése az *Athenaeum* 1839. I. köt. 37. sz.-ban jelent meg.

<sup>16</sup> Az 1514<sup>16</sup>iki pórlázadás, annak okai s következményei. Tudománytár 1841. IX. köt. Értekezések 211—237. Újra: H. M. Kisebb tört. munkái. I. köt. 247—276.

s azt ekképpen megsemmisítette; mert jogtalanok bármily számmal legyenek, közönséget nem képezhetnek, közönség mindig jogot feltételez."

S Horváthnak ez a megállapítása már elvezet a Dózsa-tanulmány legfontosabb tételéhez — *jog és haza* — elválhatatlan kapcsolatához. Amit Petőfi évekkel később, 1846-ban a következőképpen foglalt versbe: „Haza csak ott van, hol jog is van. S a népnek nincs joga” — azt Horváth már a Dózsa-tanulmányban megfogalmazza: „...Lehet-e érdeke honát védeni annak, kinek az nem adott egyebet, mint vállaira verejték sajtoló terhet s kezébe egy nyomorú darab kenyeret, melynek száraz morzsáin tengesse életét?” A parasztháború epikumának leírása, az okok, összetevők, események és következmények rajza itt már érezhetőleg teljesen a publicisztikus célzat köré összpontosul — a *jobbágyfelszabadítás* mementójává és szimbólumává magasodik. *A nép nevében, a Magyarország 1514-ben és a Nép szava, Isten szava* demokratizmusa felé ez a Dózsa-tanulmány törte elsősorban az útát. Benne a nép szenvedései és sérelmei immár nem csupán a nemesi lelkiismeretfurdalás, hanem a vád és a felelősségre vonó ítélet hangján szólalnak meg, — a „...Nem hallottátok Dózsa György hírét?...” feledhetetlen néptribuni szólamával.

István Fenyő

#### DER GESCHICHTSSCHREIBER DER DEMOKRATIE

Die Nachwelt hat der reformzeitlichen Wirksamkeit des großen ungarischen Geschichtsschreibers des 19. Jahrhunderts, Mihály Horváth, bisher wenig Beachtung geschenkt. Die Studie untersucht also die frühere Entwicklung, den Bahnbeginn des Schöpfers der ersten ungarischen Geschichtssynthese, analysiert eingehend die Werke, mit denen Horváth bei den Preisausschreiben der Kiszalud-Társaság (Kiszalud-Gesellschaft) bzw. der Ungarischen Akademie der Wissenschaften aufgefallen ist. Sie stellt heraus, wie sich die romantische Illusion des nationalen Familienlebens, der archaischen Demokratie ausbildete, ein ideologisches Wunschbild, dem wir auch bei den hervorragenden Schöpfern der zeitgenössischen Volkstümlichkeit, János Erdélyi und János Arany begegnen.

Die Studie analysiert die Meister und Vorbilder von Mihály Horváth in der Geschichtsschreibung, sie beweist auf Grund vergleichender Untersuchungen, daß er seine Meister von den fortschrittlichsten deutschen liberalen Historikern auswählte. Wilhelm Wachsmuth, Arnold Hermann Ludwig Heeren und andere, von denen er lernte, betrachteten die Geschichte aus der Sicht der Erkenntnisse der französischen Revolution und der Hegelschen Dialektik. So hat sich der seine Laufbahn erfolgreich betretende Mihály Horváth einer der am meisten linksorientierten Richtungen angeschlossen. Einen Teil der vergleichenden Analyse bilden auch die prinzipiellen Programmstudien, die Horváth in den Jahrgängen von 1838 und 1839 des „Athenaeum” publiziert hat. Hiernach zeigt die Studie die in der Geschichtsschreibertätigkeit immer mehr hervortretenden publizistischen Eigenheiten auf, die immer stärkere politische Inspiration, die es möglich machte, daß der junge Historiker bald an sein erstes großes Werk herangehen konnte, an die vierbändige Synthese der ungarischen Geschichte.

## A NÉPI IRODALOMSZEMLELET KÉRDÉSÉHEZ

## 1.

Egy irodalmi irányzat elméletének és gyakorlatának összefüggései igen bonyolultak lehetnek. A doktrína előzi-e meg a gyakorlatot, vagy a gyakorlat a doktrinát? E kérdésre bajcs lenne határozott választ adni; az irányzatok fejlődése amúgy is elmélet és gyakorlat kölcsönös-ségében bontakozik ki.<sup>1</sup> A modern költői népiesség is együtt alakult a népi irodalomszemlélet-tel: Erdélyi József, Sinka István, Gulyás Pál, Sértő Kálmán, Gellért Sándor és mások lírai tevékenysége; Németh László, Féja Géza, Veres Péter s (a teoretikusnak is jelentős) Gulyás Pál elméleti munkája egymásra utalt. Kapcsolatuk legfőbb tulajdonsága nem az időbeli sor-rend, hanem a gondolkodásbeli interferencia: a népi irodalomszemlélet nagyvonalúbb, tága-sabb, mint a népi költészet. A művek csak bizonyos korlátok között követték az elméletet; a doktrína számos tétele, talán éppen a legfontosabbak, mint Németh László népiesség és kor-szerűség szintézisét sürgető elgondolása, alig váltak teremtő erővé. A lírai népiesség legtöbb képviselője, éppen az irányzat természete miatt, ösztönös tehetség volt, aki nem elméleti megfontolások alapján alkotott, s műhelyébe csak azok a gondolatok szivárogtak el, amelyek a népi mozgalom legszélesebb köreinek közkincsévé váltak. Vagyis a kevesebb fáradsággal birtokba vehető, könnyebb fajsúlyú, hígabb gondolatok. Az elmélet és az írói gyakorlat e sa-játos viszonya döntő módon határozta meg az irányzat történetét, eredményeit.

Egységes doktrináról természetesen nem beszélhetünk: a népi irodalomszemlélet inkább különböző eredetű, irányú és értékű gondolatok öntvénye, mint rendszerezett, szervesen ki-fejlődött elmélet. Tézisei állandóan változnak, alakulnak; képviselői hol igazolják és kiegészítik egymást, hol perlekednek. Más irodalomszemlélet organikusan alakul, rendszert épít; a népies-ség elmélete mintha gyakrabban kinálná a benne egyesülő elgondolások ellentmondásait, mint azonosságait. Szabó Dezső néhány gondolata ugyan átsugárzik az irányzat későbbi té-telein is, de különbözhetnek-e jobban írói magatartások és esztétikák, mint az ő zsarnoki voluntarizmusa és Illyés Gyula racionalista fegyvelme? A népiesség elmélete: ahányan képvise-lik, annyi szint, meggyőződést és értelmezést jelent. Spektruma akár a népi mozgalom: Illyés plebejus józansága, Németh László és Gulyás Pál harmadik utat kereső teoretikus szen-vedélye, Féja Géza Szabó Dezső-s romantikája csupán az elmélet tengelyét és pólusait képvise-lik; közöttük-körülöttük tucatnyi kavargó, ötletszerű és indulatos elképzelés. Általában kevés a végiggondolt és tézissé fogalmazott eszme; a népi irodalomszemlélet inkább vallomásokból és ösztönös ítéletekből szerveződő írói ars poetica, mint határozott doktrína. Írók és nem tudó-sok műhelyében készült. Népi irodalomszemléletről beszélve tehát nem egyfajta doktrína épít-ményére gondolunk, hanem az életérzés, az elkötelezettségek, az ars poeticák hasonlóságára, azonosságaira. Valódi elmélet néhány írónál épült csupán: Szabó Dezsőnél, Németh László-nál, Gulyás Pálnál és Féja Gézánál. Az ő gondolataikra, eszmeteremtő tevékenységükre kell tehát koncentrálnunk: őket tekintjük a doktrína kidolgozóinak.

<sup>1</sup> Vö. SÓTÉR ISTVÁN: Irányzat, módszer, stílus. Kritika 1967. 4., 5–6. sz.

A népi irodalomszemlélet szakít azzal az irodalomfogalommal, amely a Nyugat nagy nemzedékének világában alakult ki, s az egyéniség önkifejezésének elvéhez igazodott. A háború előtti ars poeticák büszke individualizmusa, mámoros szépségkultusza és lélekvizsgáló igénye az irodalom öncélúságának elvével együtt tovatűnt. A fiatalok elfordulnak a mesterek eszményeitől, az egyéniség mámoros kiélése, a kötésektől független emberi személyiség, a századelő szenvedélyes önvizsgálata és csillogó játékosága helyett új eszményeket kívánnak. A bukott forradalmak és a veszített háború után, az ország szociális és erkölcsi állapotának végső leromlása idején, társadalmi vagy morális reformot hirdetnek; természetes, hogy az irodalom hivatását is tágabban értelmezik elődeiknél. A kialakuló népi irodalomszemlélet társadalmi vállalkozások függvénye: az irodalmat szociális küldetésnek tudja, nem elégszik meg esztétikai értékek alkotásával, elkötelezettséget kíván; társadalmi és nemzeti feladatok elvégzését várja híveitől.

Igaz, már az előző nemzedék is eljutott a szociális elkötelezettség és a cselekvés eszményeihez. Ady költészete és publicisztikája éppúgy őket sugározta, mint Móricz Zsigmond tevékenysége vagy Szabó Dezső irodalomelmélete. A háború élménye pedig másokat is a közelükbe juttatott; még Kosztolányi, a „homo aestheticus” is így beszélt: „Ha valakit megölt a háború, a régi kéjencet ölte meg. Nekünk csak keményebb erkölcsöt adhat, bátrabb hitet, több és öntudatosabb közösséget az emberekkel.”<sup>2</sup> Az aktivizmus és a marxista irodalomszemlélet hívei pedig egyenesen esztétikájuk tengelyébe állították a cselekvés, az emberformálás és pártos elkötelezettség fogalmait. A népi irodalomszemlélet tehát nem az irodalom szociális küldetésének vállalásában, hanem e küldetés értelmezésében, az elkötelezettség tartalmában különbözött közvetlen elődeitől és környezetének némely irányzatától. E tartalmi jegyeket az irányzat mesterei közül Szabó Dezső dolgozta ki a legkövetkezetesebben: azt a víziót, melyet a magyar irodalomról, tágabban a magyar kultúráról alakított ki, lényegében a népi irodalomszemlélet is vállalta. E jellegzetes látomás és irodalomkarakterológia számos írásában jelentkezik, az összefoglalás igényével *A magyar irodalom sajátos arca* című tanulmányában nyer formát.<sup>3</sup> A tanulmány szuggesztív írója két művelődési modellt különböztet meg: a nyugat-európai, melynek autonómiáját a történeti fejlődés tette lehetővé, és a magyart, amely a kezdeteiktől fogva elkötelezettségben, a nemzeti sors értelmezője- s alakítójaként, a közösség kifejezőjeként bontakozott ki. „A magyar irodalomnak – írja – egyik legsajátosabb megkülönböztető vonása a nyugati irodalmakkal szemben: hogy ... sokkal inkább a közösség irodalma, sokkal inkább történeti problémájú, mint ezek az irodalmak.” Majd: „A magyar líra és a magyar próza egész fejlődésében és majdnem minden kiváló alkotásában: állandó töprengés, szorongás, segítség-kiáltás, megmutatás, könyörgés, vád, harc: a magyar közösség (faj, nemzet) életproblémái körül.” E gondolatban Jean-Marie Guyau jobboldali radikalizmusának ösztönzései találkoznak Beöthy Zsolt konzervatív irodalomszemléletének hatásával. A történelmi helytállás és küzdelem kényszeréből vezeti le azután Szabó Dezső irodalmunk sajátos „dinamizmusának”, vagyis a lelki tartalmak és közösségi mondanivalók „zsúfolt erejű zuhatagos előmlésének”, a magyar író szenvedélyes igazságkeresésének és önvallatásának jellegzetességét. Másrészt a történelemmel perbe szálló, az évszázados társadalmi és nemzeti kudarcokkal viaskodó irodalom látomásától jut irodalmunk tragikus étoszának eszméjéhez. A népballadákban, Zrínyi Miklós, Berzsenyi Dániel, Katona József, Vörösmarty vagy Ady életművében éppúgy a tragikus erőt, a drámai pátoszt keresi, mint irodalmunk klasszikus drámai vagy epikai hőseiben: Petur bánban, Toldiban, Violában vagy éppen – a rá jellemző önérettel és szerénytelenséggel – Farkas Miklósban, Boór Bálintban. „Az új küzdésre, új

<sup>2</sup> KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: Kassák Lajos = Írók, festők, tudósok II. 35.

<sup>3</sup> Füzetek 3. sz. 3–28.

hősi próbálkozásra induló írói nemzedékeknek — írja — újból és újból úgy tűnik föl, hogy ők a magyar lét és nem lét utolsó pillanatában érkeztek s bennük dől el a magyar élet-halál-harc.” — E gondolatoknak — tudjuk — centrális szerepe van Szabó Dezső irodalomszemléletében: tanulmányai, nyilatkozatai, regénybe szőtt vallomásai újra és újra megfogalmazzák őket. S nem kevésbé szerepük van a népi irodalomszemléletben is.

Az irodalom aktivitásának és elkötelezettségének eszméjét ugyancsak Szabó Dezső tölti meg konkrét tartalommal, amikor a magyar irodalom történelmi küldetésének célját a parasztság felemelésében, felszabadításában jelöli meg. Ismeretes, hogy e gondolat áll Szabó Dezső egész társadalmi-politikai programjának centrumában, nyilvánvaló, hogy az irodalomnak is e feladatok szolgálatát szánja. Imént idézett tanulmánya így fejt ki tovább és zárja le gondolatmenetét: „a magyar irodalom e történelmi szorongásának, e folytonos györtődésnek a közösség problémái körül: megint csak a magyar paraszt a középpontja. A nyugati irodalomban a sajátosan paraszttal foglalkozó művek mintegy külön kis egzotikus szegletet alkotnak. A magyar irodalomnak egész fejlődésében állandó megszállottsága, lidércnyomása és szerelme, derűje és jajgatása, egyszerűen: legfőbb problémája: a magyar paraszt. A magyar lélek örök kifejezői, a magyar evangélium papjai a paraszt sorsában látták és látják eldőlni a magyarság élet-halálküzdelmét.”

Az irodalom fogalmának ártérkékelése azonban a népi írók körében, a népi irodalomszemlélet közegében bontakozik ki igazán. Az irodalom szociális és nemzeti küldetésének elvében, a magyar irodalom aktív és elkötelezett jellegének eszméjében valamennyien egyetértenek, ezekben az alapvető tézisekben nem jelentkeznek máskor oly gyakori nézeteltéréseik. A kultúrát valamennyien erkölcsi kategóriának tudják, nem elégednek meg azzal, hogy számbavegyék a művelődés esztétikai rangra emelkedő eredményeit, inkább a kulturális értékek mögött rejlő morális magatartás, a reprezentatív kultúra „jéghegyként” elterülő erkölcsi bázisa foglalkoztatja őket. „A kultúra — fejt ki Németh László — nemcsak könyv, kép, zenedarab. A kultúra egy nép vérébe és szellemébe ivódott erkölcsi és művészi szokásjog, amelyhez az egyéni felelősségérzet formája, a társasérintkezés szertartásai éppúgy hozzátartoznak, mint az étkezéshez használt cserepek vagy az ünnepre készített szindarabok.<sup>4</sup> Vagyis a kultúrát a nemzet történetének, létének morális magjaként értelmezi. Nem lehet meglepő, ha maga az irodalom fogalma még fokozottabban morális jelentést kap: a népi irodalomszemlélet valamennyi képviselőjénél. Idézzük közülük most Gulyás Pált: „A magyar szó vajon pusztán fogalmi és esztétikai egység? — kérdezi, s felelete: — A szó mögött egy nemzet, egy közösség életigénye lüktet.”<sup>5</sup> A népi irodalomszemlélet a nemzet lelkiismeretének, a történelmi lét öntudatának, a közösségi sors irányítójának tekinti az irodalmat. Féja Géza szavai Szabó Dezső fejtegetéseire küldenek visszhangot: „A magyar író mindig vállalta a »sorsharag« szerepét, a nemzetteremtés gondjait, a közösség emberi szerepének hangsúlyát. Irodalmunk társadalmi törekvései tehát legmélyebb emberi hajlamainkból fakadnak. . . ”<sup>6</sup> A népi irodalom hívei saját törekvéseiket foglalták abba a vízióba, amit irodalmunk természetéről rajzoltak, egyszersmind e vízióval biztatták önmagukat, tőle remélték új és új erőt állandósult harcaikban. Mert az aktív és elkötelezett irodalom eszméjét a napi küzdelmek s a történelmi megpróbáltatások felrajzolódó baljós jelei is csak igazolták. A népi írók gyakran élték át az „utolsó-előtti pillanat” tragikus pátoszát; az elvégzendő munka beláthatatlan nagysága s a rájuk nehezedő fenyegetések azt sürgették, hogy az irodalom egyre inkább fegyver és figyelmeztetés legyen. A háború árnyékában, a megsemmisülés látomásával viaskodva, kinek lett volna kedve közülük, hogy az egyéniség és az irodalmi autonómia elveit hirdesse? Amikor Veres Péter saját ars poeticáját írja körül, valamennyiök nevében beszél, a népi irodalomszemlélet cselekvő

<sup>4</sup> Érdemes-e? Válasz 1934. 169—181.

<sup>5</sup> Tíz év Ady nevében. ProtSz 1939. 348—358.

<sup>6</sup> Magyar irodalomszemlélet. Bp. 1942. 13.

etikáját foglalja szavakba: „Az abszolút igazság ugyanis *ma* az a részigazság, hogy az egyetemesség érdekében az író ne irodalmi szemlélődő legyen, hanem történelmi, átalakító szerepre törjön, az emberi tudat átformálásán keresztül. Vagyis az igazság, a kollektív, a társadalmi, tehát »abszolút« igazság ma nem a toronyba való menekülésben, hanem a torony aljában, a mindennapi valóságban való helytállásban van.”<sup>7</sup>

Aki a „torony aljában” akar helytállni: a közösség képviseletében küzd és beszél. A népi irodalomszemlélet a művészet kollektív kapcsolatait hangsúlyozza, elutasítja az írói egyéniség kultuszát, nemcsak elkötelezettségében irányul a közösség felé, hanem abban is, hogy az írott szót egy nép öntudatának, egy kollektív életerő önkifejezésének tekinti. „Az irodalmi mű — jelenti ki Féja Géza — mindig nemcsak egy sajátos egyéniségnek, hanem egy sajátos közösségnek is megnyilatkozása.”<sup>8</sup> Persze e kollektivizmus korántsem azonos értelmű a népi irodalom valamennyi képviselőjénél, egyikük elvontabban, másikuk határozottabb közéletiséggel fejezi ki az irodalom és a közösség kapcsolatát. Gulyás Pál a filozófus nyelvén beszél e kapcsolatáról, arról értekezik, hogy a kiváló ember miként sűríti magába a kollektíva érzéseit és felismeréseit;<sup>9</sup> Veres Péter viszont az író és a „harcos tömegek” szolidaritását kívánja, „közös tetteket” sürget.<sup>10</sup>

Láttuk, hogy Szabó Dezső a magyar irodalom struktúrájában látta testet öltetni azokat az elveket, miket az irodalom újraértelmezése során megjelölt. Hozzá hasonló módon járnak el a népi írók is: a közéleti elkötelezettséget és a közösségi jelleget irodalmunk lényegi sajátosságainak tudják. De olyan sajátosságoknak, amelyek egyszersmind további elmélyítésre várnak, amelyek nemcsak karaktert adnak, hanem követni való programot is. „A magyar író egyik legmélyebb vonása — jelenti ki Féja —, a közösségért érzett és vallott felelősség elve, ... már elevenen élt régiségünkben, a jövőben pedig lassanként minden más elv fölé emelkedik.”<sup>11</sup> Féja természetesen maguktól a népi íróktól várja a közösségi elv diadalra juttatását. Veres Péter hasonlóképpen gondolkodik; arról beszél, hogy a népi irodalom alkotásánál fogva közösségi szellemű: „a népi írók — írja — legelső sorban közösségi írók, legmagasabb igényeikben azt szeretik, hogy művészi és politikai téren maga a dolgozó nép szóljon az ő hangjukon keresztül.”<sup>12</sup>

Történelmi aktivitás, népi elkötelezettség, a közösség képviseletének öntudata: ezek a népi irodalomszemlélet eszményei. Egyszersmind e tulajdonságok húzzák meg annak az arcnak a fő vonalait is, amit a népiek a magyar íróról rajzolnak.

A népi irodalomszemlélet ugyanis nemcsak az irodalom hivatását fogalmazza újra, hanem az író feladatait is újraértelmezi, jellegzetes íróideált állít követői elé. A Nyugat autonóm íróit kívánt, szuverén egyéniséget, akinek egyetlen küldetése az, hogy minél teljesebben s minél eredetibb művészettel fejezze ki önmagát. Szabó Dezső ugyan elutasítja az írói egyéniség nyugatos értelmezését, és helyette a szociális elkötelezettségű alkotó ideálját hirdeti; individualista korának nietzschéanus sugallataitól azonban ő sem szabadulhat: eszménye a próféta és a vezér, írófogalmát féktelen messiánizmus hatja át. „Igaz — fejt ki jellegzetes eszméinek egyikét —: mindenekelőtt művésznek kell lenni. De aztán nagyon kell szeretni, gyűlölni, akarni. Ha egy igazi művész teleissza magát ezzel a tragikus magyar étellel, lehetetlen, hogy ne jöjjön a megváltás. Mert a megváltás mindenütt az irodalomban kezdődik.”<sup>13</sup> A próféta és a zsarnok szenvedélyével fordul az irodalomhoz, a zsenit — önmagát — Nietzsche biztatása nyomán a nemzeti közösség kifejezőjének, Németh László találó kifejezésével, „a faj

<sup>7</sup> Az írói magatartás értelme és változatai = Ember és írás. Bp. 1941. 48.

<sup>8</sup> Magyar irodalomszemlélet 11.

<sup>9</sup> A néppel és a nép fölött. Tiszántúl 1941. dec. 25. 9—10.

<sup>10</sup> Ember és írás = Ember és írás 7.

<sup>11</sup> Régi magyarság. 2. kiadás. Bp. 1941. 47.

<sup>12</sup> A mai magyar népi írókról = Ember és írás 52.

<sup>13</sup> A falu jegyzője = Egyenes úton. Bp. 1922. 102—124. Vö. NAGY PÉTER: Szabó Dezső. Bp. 1964. 131.

élettani megafonjának”<sup>14</sup> tudja. Az írói hivatásból mítoszt formál: e mítosz jelentkezik például *Az elsodort falu* romantikájában is.

Az itt megformált szerep persze a népi irodalom körében is csábít: hadd utaljunk csupán Erdélyi József-re, aki a Szabó Dezsőtől eltanult gesztusokkal, bár kevesebb önbizalommal, hirdeti a költő prófétai küldetését, igényli az irodalmi vezér szerepét. A népi irodalomszemléletnek az író hivatásáról és lehetőségeiről kialakított mondandóját mégsem lehet a Szabó Dezső-féle mítosszal azonosítani. A mester harsány és agresszív prófétaságának lényegi változásokon kell keresztülmennie; a romantikusan felduzzasztott hivatástudat és önérzet elveszíti mítoszi jellegét: morális kategóriává alakul. Az átalakulás folyamatát szépen mutatja az a polémia, amit Németh László vív a Szabó Dezsőtől örökségbe kapott író-mítosszal. „De mit jelent az — érvel —, hogy ő a tízmillió ember életakarata? Azt hiszem, itt az egy több a tízmilliónál. Az ember egy módon használhat a világnak, ha rendbejön önmagával.”<sup>15</sup> Az *Emberi színjáték* vagy a *VII. Gergely* írója természetesen morális elkötelezettséget érez a közösség iránt, de már számításba veszi a kollektívummal kialakított kapcsolatot — nem egyszer tragikus — konfliktusait is. Elveti a mítoszt és a hivatás messiánisztikus felduzzasztását; a mesterség az ő számára erkölcsi vállalkozás, ahol szolgáltni lehet vagy irányítani, de mindenképpen egyféle askétikus fegyelemmel. A költőt nem vezérnek látja, akinek stratégiát és taktikát kell parancsolnia, hanem eszmék kidolgozójának, aki példát ad s a holnapokra tekint.<sup>16</sup> „A költészet — vallja — nem gyakorlati. Beállítható a gyakorlati élet erői közé, de előbb alkalmaznia kell rá, s ezt az alkalmazást a költő nem végezheti. Versében, mint csirában a lombos fa legtávolibb ága, ott rejtőzködik a magyar falu kultúrpolitikája, a szövetkezetekről vagy a földbirtokreformról vallott helyes felfogás, ő mégsem lehet tanító, politikus, finánc, mert az mind egész embert kíván, s jaj neki, ha őt nem a művészet kívánja mindenestől. A művészet az ő teljessége és börtöne.”<sup>17</sup> Vagyis az író rejtettebb, kevésbé közvetlen közéleti szerepét kívánja, elzárkózik a prófétai hivatástudat romantikája elől. Ennek ellenére ő is az író társadalmi küldetését vallja, s az eszmei-erkölcsi irányító öntudatával folytatja előbbi fejtegetéseit: „Mi nemcsak vers vagyunk s nemcsak novella, esszé és regény, de a dolgok új látása, szavainkat a tanító tanításra, a bíró ítéletre, a pap vigasztalásra válthatja. Állásfoglalás vagyunk életünk s a nemzeti élet minden vitás pillanatában. Modor és öntudat, vágyak szárnya s felelősség súlya.”

Németh László tehát jóval realiztikusabb összefüggésbe állítja az írot és a társadalmat, s ezzel az összevetéssel magyarázza etikai-közéleti jellegzetességeit. A kelet-európai író és irodalom történelmileg kifejlődött aktivitásáról beszél: „Az irodalom ezekben az országokban — írja — mást jelent, mint nyugaton. Egy arányosan tagozott életben az irodalom: irodalom, keleten a szellemi élet mindenese. Mivel hiányoznak feltételei, önmagának kell megteremtienie feltételeit is: a virág táplálja a fát, a gyermek neveli szüleit. A kényes külföldi árut be lehet hozni, de hogy csináljunk hozzá fogyasztót. Az író, ha író akar lenni, be kell ülnie a néptanító katedrájába, nyakába kell venni a béna tudományt, s hogy levegőhöz jusson, tisztítania kell a levegőt és irányítani a politikát. Az irodalom külföldről jött s mégis mélyebben eltelik a nemzeti üggyel, mint nyugaton.”<sup>18</sup>

E gondolatok általánosak a népi irodalomszemlélet híveinél. Hatásukra nemcsak az író hivatásának értelmezése változik meg, hanem az író öntudata is: a népi íróknál, legalább is az értékesebbjeinél, korántsem lehető fel az a fajta megemelt öntudat, az önérzetnek az a biztonsága, ami a korábbi nemzedék íróit jellemezte — Szabó Dezsőről nem is beszélve. Valamiképpen jobban átélik helyzetük felemás voltát: a nemzetmentő tervek és a sivár ered-

<sup>14</sup> Faj és irodalom = Készülőds 26.

<sup>15</sup> Szabó Dezső. u. o. 271.

<sup>16</sup> Vö. KOCZKÁS SÁNDOR felszólalása = Vita a népi írókról. Bp. 1958. 87—94.

<sup>17</sup> Nép és író = Készülőds 15—16.

<sup>18</sup> Középeurópa. Tanú 1932—33. 127—130.

menyek, a büszke szándékok és a pusztába kiáltott szó konfliktusát. Csakhogy e konfliktus nemcsak a helyzetismeretet növelheti, hanem a pátoszt is fokozhatja. Beszéltünk már arról, hogy a népi írók milyen gyakran kerültek szembe a nemzet pusztulásának szorongató látomásával: az írói hivatást is gyakran látták tragikus szerepnek, hiábavaló, mégis muszáj heroizmusnak. Németh László is az „utolsó óra” kongását hallja,<sup>19</sup> Illyés a magyar irodalom „baljós szorongását” érzékeli.<sup>20</sup> Az írótlól ezért egyféle hősiességet várnak, szívós helytállást és áldozathozatalt.

Németh László, aki személyes, alkati és világnézeti okok miatt is az írói heroizmus erkölcsét kívánja és hirdeti, ezért szavaz a tragikus sorsú, ihletett szenvedélyű magyar író ideáljára. „A magyar író a magyar sors fűti túlzott s szinte esetlenségig ihletetté”<sup>21</sup> — írja, majd így folytatja gondolatmenetét — „A heroikus ihlet népe vagyunk? Roppant kötelességet ró ez a felismerés a magyar esztétikára. A modern irodalmat megfertőzte a bűvészet, kikezdte a kicsinyesség. A magyar irodalom e kettős drótsövényt Adyban kacagta ki...” Németh az „ihlet” és az „ügyesség” alternatíváját állítja fel, s nem lehet tagadni, hogy az ihletett irodalmat védelmező szenvedély jogosult, éppen abban a kritikában, mit e szenvedély az irodalmi ügyeskedés, a szórakoztató ipar különféle változatai felett gyakorolt. Csakhogy a Németh László által mutatott alternatíva egyúttal olyan csapdát állított — elsősorban a népi irodalom kevésbé tanult képviselőinek —, amelyben „ihlet” és „ügyesség” kettőjét nagyon könnyen ösztönösség és tudatosság alternatívájaként lehetett értelmezni. Maga a Németh László-féle fogalmazás adott erre lehetőséget az „ihletettség” kategóriájának felértékelésével: „Más esztétikák haladjanak a maguk útján, a magyar esztétika az ihlet intenzitását tegye a költői alkotás értékmérőjévé. A teremtő szervezet lázát keresse a műalkotásban.” E gondolat már sejti, hogy a népi irodalomszemlélet általában kevésre becsülte a költői műveltséget, a „poeta doctus” erényeit. Az átélt sors fedezetét, a közvetlenül tapasztalt valóság melegét kívánta a verstől. Veres Péter — éppen Sinka István költészetének elemzésében — az élet és a tapasztalat elsőségét hirdeti a „tanultság” felett.<sup>22</sup> Nagy költészet nyilvánvalóan így születik, a népi irodalomszemlélet mégis egyfajta aránytévesztés áldozata lett, amikor az „ihletettség” hangsúlyozásától a „tanultság” lebecsüléséig jutott. A Nyugat elvei ellen polemizált ekkor is, egyszersmind talán megalkudott a népi líra őstehetségeinek lehetőségeivel. E megalkuvás pedig érvényesülni engedte a népi líra irodalomtörténeti küldetésének egyik legfőbb akadályozóját: az ösztönösséget.

### 3.

A Nyugat mozgalma Európához kívánta emelni a magyar irodalmat, évtizedes mulasztások pótlására vállalkozott, eszményeit a világirodalomban kereste. A modern népiesség e tájékozódással is szakított, a nyugatosok francia, német és angol horizontját a népi hagyomány felkutatásának és a benne rejlő esztétikai-etikai energiák felszabadításának vágyával cserélte fel. Nem a nyugat-európai irodalomhoz akart igazodni, hanem az idealizált, sőt gyakran fétisizált paraszti művelődéshez, e művelődés betemetett s most feltárni kívánt ősi rétegeihez. Nem azt kereste, ami a magyar irodalmat az európai kultúrához köti, hanem az elkülönülés lehetőségeit, irodalmunk sajátos, minden mástól elütő karakterét. Mereven elválasztotta egymástól a „magas” és a „mély” kultúra szféráját: a nemzetközi művelődéshez igazodó törekvéseket a paraszti műveltség értékeitől. „Míg a görögök, a latinok, a Nyugat népei — írja Németh László — magukra szabott kultúrában éltek; keleten kétféle művelődés van: fenn az idegen

<sup>19</sup> Új reformkor felé. = Készülődés 39.

<sup>20</sup> Magyarok. Bp. é. n. 141.

<sup>21</sup> Ihlet és ügyesség = Készülődés 11.

<sup>22</sup> Sinka István. Sorsunk 1943. 438—449.



iskolát járt keveseké s lenn a magárahagyott néptesté.”<sup>23</sup> A népi irodalomszemlélet e magára hagyott és már-már elfeledett művelődési anyagot akarta felemelni, bekapcsolni a magas irodalom vérkeringésébe.

A népre hivatkozott tehát, noha magát a „nép” fogalmát sohasem határozta meg tudományos pontossággal. A népi írók — mint számtalan nyilatkozatukból kiderül — a parasztságot nevezték népnek; e társadalmi képződményt azonban többé-kevésbé egységes kategóriának tartották. Illetve, ha szociográfiai írásaikban, mint Illyés a *Puszták népében* vagy Veres Péter a *Falusí krónikában*, igyekeztek is elhatárolni egymástól a parasztság egyes rétegeit, irodalomelméleti megjegyzéseik során az egységes parasztság kategóriájában gondolkodtak. Vagyis mitizálták a parasztságot s ennek folytán a paraszti művelődést is. Nagyjából egységes kultúrát képzeltek el, melyben — akár mint alkotó, akár mint élvező — egyformán részesedhet a parasztság valamennyi rétege. A paraszti kultúrának e szemlélete valójában a német romantika öröksége; ezt a hagyatékot a XIX. század hazai népiessége közvetítette a népi mozgalom íróinak. A „népi művelődés”, a „népi kultúra” fogalma tehát egyféle idealizált és mitizált paraszti műveltséget jelent. E műveltség azonban inkább a XIX. század sajátja, mint a népi írók jelenkoráé, melynek paraszti kultúrája — akárcsak társadalma — már régen differenciálódott. Valójában tehát a XIX. században, s még régebben, érvényes paraszti kultúrát, illetve ennek jelenkori maradványait és töredékeit akarták felkutatni és felhasználni a népi irodalomszemlélet hívei.

E törekvések a népi művelődés újjáértékelését igényelték: a „mélykultúrát” aktivizálni kellett, fel kellett mintegy szabadítani, el kellett érni, hogy ne csupán „holt anyag”, a művelődéstörténet, a folklór és a néprajz múzeuma legyen. Vagyis Bartók zenetörténeti érdemű kezdeményezését kellett folytatni egy szélesebb körű vállalkozás keretei között. A népi kultúra életre keltése persze mindenekelőtt e kultúra értékének igazolását kívánta: e feladatra a népi irodalomszemlélet valamennyi képviselője vállalkozott. A népiesség hívei figyelemmel, egyszersmind belső vonalozással hajoltak a népi kultúra fölé: benne találták meg eszményeiket. S mivel a népi művelődést tekintették a nemzeti sors tükrének, a nemzeti hagyomány hordozójának, a „magas” kultúrából is azokat a törekvéseket és irányzatokat vállalták, amelyek a népi műveltséggel, a parasztság életével tartott szoros kapcsolatban alakultak ki és fejlődtek. Vagyis a nemzeti kultúra további differenciálására törekedtek: élesen kettéválasztották az európai irányzatok sugárzásában kifejlődő nyugatos műveltséget és a népi hagyományokhoz igazodó kultúrát. A népi irodalomszemlélet természetesen e másodikra szavazott, sőt egyes képviselői megkísérelték, hogy hamis konfliktusokat mutassanak ki vagy akár teremtsenek a kétféle tájékozódás között. Irodalmunk, művelődésünk vezető irányzatának, a történelmi folyamat fő sodrának természetesen a népi fogantatású vagy ihletésű törekvéseket tekintették. Így Szabó Dezső, akinek nevéhez az új eszmények első kifejtése, maga a megváltozott kulturális tájékozódás fűződik, a népiességben: a paraszti művelődéssel tartott termékeny és hagyományos kapcsolatban jelölte meg irodalmunk nemzeti karakterét. „A magyar irodalom — írja — nem különödött el, mint azt a nyugati irodalmak már életük kezdetén megtették, a paraszti pszichétől. Ellenkezőleg: egész fejlődése folyamán, mint legmélyebben ható erő: azok az elemek hatnak a magyar irodalom művészi megépítésében, melyeket a paraszti lélek őrzött meg és mentett át a századok fojtogatásai közt. . . . Mit jelent ez? A magyar irodalom egész fejlődése folyamán a kiváló alkotók hosszú sorozata . . . azoknak a pszichikai és nyelvi elemeknek és eszközöknek a segítségével valósította meg alkotását — ösztönösen vagy tudatosan —, melyeket a magyar paraszti lélek hozott a századok mélyéről, s amelyek a magyar népköltészetben és népművészetben jutottak kifejezésre.”<sup>24</sup> A kibontakozó népi irodalomszemlélet hasonló gondolatokkal érkezett. Németh László már indulásában ekként érvelt: „Nem

<sup>23</sup> Sznobok és parasztok = A minőség forradalma. IV. köt. 36.

<sup>24</sup> A magyar irodalom sajátos arca. I. h.

élt nagy magyar író, aki tanítványa ne lett volna a népnek . . . Csak az epigonok irodalma volt népieskedő, de aki itt mint író számított, művészeté gyökereiben mindig népi volt.”<sup>25</sup> S a továbbiakban, mintegy bizonyítás gyanánt, át is tekinti irodalmunknak népi kapcsolatokkal felgazdagodott törekvéseit, előszámlálja klasszikusainkat: Heltai Gáspártól Adyig.

A népi kultúra ilyen átértékelése, a magyar irodalom és a magyar nép egymásba fogodzó kölcsönösségének meghirdetése és felkutatása a népi irodalomszemlélet egyik legjellegzetesebb gondolatmenete. Petőfi hite és ars poeticája elevenedett meg e gondolatokban: a népi mozgalom közéleti vállalkozásai fejeződtek ki az esztétika, az irodalmi tudat formáiban. Mint a népiesség elméletének megannyi elve, ez is polémiák közegében született: a népi-nemzeti jelleg hangsúlyozása a külföldről áramló eszmék, közöttük természetesen a német szellemi terjeszkedés ellen tiltakozott, a paraszti kultúra újraértékelése, önálló teremtő erejének felkutatása a sznobisztikus lebecsülés ellen érvelt. Valójában mindkét vállalkozás a szellemtörténettel szállt szembe: az első Prohászka Lajos „vándor és bujdosó”-elméletével, a második pedig a „gesunkenes Kulturgut” tézisével polemizált. Mégis volt egy pont, amin túl a népi irodalomszemlélet elzárkózásba és túlértékelésbe tévedt. Azok a törekvések, melyek irodalmunk elszigetelését, a világirodalomból való kiszakítását, illetőleg a népi-nemzeti sajátosságok túlhangsúlyozását célozták, érvelésük végső eredményeivel eltorzították a népi irodalomszemlélet helytálló gondolatait: a parasztság kulturális hagyományainak beépítését a magasabb művelődésbe, a kelet-európai kultúrák rokonságának tételét, az irodalom fokozott szociális hivatásának gondolatát. Elsősorban Féja Géza és Veres Péter lépett fel ilyen igénnyel, ők képviselték az európai tájékozódás radikális felszámolásának ügyét. E téves elképzeléseket igazították helyre némiképp azok, akik továbbra is a magyar kultúra nemzetközi kapcsolatait: a szomszédos népek irányába történő tájékozódást vagy a hagyományos nyugat-európai orientációt sürgették. Így Németh László, Bartókot követve, fogalmazza meg a kelet-európai népi kultúrák rokonságának gondolatát: „Az egyes keleti népek népköltészete nagyjából hasonlít, inkább csak a vérmérsék árnyalataiban különbözik, lágyabb a szlávoké, virágosabb a magyar, finn, görög s a kettő között áll a román. Nem ismeri a nemzetet és a vallást, de ősi nagyságában él benne család és természet. Szimbolikus természetfelfogásával ki-kívánczik a hellén kultúra örökösei közül az ázsiai pusztákra, s lírai, de különösen epikai szerkezetében a görögtől lényegesen elütő poetikát használ, mely közelebb áll a turáni és héber népekéhez, mint a nyugati árjakéhoz.”<sup>26</sup> Vagyis a magyar népköltészet és irodalom sajátos jellegéről kidolgozott elméletet ő már a kelet-európai irodalom karakterévé tágitja. E gondolat nyomán dolgozza ki azután a kelet-európai kultúra modelljét a *Magyarság és Európa* lapjain. Illyés ezzel szemben a hagyományos, mondhatnók nyugatos orientációt képviseli. Ő is magasra értékeli a népi kultúra eredetiségét és kincseit, vallja a magyar irodalom sajátos természetének tételét, de ezeket a gondolatokat az európaiság igényével, vagyis a haladó világirodalomhoz és kultúrához vonzó műveltség és magatartás megkövetelésével egészíti ki. Mint írja: „Népiesség annyi, mint magyarság. Az a magyarság, melynek álmoképe a legjobbaink képzeletében élt, akik közben a legjobb európaiak is voltak.”<sup>27</sup>

A megváltozott tájékozódás bizonyára a lírára gyakorolta a legnagyobb hatást: a korábbi európai mestereket a népköltészet példájával, a korabeli modern költői irányzatokhoz való igazodást a népiesség eszményével cserélte fel. „Ami pedig a jelent illeti — írja Németh László —, tagadhatatlan, hogy az egész magyar társadalomnak egyetlen rétege van, ahol a magyar poézis számbavehető érceket találhat: a föld népe.”<sup>28</sup> E megállapítás valójában annak a polémiának az érve, amit Németh László a modernizmus ellen folytat. Érvelése végül azon-

<sup>25</sup> Nép és író. I. h.

<sup>26</sup> Középeurópa. I. h.

<sup>27</sup> Magyarok 153.

<sup>28</sup> Népiesség és népiség = Készülődés 18—19.

ban a népköltészet romantikus túlértékeléséhez vezet: „a magyar költészet – vallja – soha sem lehet más, mint népi.” Ugyanerre az állásfoglalásra jut Féja is.<sup>29</sup> Ezzel a népi irodalomszemlélet a népköltészet újólagos felfedezésétől csakhamar eljut a kategória „fétiszálásához”. Nem a Bartók által megkívánt és gyakorolt tudományos fegyelemmel vizsgálja a parasztság irodalmi kultúráját, hanem szubjektív indulatokkal, előre kialakított elgondolásokkal. Stoll Béla fejtegetései szerint a népi írók két fontos területen is szakítanak Bartók tudományos pontosságával.<sup>30</sup> Bartók ugyanis felismerte a népköltészet és a népi életforma elmaradottságának okszerű kapcsolatát, s tudta, hogy a népköltészetnek a fejlett társadalmakban el kell hálnia. A népiek fordítva következtettek: a népköltészetet a magyarság kulturális ereje tökéletes kifejezésének tudták, s mivel tapasztalniuk kellett a folklór hanyatlását, arra a gondolatra jutottak, hogy a nemzeti szellem hanyatlásával kell számolniuk. Vagyis a népköltészetben végbemenő folyamatokat is a „tragikus magyarság” közérzetében kommentálták. Másik tévedésük a népköltészet faji tisztaságának hibás elvében keresendő. Bartók mindig azt hirdette, hogy a népköltészet az egymással érintkező népek termékeny kulturális cseréjét is képviseli. A népi irodalomszemlélet néhány képviselője elvetette e racionális és haladó állásfoglalást, és a népköltészetben, a nemzet sőt a „faj” kifejezését kereste.

Természetesen a népköltészet értelmezése körüli vitákban józan és termékeny gondolatok is születtek. Főként a folklór és a kortársi líra kapcsolatának kérdésében. Így Németh László jól látta, hogy a népköltészet a modern vers egyensúlyának visszanyerését, a versszerűség elvének újbóli érvényesítését segítheti. Azokban a tanulmányokban, miket a fiatal Erdélyi Józsefről írt, a népköltészetben rejlő formaképző lehetőségek kiaknázását sürgette, egyszerűmind felhasználásának veszélyeire is figyelmeztetett. „A népköltészet – írja – a gazdagnak sokat adhat, de a szegénytől azt is elveszi, amije van. A méltót önuralomra, szép magyarságra, a képzelet párdrucugrásaira tanítja, a méltatlant ellustítja, ostoba szólamokról elhítheti, hogy népi zamat, az együgyűségre költői zománcot ken, a verset kész rámára vonja, mű elevenséggel mímeli a szellemi rugalmasságot s gondolatrítmusok kész darálóján forgatja le a gépies vesszorokat.”<sup>31</sup> Nem nehéz belátni, hogy Németh László reális lehetőségekre és veszélyekre figyelmeztetett. Hozzá hasonlóan Illyés is azokat a lehetőségeket mérlegeli, miket a folklór kínál a modern költészet műhelyeinek. Azt az érdeklődést, amit a nemzeti klasszicizmus ébresztett a realista képtechnikával építkező népköltészeti alkotások iránt, egy ősbib keletkezésű és egyúttal modernebb költői eszközöket ígérő folklór-réteg felé akarja irányítani. A népköltészet szimbólumrendszerét, szimbolista képtechnikáját vizsgálja, mint megjegyzi, azt a módszert kívánja a magyar folklór körében érvényesíteni, amit Frazer és Lévy-Bruhl dolgozott ki s alkalmazott a primitív népek költészetének és mítoszainak kutatásában.<sup>32</sup>

A népköltészet eszményül választása a XIX. század népiességét idézi. A népi irodalomszemlélet mégis élesen elhatárolja magát a nemzeti klasszicizmus törekvéseitől (látni lehet ezt abból a kritikából is, amit a múlt század népiessége felett gyakorol); még a szóhasználatot is módosítja: nem *népiességről*, hanem *népiségről* beszél. Németh László így világítja meg a két fogalom különbségét, egyúttal a nemzeti klasszicizmus népiességtől történő elhatárolódás körülményeit: „mi a népiesség? Egyike azoknak az irodalmi tömegsuggerzőknak, melyek egyetlen író modorát sokszorozzák szét irodalmi iránnyá. A népiesség Petőfi költői életformája. Petőfi nemcsak a nép erőit használta föl, de mint országjáró királyfi, a nép gúnyjába bújt, a néphez akart szólni s úgy szólott hozzá, ahogy egy nagyon fölötte álló, de belőle kinőtt rokon szólhat a néphez, aki megtalálja a módját, hogy urabácsiék nyelvén is kimondja a maga

<sup>29</sup> Magyar irodalomszemlélet 13.

<sup>30</sup> STOLL BÉLA felszólalása = Vita a népi írókról 109–111.

<sup>31</sup> Erdélyi József. Nyugat 1931. II. 37–41.

<sup>32</sup> Magyarok 208–221.

bonyolult igazságát.”<sup>33</sup> A múlt századi népiességet tehát a stildemokratizmusra törekvő igény eredményének tekinti. A későbbi, századforduló körül uralkodó konzervatív-epigon népiességet a nyugatosokhoz hasonlóan ő is elítéli; illetve ezzel az irányzattal és költői magatartással azonosítja a „népiesség” fogalmát. „Ez ellen a népies költészet ellen – írja –, amely valóban népies volt, népies olyan értelemben, ahogy a városra föladatott szolgáló városias lesz, tehát városias modort ölt a paraszt húsrá: ez ellen jogos volt a hadakozás. Mert amennyire meglehet, hogy egyesek ebben is nagyszerűt csináltak, annyira igaz, hogy irodalmi iránynak nagyon is nagy megszorítás, nagyon is goromba nemzeti öncsonkítás volt.”<sup>34</sup> A századvég talmi népiessége, szerepjátszó igyekezete helyett a nép alkotóerejének és eredeti művelődésének felszabadítását kívánja; azt akarja, hogy az irodalom ne csupán tanuljon a néptől hanem a népből magából szárnyaljon a kulturális értékek magaslataira. Ezt nevezi „népiségnek”; mint írja: „a népiség: a magyar költészetnek és a magyar népnek ős egymásrataltsága; természeti igazság. Nagy magyar költő csak az lehet, aki a magyar eredetiség medencéjéből meríti meg maga a eredetisége korsaját.”<sup>35</sup> A népiesség és a népiség kategóriáját mások is Németh Lászlóhoz hasonlóan értelmezik. Veres Péter az író és a nép viszonya alapján határozza meg a két fogalom jelentését: a népies író a nép fölé hajol, hogy ellesse a népköltészet, a népművészet formáit, s részvételével támogassa a parasztság küzdelmeit; népi író viszont a parasztságból emelkedik fel, osztályának élményei gyűlnek benne megfogalmazásra váró felismerésekké. Vagyis a népiesség a „népbarát” szellemiséggel, a népiség a nép lázadó-forradalmi lelkületével azonos. „Népi» – írja – nem ugyanaz, mint »népies«. Hosszas elméleti indoklás helyett lássuk mindjárt példában a különbséget. Először a múltból. Petőfi és Arany népi volt, Tömörkény és Gárdonyi már csak népies.”<sup>36</sup>

A népiség kategóriája a kultúra egyféle ideálját rajzolja meg: olyan irodalmat és művészetet kíván, amely maradéktalanul vállalja a nép érdekeinek és közérzetének képviselését, a népi kultúra eredeti forrásaiból merít, s ki akarja fejezni a nép lelkületét, jellemvonásait. Kevés elméleti fogalom kavart annyi vitát, váltott ki annyi jogos kritikát és félreértést, mint éppen ez. A népiség ugyanis a legkevésbé sem egyértelmű kategória: ijesztő ellentéteket fog magába, a legkülönbébb értelmezésekre és következtetésekre ad lehetőséget. Racionalista, tudományos értelmezése Bartók működéséhez fűződik: ő a népi kultúra kincseinek felkutatását és a magas kultúrába való emelését értette rajta. Ilyes értelmezése hasonlóképpen józanságra vall: ő a közéletiség szférájában találja meg a népiség jelentését, mint mondja: „a népiség ... nekem a nép anyagi és szellemi helyzetével való foglalkozást jelenti.”<sup>37</sup> A többieknél azonban e fogalom legalábbis ellentmondásos értelmű. A népiség kategóriáját ugyanis többé-kevésbé átszínezi a „fajiság” fogalma. E fogalom a népi irodalomszemlélet legfőbb tehertétele, gyakran értékes gondolatok, elképzelések eltorzítója.

Magát a fogalmat Szabó Dezsőtől örökölte a népi irodalmi tudat, aki viszont Nietzsche-től, Gobineau-tól és Barrès-től vette át.<sup>38</sup> A faj fogalma másoknál is szerepelt, csakhogy mindenki mást értett rajta: Ady, aki szintén használta, a nép vagy a nemzet értelmét adta neki, Beöthy Zsolt a dzsentri tulajdonságait foglalta össze benne, Horváth János a nemzeti hagyományokból kialakuló történelmi hatóerőként határozta meg. Vagyis mindnyájan történeti kategóriaként értékelték. Szabó Dezső az első, aki a történeti értelmezésbe már belejátszotta a genetikai felfogást, s a művelődési értékeket nemcsak egyéni vagy történeti-társadalmi okokra, hanem faji adottságokra vezette vissza „A faj tehát – írja – az esztétikai termés

<sup>33</sup> Népiesség és népiség. I. h.

<sup>34</sup> Uo.

<sup>35</sup> Uo.

<sup>36</sup> A magyar népi írókról = Ember és írás 51., vö.: Az író politikája. Magyar Csillag 1944. 7–16.

<sup>37</sup> Magyarok 153.

<sup>38</sup> Vö.: NAGY PÉTER: I. m. 134.

alapformája. Az amit egyének nevezünk . . . , nem egyéb, mint a faji képlet s más kollektív erők (társadalmi osztály, foglalkozás, etc.) kifejezése az egyesben.”<sup>39</sup> A népi irodalomszemlélet nem alkalmazza ilyen határozottan a genetikai szempontokat, mégis gyakran Szabó Dezső útjára téved. Németh László már indulásában némi ambivalenciával tekint a faj fogalmára, nem tud határozottan dönteni sem mellette, sem ellene. El is árulja, hogy az ösztönös vonzódás és a tudományos iskolázottság birkózik benne: „A faji talajba millió gyökérrel bocsátkozó íróféle s a természettudományok iskoláját kijárt ember szkepticizmusa csaptak össze rajta (a faj fogalmán). Egyik az életjelenségeknek arra a szédítő gazdagságára hivatkozott, amellyel neki, a paraszt család könyvnek szánt sarjának, a magyar faj kora gyermekségétől megnyilatkozott; a másik arra a kiáltó tényre, hogy ezt a sok hangot, ízt, illatot, színt nem lehet a magyar nép testében alvó egységes alkati elv kivirágzásának tekinteni.”<sup>40</sup> E dilemmából úgy vágja ki magát, hogy a fajt a nemzet fogalmával azonosítja. Maga hangsúlyozza, hogy európai népek esetében a biológia szempontja nem érvényesíthető. A faj fogalmát tehát genetikai elvből történelmi kategóriára kell átváltania. „Szintézis eredménye a faj — fejt ki álláspontját. — Történelmi és társadalmi erők préselik egy musttá az egy présbe hullott emberszöveget. E préserők közt a nyelv a leghatalmasabb. . . . A másik hatalmas összehozó erő: a sors. Akiket a történelem egy név aklába terelt: egy nyáj az, mert az egész világ annak tekinti. . . . S végül itt áll, s ha igaz, most is ott áll a fővő gulyás fölött az Isten kuktája: a nemzeti kultúra is.”<sup>41</sup> Ez az érvelés azonban — a genetikai elv elutasítása mellett — arról is tanúskodik, hogy Németh egyfajta romantikus mitosz közegében szemléli a történelmet és a nemzet kategóriáját. Barokkos fogalmazása pedig még csak jobban érvényre juttatja mitikus szemléletét. A genetikai elvről azonban később is így gondolkodik: a fajnak nem embertani, hanem erkölcsi jelentést ad.<sup>42</sup>

E gondolatmenet mégsem egyértelmű, Németh nem tudta véglegesen meghaladni az imént felvázolt dilemmát: a faj fogalmának Szabó Dezső-értelmezése újra és újra megkísértette, olykor hatalmába kerítette, legszerencsétlenebb módon a *Kisebbségben* lapjain. Mások éppígy nem tudtak szabadulni a fajiság fogalmának alkalmazásától. Gulyás, aki különben is Németh László gondolatait védelmezte s építette tovább, maga is a kétféle faj-értelmezés csapdájába kerül. Általában elutasítja a fajelméletet, mindenképpen elutasítja ennek barbár következményeit, de attól, hogy az etnikumnak hangsúlyozottan kultúra-formáló szerepet ne tulajdonítson, ő sem tud szabadulni. „A görög dráma sorsa és alkotásának vizsgálata — érvel — arról győzött meg, hogy a nagy alkotások megkívánják a zárt teret, még ha a végtelenséget is akarják kifejezni, — megkívánják az etnikai zárt teret, azaz szükséges, hogy egy népi közösség acélgyűrűje szorítsa be a kifejezendő világot. E nélkül a jellegző gyűrű nélkül fáradtan ejti le szárnyát a géniusz, — sőt: géniusszá se tud lobbani.”<sup>43</sup> Gulyás az „etnikai zárt tér” formulájával már némi engedélyt tesz a faji kategória érvényesítésének. Féja Géza a magyarság ázsiai-turáni jellegének elemzésében s Veres Péter a népiség értelmezésében viszont már teljeséggel elfogadni látszik e kategóriát. Veres véleménye szerint az etnikumot éppolyan történelem- és kultúra-alakító tényezőnek kell tekinteni, mint a társadalmi viszonyokat. Igaz, egyúttal tiltakozik az etnikai szempontok nacionalista értelmezése ellen is. Mint írja: „a népiség, az etnikum olyan történelmi realitás, annyira materiális valóság, hogy mennél sürgetőbben sorrendi világosságot kell körülötte teremteni és a népiség eszméjét ki kell szabadítani a nacionalista, sovíniszta, imperialista ködburokból. Mert ezek elmúlhatnak, ezek csak »eszmék«, de a népiség tárgyi valóság s mint ilyen örökkévaló.”<sup>44</sup>

<sup>39</sup> Faj és világirodalom = Panasz 176—199.

<sup>40</sup> Faj és irodalom. I. h.

<sup>41</sup> Uo.

<sup>42</sup> Debreceni káté = A minőség forradalma. IV. köt. 10—13.

<sup>43</sup> Aischylos-élmény. Sziget III. 1939. 51—52.

<sup>44</sup> Az író politikája. I. h.

Illyés az egyetlen, aki határozottan elutasítja magától a faji gondolatot, s tiltakozik a „szellemi fajkutatás” ellen.<sup>45</sup> A német expanzióval szemben ő is a magyar kultúra sajátos elküldetésének vizsgálatával tiltakozik, de e vizsgálatból nem etnikai megfontolásokhoz, hanem a fajelmélet frappáns cáfolataként, a magyar és a francia szellem rokonságának eszméjéhez jut. Nem a sajátosan magyar jellemvonásokat hangsúlyozza, hanem az egyetemes emberi értékeket. Noha, a népiség szorítójába kerülve, ő sem tudta kikerülni a népi szemlélet kellően nem konkretizált, éppen ezért mitikus színezetű fogalmait. „A fajták »jellegzetes ismérvei« — érvel — engem, az egyént, majd mindig viszolygással töltenek el. Csak azt becsülöm, amit minden fajtától elvárhatok. Ily úton keresem magamban a népiest, s ha a magyarság jellemvonásait valóban a nép őrzi, hát a magyart.”<sup>46</sup> Európai tájékozódása, józan racionalizmusa őrizte meg, hogy a népi irodalomszemlélet é legkényesebb kérdésére hibás választ adjon.

A népiség és bizonyos mértékig a „fajiság” színezi azokat az elgondolásokat, melyeknek révén a népi irodalomszemlélet a magyar irodalom nemzeti karakterének megragadására, múltjának megértésére és lehetőségeinek, feladatainak megjelölésére törekedett. Három fontosabb gondolkör alakult ki: Németh László „mélymagyarság” elmélete, Gulyás Pál Kalevalára épített irodalom-modellje és Féja Géának a magyar művelődés ázsiai jellegéről kifejtett elképzelése. A többi gondolat — Karácsony Sándor, Lükő Gábor, Gombos Gyula és mások tézise — e három rendszerbe foglalt elmélethez kapcsolódott, igazodott, vagy egyenesen filozófiai forrásául szolgált némelyiküknek (mint Karácsony elmélete Féja egyik-másik tézisének). Természetesen Németh, Gulyás és Féja elgondolásai sem lehettek függetlenek egymástól: gyakran felhasználták, átfogalmazták vagy továbbfejlesztették egymás elgondolásait. Gulyás irodalom-modellje például Németh László elméleteire épült, Németh viszont nemegyszer kamatoztatta Gulyás elgondolásait; Féja inkább Szabó Dezsőtől tanult, de olykor a magáévá higitotta Németh László gondolatait is.

A „mélymagyarság” elmélete Németh László talán legviharosabb sorsú gondolata: egyszerre vált hitvallássá és botránykövé, hogy azután szerencsétlen megfogalmazásának következtében úgy merüljön le a történelmi süllyesztőbe, akár a harmincas évek többi hitelét vesztett jelszava. Pedig maga a fogalom nem tartozik az egyértelműen kártékony gondolatok közé. Mint B. Nagy László legújabbban elemzés alá veszi, két, egymással ellentétes aspektusa van: egy kulturális-művészeti és egy ideológiai-politikai.<sup>47</sup> A művészeti aspektus voltaképpen ugyanazt vállalta volna az irodalomkritika területén, amit Bartók a zenében végzett el; vagyis a magyarság eltemetett kulturális értékeinek felszabadítását és a művelődés eleven áramába való kapcsolását. Németh László jogos igényét e felfedező és aktivizáló munka iránt az a termékeny kapcsolat alakította ki, amelybe esszéíró működése során a magyar irodalom régebbi értékeivel: Kemény Zsigmonddal, az erdélyi emlékirókkal és Berzsenyivel került. Igényét fokozta Bartók és Kodály népzene-kutató munkája s kutatásaik eredményét a modern zenében kamatoztató tevékenysége is. Úgy érezte, hogy a magyar művelődés eltemetett vagy alig elfogadott értékei — a „rég Magyarországra” irodalma, a népkultúra — a kor számára mutatnak hasznos példát, a gondolkodó erő, a fegyelem és a szenvedély egykori nagyszerű teljesítményeivel. „A magyar avar nagyon mély, a magyar égbolt nagyon alacsony” — írta egyik első tanulmányában.<sup>48</sup> E mély avarba, a magyar múlt és művelődés geológiai rétegeibe akart hatolni, hogy a jelen számára szerezzen példát és eligazítást. A „mélymagyarság” e kulturális értelmezésének nem volt még nacionalista színezete, hiszen a „mélykultúra” eszméjét éppen Proust olvasása ébresztette benne, a szlovén Ivo Andričban vagy a horvát Krležában, sőt a román népi élet ősi megnyilvánulásaiban ugyanazt a közös kelet-európai múltat és mélységet kereste, amit a „rég Magyarországra” talált. Csakhogy a „mélymagyarság” gondolata csakhamar átfu-

<sup>45</sup> Szellemi fajkutatás. Apolló 1938—39. 1—6. és Magyarok 231—241.

<sup>46</sup> Magyarok 309—310.

<sup>47</sup> Egy katharizis története = A teremtés kezdetén. Bp. 1966. 239.

<sup>48</sup> Faj és irodalom. I. h.

tott az ideológia és a politika: legszerencsétlenebb módon az ún. „asszimilációs kérdés” síneire. Módszeres kifejtésében: a *Kisebbségben*<sup>49</sup> című vitairatban Németh László nemcsak a „mélymagyarság” kategóriájára vonatkozó addigi elgondolásait foglalta össze, hanem ezeket egyúttal össze is keverte az asszimilációs kérdés faji szempontú magyarázatával. A magyar irodalom történetét, mint „mélymagyarság” és „hígmagyarság” vetélkedését mutatta be, ahol a „hígmagyarokat” általában az asszimilánsokkal azonosította, akiket azzal vádolt, hogy ügyesebb, céltudatosabb tevékenységük nyomán a „mélymagyaroknak” — Bessenyeinek, Berzsenyinek, Csokonainak, Katonának, Vajda Jánosnak stb. — a fejlődés menetéből sorra le kellett maradniok. E gondolatmenetnek azután rendkívül nagy szerepe lett mind a népi irodalom önismertetének alakulásában, mind az irodalmi örökség értékelésében.

A *Kisebbségben* hatalmas vitát kavart: Németh védelmére Gulyás és Fėja vállalkozott a népi írók közül. Gulyás számos vitacikkben érvelt Németh koncepciója mellett, sőt mintegy metafizikai jelentést adott a „mélymagyarság” gondolatának. „Minden közösségben — írja — kell rejtőznie az őt mozgató technikai és társadalmi apparátus alatt egy láthatatlan, de mélyebb valóságnak, egy legvégső célősztnének, amely már a vallás és a metafizika birodalmába tartozik, amelynek a tényeit aktába nem lehet iktatni, de a szívekbe nem iktatásuk mégis beláthatatlan következményekkel jár: a közösség felbomlásával.”<sup>50</sup> Ugyanakkor ő figyelmeztet arra a szempontra is, amelyet Németh László korábban maga is alkalmazott, de aztán éppen összefoglaló jelentőségű vitairatában elhanyagolt: a kelet-európai népek közös kulturális múltjának bartóki elvére. „A mélymagyarság gondolata — mint írja — éppen a felület alá vezet, a dunavölgyi népek ősi, közös érintkező gyökeréhez.”<sup>51</sup> Fėja szintén átvette a „mélymagyarság” fogalmát: irodalomtörténeteiben és irodalomszemléletét összefoglaló könyvecskéjében gyakran hivatkozik rá, sőt magyarázó elvnek fogadja el.<sup>52</sup> Némethnél azonban e fogalomnak — minden ideológiai és politikai kártékonyága ellenére — volt egyféle erkölcsi súlya: a nemzeti lelkiismeret felrázását, az önkritika felkeltését is célozta. Fėjanál e morális többlet tűnt el, a gondolat felhigult, nemcsak téves, hanem romantikusan dagályos, „Horváth István-os” elgondolások elemévé vált.

Gulyás Pál Kalevalára épülő irodalom-modellje Németh László elgondolásainak sugárzásában keletkezett. A *Kisebbségben* koncepcióját védelmezve ő maga mondja, hogy a „mélymagyarság” fogalma mögött rejtőző metafizikai erőt, a „magyar Ósvalamit” a Kalevalában lelte fel.<sup>53</sup> Gulyás a Kalevalában a finn-ugor népek mítoszát, világ- és embermagyarázatát kereste, mint ahogy korábban is a „mítoszok nyomába” szegődve, az Edda, a Nibelung-ének, Homérosz, Dante vagy éppen a román Ale mortului mitikus világképében kutatta történeti korok és kultúrák jellegét, magyarázatát. Az emberiség ősi mítoszaiban, a Kalevalában is, valami barbárabb, egyszerűbb poétikát talált, s Bartók zeneelméleti törekvéseihez hasonlóan ezt ajánlotta a modern művészetnek, ezzel szerette volna megtermékenyíteni kora kísérleteit. Az a törekvése, hogy az európai művészet évszázadai alól előssa egy barbár, de nyers erőben, természetességben gazdag kultúra maradványait, nem egyedül az óvé: európai irányzatokhoz igazodott. Bartókot már említettük, de említhetjük a primitív, pl. az afrikai, óceániai, indián kultúrák iránt feltámadt általános, korántsem muzeológusi érdeklődést, Frazer és Lévy — Bruhl mítosz-kutatásait, az archaikus, prachellén művelődés feltárásának izgalmát, Giono igyekezetét, hogy lehatoljon a mediterrán világ kereszténység előtti ősi rétegeibe. Nálunk a Lévy — Bruhl-ről tanulmányt író Németh László adott hangot az archaikus érdeklődésnek.<sup>54</sup> Sőt ő már egész kultúrtpológiát épít a nyugati és a barbár művelődés kategóriáira: „Tulajdonkép-

<sup>49</sup> *Kisebbségben* I. köt. 11—93.

<sup>50</sup> Költők sorsa Debrecenben. Magyar Éjszakák III. köt. 18.

<sup>51</sup> Nyugaton át Kelet felé. Kelet Népe 1940. 6. sz. 20—22.

<sup>52</sup> Magyar irodalomszemlélet 87.

<sup>53</sup> A magyar irodalom végső kérdései. Napkelet 1939. 193—199.

<sup>54</sup> Démonok, törvények, titkok = A minőség forradalma II. köt. 130—139.

pen kétféle poétika van — mondja —: nem népi és mű, hanem barbár és görög. A legszebb feladatok egyike: e két poétika, pl. szláv népköltészet és Homérosz mögött a közös őstöket megkeresni.”<sup>55</sup> E két típust később nem történeti értelemben, hanem mintegy „földrajzilag” különíti el egymástól, vagyis a nyugati kultúrát a görög típussal, az ázsiai—kelet-európai ősi művelődést a barbárral azonosítja. Úgy látja, hogy ennek az ősi barbár kultúrának a geizrei törtek fel a kelet-európai irodalom és művészet legnagyobb teljesítményeiben. „Az európai művészet — írja — a görög utódja, s a görögök hatalmasan elrugaszkodtak az ősi barbár poétikától, az izlés és gondolkodás, melyet a latinokon át a kereszténységre hagytak, halál minden más izlésre és gondolkodásra. A kereszténység véres dagasztóteknőjében a népvándorlás népei elfogadták ezt az izlés- és gondolatformát s beleelegyítették a maguk kiírthatatlan hajlamaikat. — Keleten (és sok tekintetben már Németország is kelet) ez a keveredés nem történt meg; itt életben maradtak az ősi extrahellén izlés- és gondolatformák s választásra kényszerítettek: vagy ellenük vagy mellettük leszel apostol. A vita szinte az egész keleten ugyanaz. Egyik oldalon a latin műveltségű ember áll, aki érzi a nyugati gondolkodásban a kitisztult történelmet, mellyel szemben az ő hézagos múltú félbarbár fajának, ha nem akar útonállóból útonállóvá válni, egy feladata lehet: alkalmazkodni. Másik oldalon ott a nemzete humuszában álló Dosztojevskij-fajta író, aki hisz a kihasználatlan kultúr-csírák jövőjében, s eltolja Nyugat gyámkodó kezét.”<sup>56</sup> E kultúrpolitológia természetesen inkább publicisztikus, mintsem tudományos. Hiszen a görög kultúra maga sem volt egészében csiszolt és „klasszikus”; voltak „barbár” rétegei is. Dosztojevskij pedig semmiképpen sem nevezhető annak, aki „eltolja Nyugat gyámkodó kezét”; hiszen Rousseau-nak közismerten óriási felszabadító szerepe volt az orosz író gondolkodásának és módszerének kialakulásában.

Gulyás éppen a Németh László által körülírt barbár kultúra egyik változatát találta meg a Kalevalában. Úgy gondolta, hogy a magyar kultúra valamiképpen a finn eposz ősi gondolat- és izlésformáiban gyökerezik; ahogy Bartók a pentaton zene rétegében, úgy kereste ő a Kalevala barbár egyszerűségében és erejében a nemzeti művelődés eredetét. S egyúttal a megújulás forrását is. *Út a Kalevalához*<sup>57</sup> című tanulmányában, miként Németh László a *Kisebbségben* lapjain, ő is áttekinti irodalmunk fejlődését. Úgy találja, hogy az irodalmi felújulás óta beálló korszakok, különösen a nemzeti klasszicizmus és a Nyugat irodalma nem a magyar művelődés ősi rétegeiből merítettek. Gulyás éppen a „mulasztás” orvoslásául ajánlja a Kalevala ősi kultúrrétegének kiaknázását: a finn eposz természetközelségének, népiségének és kollektivitásának felidézését és felhasználását. Tanulmányának fejtegetései egész irodalommodellt építettek a Kalevalában felismert tulajdonságokra: „bemutat egy pentatonikus lényegre redukált s abból újrakelesztett, újra hatványozott népiséget, amely folklór-jellegének fölibe nőtt, s átütötte a folklór-öncélúság meddő korlátait” — határozza meg ennek a modellnek a természetét. A nemzeti klasszicizmus, valamint később a Nyugat által kialakított irodalommodelleket azután e kalevalás elvhez akarja igazítani. A XIX. század népiessége, véleménye szerint, nem jutott el a népi kultúra ősi rétegeihez, munkája és irodalmi modellje tehát korrekcióra szorul. E korrekciót, szerinte, a Kalevala példája végezheti el, mint írja: „Kiegészíti, azaz egy határozott lépéssel megtoldja azt, amit Aranyék csak feleültig, egy kevésbé ősi, kevésbé lényeges kultúrrétegig lejutva alkottak . . .” Másrészt a Kalevalában keresi az irodalom közönségi jellegének zálogát, a Nyugat individualizmusának ellenszerrét: „Ez az erő hivatva van ellensúlyozni a Nyugat-korszak kóros eredményeit: személytelen nagyságával s természetlátásának mindent feloldó nyugalmával hivatva van kiegyenlíteni az egyéni színvonalak anarchiáját.”

E Kalevalára szerkesztett modell csupán korlátozott jelentőségű volt: Németh László „mélymagyarság”-elgondolása valamikor az egész közgondolkodást besugározta, s nagy befo-

<sup>55</sup> Összehasonlító népköltészet = Uo. III. köt. 164—168.

<sup>56</sup> Visszatekintés = Uo. V. köt. 203—225.

<sup>57</sup> Valasz 1937. 195—219.



lyást gyakorolt a népi lírára, különösen Erdélyi és Sinka műveire. Gulyás elmélete inkább a debreceni költő magányos műhelyének terméke és erőforrása maradt: a Kalevala-modell körülírása után maga Gulyás e gondolat jegyében alakította át poétikáját, másokra azonban — noha szerzője újra és újra eszményül állította a Kalevala-gondolatot — alig tudott hatást kifejteni.

A harmadik elgondolás Féja Gézáé: a magyar irodalom „keleti”, „euráziai” jellegének gondolata. Bizonyos mértékben ezt a koncepciót képviselte Kodolányi János is az „euráziai lélek”-ről kifejtett elképzeléseiben. Láttuk, hogy Németh László is szembeállította a nyugati és a keleti művelődést, ő azonban a kelet-európai „parasztnépek”: magyarok, szlávok, románok kulturális hagyományainak rokonságát hirdette, s megvetette a „turánizmus” egyre inkább kísértő mítoszát. A *Kisebbségben* lapjain is a kelet-európai népek történelmi együttélésének nemzetalakító szerepére figyelmeztet, a sorsközösség gondolatát hangsúlyozza. „A mi nyugatiságunk . . . — írja — éppolyan kártékony illúzió, mint a turanistáké. A magyar nép múltjával is ott van, ahol testével — »Zwischen—Európá«-ban. Állami sorsának természetes testvérei: a lengyel és a cseh királyság, népi sorsa: a szerbségen és a románságon át a Balkán felé a legnyitottabb. A magyar félszláv nép, mint a román, s történelmét nem lehet egy kis olasz, francia közbecseppentéssel Bécs felől igazán megírni.”<sup>58</sup> Nem lehet meglepő, hogy az egymás mellett élő kultúrák kapcsolatait is, akárcsak Bartók, e sorsközösség tudatában vizsgálja. Németh László azt a meggyőződést vallja, hogy a nemzeti művelődés fejlődésének egyik legfontosabb mozgatója a kulturális csere, ezért irányítja a figyelmet az egymás közelében élő népek kultúrájának közös kincseire, rétegeire. „Keleteurópa népei — figyelmeztet —, ha ismernék, szinte magukénak használhatnák egymás irodalmát; aki a szerb balladakincset ismeri, mélyebbre merít a székelyben; a román vagy a finn népköltészet egy elveszett magyar korszakot pótol, amely népi nyelvünkben, babonáinkban, meséinkben még ott remeg.”<sup>59</sup> Vagyis Németh László még a kelet-európai kultúra közösségében tudja a magyar művelődés helyét. Féja azonban, bár egy-egy megjegyzésében maga is elfogadja ezt az elgondolást, visszakanyarodik a magyar kultúra kifejezetten ázsiai jellegének tételéhez, azokhoz a káros gondolatokhoz, amelyeket már korábban a turánizmus megszállottjai hirdettek s amelyek Szabó Dezsőre is hatottak. Másrészt igen sokat merített Karácsony Sándornak a magyar gondolkodás mellérendelő természetéről kialakított elképzeléseiből is. Elgondolását *Magyar irodalomszemlélet* című füzetében, valamint a *Régi magyarság* második kiadásának bevezetőjében fejtette ki.

Féja koncepciójának forrása voltaképpen az a polémia, amit Prohászka Lajosnak *A vándor és a bujdosó* című könyvében olvasható következtetései ellen folytatott. Prohászka a szellemtörténet alapján írta le a német és magyar „szellem” természetét, konstruálta a „vándor” és a „bujdosó” misztikus jelképeire épített nemzetkarakterológiát. Féja elveti a szellemtörténetet, de ő maga nem kevésbé a filozófiai spekuláció csapdájába esik, amikor Prohászka nemzetkarakterológiája ellen egy ugyancsak misztikus elgondolást szegez. Németh Lászlóhoz hasonlóan ő is szembe állítja egymással a nyugati és keleti művelődést, a kultúra kétféle típusának leírásába azonban ő már belopja a fajelmélet s önmagunk nacionalista túlértékelésének mozzanatait. Mint írja: „végső értelemben két fajta él Európában, s a fajta közöttük a szellemi határ. Kelet-Európa lelke türelmes, s gazdag élménytárnáiból most alakul ki az öntudata. A kultúra fogalma sem azonos e két nagy tájon: Keleten elsősorban mindig a mély kultúrát jelenti, nyugati fogalma sok tekintetben a civilizáció fogalmával elegendi.”<sup>60</sup> A magyarság művelődését e „keleti mély kultúrák” között helyezi el. Miként Prohászka, ő is a kultúrát hordozó nép ún. „filozófiai élményeiből” vezeti le a művelődés jellegzetességeit. *A vándor és a bujdosó* írója szerint a német kultúra alapélménye a végtelenség; Féja szerint

<sup>58</sup> *Kisebbségben* I. köt. 73.

<sup>59</sup> Uo.

<sup>60</sup> *Régi magyarság* 7.

a magyarság — és a többi keleti „sztyepp-lakó” nép — alapélménye a „határtalanság”: az eurázsiai füves sztyeppék sugallata. „A magyar szellem — fejt ki — nem ismeri az elvont germán-árja végtelenséget, helyette más fogalommal rendelkezik: a határtalansággal, mely a végtelenség fogalmának érzéki mása. A határtalanság: a végességnek, a meleg érzéki valóságoknak »végtelensége«.”<sup>61</sup> Itt kapcsolja be azután a magyar gondolkodás „mellérendelő” természetére vonatkozó Karácsony Sándor-féle elképzelést: Mivel — fejtegetései szerint — a magyarság jellemét és filozófiai hajlamait a határtalan ázsiai puszták és a szabad nomád törzsszövetségek élménye alakította ki, népünk nem ismeri az alárendelés germán-nyugati kategóriáját. Ezért idegen tőle a feudális berendezkedés, éppúgy mint a kapitalizmus; általában idegen a nyugati társadalom szerkezete. S éppígy idegen a nyugati gondolkodás „alárendelő” logikái, módszere is. A magyarság mellérendelésekben gondolkodik, a magyar szellem eleme nem a nyugati racionalizmus, hanem a keleti meditáció, formaképző ereje nem a szerkesztésben, hanem a látszólag szervezetlenül, valójában azonban „mellérendelő” módon felépített alkotásokban jelentkezik. „A régi magyarságnak — ismerteti elgondolását — nincs oka szégyenkeznie azért, mert európai formakényszerek szolgálai viselése helyett szabadon igyekezett föltörni, s »nyugati« szemmel nézve talán formátlanul tört ki. Mi tudjuk, hogy ez a formátlanság csak látszólagos. Ady Endre írja egyik levelében: »Boldog volnék, ha ez a vers láttatná veled, hogy mennyire egyetlen emberi és írói jogcímem a nem koncentráció.« A mi látszólagos formátlanságunk: ez a »nem koncentráció«, a dolgok mellérendelt viszonyának ősi élménye, a »nagy puszta« életszemléletének öröksége. A régi magyar lélek áradt, lázadózott, békésen hőmpölygött, olykor zárt, tiszta formákba nyugodott (ballada!); áradása és hőmpölygése nem kisebb emberi s művészi értékű, mint zárt formákba való nyugvása.»<sup>62</sup> E gondolatokat alkalmazták azután Féja irodalomtörténetei.

Féja elgondolásai ilyen módon a zavaros és kártékony képtelenségek világában keletkeztek; szerzőjük, a polémia önmagában helyes szándékától a mítosz ingoványos területére érkezett. Jelentőségét — sajnos — az adja, hogy éppen az ő elképzelései szivárogtak át leginkább a népi lírikusok: Erdélyi és Sinka gondolkodásába. A népi irodalomszemlélet, amely a tájékozódás új igényét fogalmazta meg, az ő koncepciójában rugaszkodott el legjobban a modern magyar irodalom általános orientációjától, sőt azoktól az eszményektől is, miket a népi irodalomtudat más képviselői továbbra is vállaltak: a józan ész és a történeti vizsgálat, a tudományos módszer eszményeitől.

#### 4.

Az a tájékozódás, amit a népi irodalomszemlélet hozott, a modern magyar irodalom egész érték- és eszményrendszerét fel kívánta volna forgatni. Mindez tüzes vitákat okozott, a népi irodalomszemléletet gyakran érték jogos szemrehányások. Az új tájékozódás veszélyeket idézett elő, maga tette lehetővé, hogy egyes képviselői a provincializmus vagy a jobboldaliság csapdájába kerüljenek. E veszélyt maguk a „népiek” is érezhették: bizonyára ezért törekedtek közülük többen is arra, hogy mintegy áthidalják a modern magyar irodalom európai tájékozódása és a népi szemlélet paraszti-nemzeti orientációja között kialakuló szakadékot. A modern népiesség legfőbb kategóriái: a népiség, a „mélymagyarság” elve, a Kalevala-modell stb. rendre azzal jártak, hogy a magyar művelődést szembeállították a modern európai kultúrával. Ezért fejlődött ki a „két kultúra” dualisztikus elmélete, amely a nyugati és a keleti, a modern és az archaikus-hagyományos, a magas és a mély művelődés megkülönböztetésére és konfliktusba állítására törekedett. A népi irodalomszemlélet legjobb teoretikusai — Németh László és Gulyás Pál — maga is érezte, hogy ez a szembeállítás veszélyes lehet, provincializmusba visz

<sup>61</sup> Nagy vállalkozások kora. Bp. 1943. 159.

<sup>62</sup> Régi magyarság 240.

a jobboldalon megfogalmazott talmi mítoszoknak szolgáltathatja ki a népi irodalmat. A csapdából a kétféle művelődés, a kétféle tájékozódás szintézisének révén igyekeztek kikerülni.

A szintézis gondolata voltaképpen Bartók nevéhez fűződik. Ő ugyan nem tulajdonított e szintézisnek oly fontosságot, mint később Németh László vagy az úgynevezett „Bartók-modell” más hívei: vagy legalábbis nem állította sem elméleti tevékenységének, sem zeneszerzői gyakorlatának tengelyébe. Bartók és értelmezői között tehát mindenképpen van valami gondolati interferencia. A szintézis ugyanis az ő számára sohasem volt öncél, csupán a zenei formálás egyik eszköze. A népzene „tisza forrásnak” tekintette, vagyis példának és ösztönzőnek, éppúgy, mint a barokk vagy a kortársi zenét (pl. Stravinskyt). Bizonyára ezért vitatható azoknak az álláspontja, akik (mint Adorno) kárhóztatják Bartók érdeklődését a népi zenekultúra iránt. Amikor ugyanis elméleti állásfoglalásaiban, illetve gyakorlati tevékenységével a parasztszene felhasználhatósága mellett érvelt, az utóromantika ellen vette fel a küzdelmet. Ugyanakkor a népzene és a — tonalitás lehetőségei között maradó — modern zenei törekvések szerkezeti rokonságára is felfigyelt. Mint írja: „Minden — esetre figyelemre méltó, hogy az átlagos zenész éppúgy nem érti meg az igazi parasztszenét, mint amennyire a modern disszonanciák bonyolult világát sem. Számára egy egyszerű régi parasztdallam elviselhetetlenül modernnek hangzik, mert nem csengenek a fülébe a dur és moll skálák kényelmes és megszokott tonikadomináns váltakozásai; hanem dór, lid, mixolid és egyéb különös és figyelemreméltó hangsorokat hall. És mindehhez még a legszabadabb ritmika járul: nem egyetlen ütemnem elcsépelet ismétlődései, hanem rubáto recitálás a legfurcsább koloratúrákkal; néha négy-öt ütemváltás egyetlen rövid dallamon belül.”<sup>63</sup> E felismerést egészíti ki az a kívánság, amely a népzene formáinak a modern zenében való felhasználását sürgeti. Bartók úgy gondolja, hogy az a zenei forradalom, amely a kései romantika: Wagner és Strauss ultrakromatizálása ellen lépett fel, a népzene archaikus formáiban találhat ösztönzést és felhasználható megoldásokat. Sőt a modern törekvések szertelenségei ellen is a parasztszene arányosságát, tisztaságát ajánlja: „e diatonia nyugalma és kiegyensúlyozottsága — véli — jótékonyan befolyásolhatja az esztétikai benyomás egészét. Megvédhet a túlterheléstől és harmonizációs túlzásoktól, sajátos varázst kölcsönözhet...”<sup>64</sup> Véleménye szerint a modern zene sokat köszönhet a népzene sugallatainak: Debussyre, Ravelra s főként Stravinskyra hivatkozik.<sup>65</sup> Az archaikus zenei formák felhasználásának egyik legszebb és legeredményesebb példáját pedig éppen az ő életműve szolgáltatja.

Az ősi, primitív művészet modern megoldások érdekében történő kiaknázása, azt lehet modani, a kor európai művelődésének általános igénye volt. Gondoljunk csak a primitív afrikai, ázsiai, indián vagy óceániai képzőművészet hatalmas világsikerére s arra az ösztönző, formaképző hatásra, amit ezek a művészetek a kor festészetére és szobrászatára gyakoroltak. Az archaikus és a modern elemek szintézisének gondolatát mintegy a kor kultúrája kínálta a népi irodalomszemlélet híveinek.

Először azonban azt a vitát kell megnyugtató megoldáshoz segíteni, vagy legalábbis felszámolni, amely a „magas” és „mély” kultúra, az európai és nemzeti tájékozódás kérdéseiben zajlott. Németh László már a harmincas évek elején arra törekedett, hogy a kétféle orientáció kialakulását ne polémikusan, hanem mintegy történeti módon ragadja meg, s ezzel a véleményeket a józanabb belátás felé terelje. „Nálunk — érvel —, mint e keleti irodalmakban általában, ostoba pör folyik a hazai és az európai irányú költészet közt. A pörpatvarnak nincs értelme. Ahol a nép az egyetlen osztály, amelynek irodalmi hagyománya van, ott a népköltészet jelentősége mindig nagyobb lesz, mint nyugaton. Viszont, ahol a nép az egyetlen hagyományörző osztály, ott a magasabb hagyományt, a műköltészet ingerét mindig kinn kell felkeresni. A pör mégis fönáll, mert a legtöbb író vagy az egyik vagy a másik irányhoz lehet

<sup>63</sup> Magyarország parasztszenéje = Összegyűjtött írásai I. köt. Bp. 1966. 354—357.

<sup>64</sup> A népzene forrásairól. Uo. 376—378.

<sup>65</sup> A népzene hatása a mai műzenére = Bartók breviárium. Bp. 1958. 204—209.

csapni...<sup>66</sup> A „pör” elítélése s a népköltészet jelentőségének megállapítása helyes, a fogalmak tisztázatlansága azonban némiképp gyengíti az érvelést. Ugyanez a gondolat azután más írásaiban is visszatér. A pört tehát értelmetlennek ítéli, ha a jelenség: a kétféle tájékozódás létének tudatában van is. A vita helyett azonban inkább azokra a törekvésekre kíván rámutatni, amelyek szintézisbe fogták a kétféle műveltséget, a kétféle orientációt. Amikor a „magas” és a „mély” kultúra ellentétét elemzi, egyúttal az ellentét feloldásának hagyományára is utal: „a magyarság legnagyobb alakjaiban ez az ellentét mindig fel tudott oldódni, s az európai látókörű magyar volt az, akiben hazai sors és hazai jelleg a legnagyobb lélegzetvételhez jutott.”<sup>67</sup> Hasonló gondolatra jut Gulyás Pál is: éles szavakkal utasítja el azt a — véleménye szerint mesterséges — konfliktust, amely Európa és a magyarság között akar választásra kényszeríteni.<sup>68</sup> Illyés természetesen ebben a kérdésben is a józan és igazságos álláspontot foglalja el: egyszerűre kötelezi el szellemét a népek és az európai művelődés eszményeinek.<sup>69</sup>

Németh László tehát felismerte a szintézis lehetőségét, s innen már csak egy lépést kellett megtennie addig, hogy magát a szintézist művelődési programjába vegye. Ő is úgy véli, hogy a népkultúra a modern művelődés erőforrásaként szolgálhat. „A népkultúrát — mondja — nem lehet befőttes üvegben szalicil alatt eltenni, s még kevésbé a város ellen felvonultatni. De a népkultúra, mint erős szokásjog-teremtő erő, igenis megtermékenyítheti a kapitalizmus laza világából kilábaló művelteket.”<sup>70</sup> Ez a gondolat Bartók okfejtésére emlékeztet; de amíg Bartók a művészi szemlélet és formakincs felhasználását kívánja, Németh abszolutizálja a szintézis elvét, egyszerűsre mind a népi művelődés erkölcsi tartalékaival kívánja a magas kultúrát beoltani. Vagyis a művelődési programot — rá jellemző módon — egyféle morális igénnyel tölti meg. Nem annyira a népművészet formai értékeinek felemeléséről és felhasználásáról beszél, mint inkább a népi kultúrában testet öltő hagyomány, erkölcsi etosz felidézéséről, birtokba vételéről. Amikor a *Magyarság és Európában* meghirdeti a keleteurópai civilizáció történelmi küldetését, s az „európai és magyar magatartás szerves összefűzésére” szólít fel, voltaképpen erre az erkölcsi tartalmú kulturális szintézisre gondol.<sup>71</sup> Bartókról írván ugyancsak a szintézis ideológiai-erkölcsi jelentőségét fejtegeti: „Századunkban — jelenti ki —, mely a két kultúra elkeveredésének a kora, a nép a friss erőt és az új mohó kíváncsiságot hozza, és a műveltek művészetének, a Bartókoknak kell gondoskodniuk, hogy az új közös kultúrában, mely a keveredés után kialakul, ott legyenek majd a százados népi sors ízei.”<sup>72</sup> A népi irodalomszemléletet tehát az jellemzi, hogy mintegy az etika és az ideológia irányában tágítja ki Bartók eszméjét a kétféle kulturális réteg szintéziséről. Gulyás Pál — Németh szintézisgondolatának hatására — adja meg az új jelszót: „A néppel és a nép fölött!” E jelszóval kezdetben az őstehetségek művelődését sürgeti, a paraszti kultúra és a „könyvkultúra” egységbe forrasztását kívánja. A kulturális szintézis gondolatát azonban ő is erkölcsi-közéleti feladatként éli át. „A népnek — írja — a népi fölé kell kerekednie, ha szabadon akarja népi-önmagát. Nem azért kell népfőlöttivé válnia, hogy eltámassza a népet, basáskodjon rajta, hanem hogy — felszabadítsa.”<sup>73</sup> Vagyis a szintézis sürgetését összekapcsolja a népi mozgalom politikai programjával: a parasztság felszabadításának ügyével.

A szintézis fogalmának ilyenféle kitágítása a népi irodalomszemlélet közéleti elkötelezettségéből fakadt. Bizonyára nem kárhoztatható, hogy a művelődési rétegek szintézisének gondolata a paraszti kultúrában élő erkölcsi erő kiaknázásának igényéhez, illetve a parasztság

<sup>66</sup> Magyar líra 1932-ben. Tanú 1932—33. 174—189.

<sup>67</sup> Sznobok és parasztok. I. h.

<sup>68</sup> A Genius Debrecenben = Debrecen. Szerk. CSOBÁN ENDRE és HERPAY GÁBOR dr. 1940. 250.

<sup>69</sup> Nép és népiesség. Magyarország 1935. dec. 25. és Magyarok 151—155.

<sup>70</sup> A magyar rádió feladatai = A minőség forradalma. IV. köt. 80—113.

<sup>71</sup> Magyarság és Európa 114.

<sup>72</sup> Őstehetségek és fogalomzavar = A minőség forradalma. IV. köt. 114—120.

<sup>73</sup> A néppel és a nép fölött. I. h.

felszabadításának és felemelésének sürgetéséhez vezetett. Bizonyára nem kárhoztatható az sem, hogy a kulturális szintézis egy szélesebb körű — erkölcsi-politikai természetű — szintézis gondolatává bővült. A népi irodalomszemlélet egyes képviselői a szintézis megalkotását egyenesen a magyarság történelmi hivatásának tekintették; úgy vélték, hogy a kétféle kultúra szintézise, illetve a nyugati intellektuális kultúra és a keleten lappangó erkölcsi és művelődési energiák egyesítése a magyarság különös történelmi feladata. Ezt a hivatástudatot különösen Németh László dolgozta ki, de élménye átjárta a népi irodalom legtöbb képviselőjét. Egyesekben, így Illyésben, írói cselekvésvágyként, az alkotóerők felszabadításának sürgetéseként jelentkezett: „mi teremthetnénk most is újat, igazit, nem díszelgésre, hanem életre valót, csak volna időnk rá!” — írja a történelem szorongatásai között, több fájdalommal, mint reménnyel.<sup>74</sup> Mások, így Féja, viszont már történelmi küldetésünk mítoszává torzították. „Magyar földön — hangzik Féja érvelése — mindig pólusok cikáztak és küszködtek, s a magyar szellem mindig pólusok összebékítésére, szintézisére törekedett. Magunkkal hoztuk Ázsia hatalmas vallásos-kulturális áramait, befogadtuk Bizánc hatását éppen úgy, mint a római kereszténységet, megbarátkoztunk a nyugateurópai kultúrával, anélkül, hogy a keleteurópai mélykultúrától és lélektől elszakadtunk volna; pólusokat összebékítő szintézist, belső klasszicizmust teremtettünk Kelet-Európának.”<sup>75</sup>

A szintézis megalkotásának feladatát, mint mondtuk, Németh László építette át leginkább hivatástudattá. Elgondolása a magyar művelődés valóságos lehetőségeiből indult ki, a Bartók-féle szintézist sürgette, azonban ő sem tudott véglegesen elszakadni a nemzeti hivatás túlértékelésének mozzanatától. Konceptiója a lehetőségek és az ábrándok, a valóságos feladatok és a szerepüket túlértékelő elképzelések együtteséből bontakozott ki. Tagadhatatlanul érdekes, sőt vonzó koncepció. Németh az európai civilizáció válságának általa értelmezett látványából és annak a szintézisnek az élményéből indul, amelyet a magyar kultúrában Bartók és Ady tevékenysége nyomán lát megvalósulni. A nyugati kultúra helyzetét ugyanis Spengler módjára értelmezi: bomlásnak, energiavesztésnek, hanyatlásnak tudja; nem a társadalom mozgását-alakulását figyeli, hanem a nyugati kultúra elöregedésének divatos eszméjéből alakítja ki következtetéseit. Így jut arra a gondolatra, hogy az európai művelődés mintegy „vérátömlesztésre”, az el nem használt kultúrák energiájával történő felfrissítésre szorul. A friss energiát, a megújulás orvosságát — szerinte — az archaikusabb és barbárabb, de éppen ezért erősebb, tartalékokban gazdagabb kelet-európai művelődés: közelebből a magyar kultúra kínálhatja. Vagyis a nyugat- és kelet-európai kultúra szintézisét javasolja a művelődés felvirágzása érdekében. Ezt az elgondolást fejti ki történetfilozófiai módszerességgel a *Magyarság és Európa* lapjain. A kelet-európai népek — szlávok, románok, magyarok — „archaikus” kultúrájának szunnyadó energiájára utal: „E százmilliónyi embertömbbel — írja —, annak ellenére, hogy urai századok óta szállítják fölé a műveltséget, rengeteg és sokféle el nem használt prehisztória alszik, az ébresztőt várva. Most volna itt az ideje, hogy ez a prehisztória, az idegen befolyás alól kiszabadulva, Európa nagy válságában megmozduljon s amire nem képesek a történelemmel megkötöttek, megalkossa magában, új történelmet kezdve.”<sup>76</sup> A szintézis egyik elemét pedig éppen a magyar népi kultúrában találja meg. „Idáig — írja egyik tanulmányában — csak kaptunk Európától, s tudományunk és irodalmunk eredetisége az elfogadás módjában rejtett. Most először érezzük úgy, a szívaccsal a fejünk fölött, mely a népek táblájáról mindörökké letörölhet, hogy talán vissza is tudnánk adni valamit.”<sup>77</sup> Majd így folytatja: „A magyar kultúra, ha »ki tudná lícitálni« ami benne van, úgy érzem, nagy inger lehetne ennek a kiszikkadása ellen nagyszerűen védekező európai kultúrának. A latinságtól alig érintett Kelet-Európa nálunk ott maradt a behozott Nyugat alatt, gyökértől lombig

<sup>74</sup> Magyarok 395.

<sup>75</sup> Régi magyarság 7.

<sup>76</sup> Magyarság és Európa 131.

<sup>77</sup> Erdemes-e? I. h.

oly rövid az út, hogy a barbárságba visszanyúló emlékezet s a Nyugatot felhabzsoló kalandvágy, egy Móricz és egy Babits, szomszédok lehetnek nálunk." E gondolatok a Bartók által kívánt szintézist írják körül: kultúránk egyik lehetőségére figyelmeztetnek. A belőlük levont következtetések azonban már a túlértékelés ingerétől kapják hamis csengésüket. „Barbár latin a magyar, ahogy az volt a maga módján a görög s az az angol is; megvan benne a latin formaképző erő, de a latinnál mélyebb emberi zónákból merít” — írja, tagadhatatlanul elrugaszkodva az ábrándok felé. A szintézis és a magyarság művelődéstörténeti hivatásának eszméje ettől kezdve Németh László visszatérő gondolata marad. Utoljára *Magyar műhely* című tanulmányában dolgozta ki: figyelmeztetve irodalmunk lehetőségeire, egyszersmind őrizve a hivatástudat régebbi ábrándjait.<sup>78</sup>

Németh László számos esetben írta körül e szintézis lehetőségeit, s sürgette megvalósítását: a népi líra azonban — Gulyás Pál magányos kísérletétől eltekintve — nem engedelmessé vált intéseinek, nem alakította ki a „Bartók-modell” költői változatát. E feladat teljesítése az újabb magyar lírára maradt.

## 5.

A modern népiesség elméleti törekvéseinek vázlatos áttekintése arról győz meg bennünket, hogy a népi irodalom öntudata igen bonyolult ellentmondások szövevénye. Egyszerre tartalmaz hasznos és kártékony elgondolásokat; helyes kérdéseket tesz fel, de ezekre téves válaszokat ad; helytelen kérdéseire viszont nem egyszer meglepően tiszta válasz érkezik. A népi líra, amely bizonyos mértékig ennek az irodalomszemléletnek a gyakorlati képviselője, maga is bonyolult, többnemű. E líra közéleti-ideológiai tartalmai és stílusirányzatai egyaránt a doktrína ellentmondásait követik. Ezért ismerhetjük fel a népi költők politikai magatartásában a bal- és jobboldali radikalizmus, poétikájában a realizmus és a mítoszteremtés különböző változatait. Hol lázadók, hol a fasiszta demagógia áldozatai; egyszer a társadalmi igazság kiküzdésére vállalkoznak, máskor a legreakciósabb erők szövetségesei. Egyszer a valóság tárgyilagos ábrázolására törekcszenek, máskor menekülnek a történelem elől, vagy egyenesen elfogadják a parasztmítosz csalárd jelszavait. Helyzetüket különösen megnehezíti ösztönös magatartásuk, a kellő műveltség és a módszeres gondolkodás hiánya. Ez okozza, hogy könnyen lázongásra szánják magukat, de könnyen meg is hódolnak a demagógia csábításainak. Költői gyakorlatuk, akárcsak az elébb vázolt elmélet, furcsa görbékét ír le: a kort követi. Általában a népi líra sokkal inkább kiszolgáltatott a két világháború közötti korszaknak, mint irodalmunk egyéb irányzatai. Mások, József Attila vagy Illyés, koruk fölé tudtak nőni, — a népi lírikusok együtt haladtak a magyar társadalommal a kor buktatóiban, együtt zuhantak vele szakadékaiba. Rájuk és a költészetük támaszául szolgáló mitikus doktrínára egyformán jellemzőek Németh Lászlónak azok a szavai, melyekkel a népi mozgalom önkritikáját fogalmazta meg: „A huszas évek ködje ott maradt ennek az alján: sok a megállt, elakadt, zavarosfejű. Kivonulásaikon az ócska puskák komikusan ellensúlyozzák tiszteletreméltó lelkesedésüket. Minden megnyilatkozásuk mögött ott az igazság és a szociális helyzet nyomása, s minden megnyilatkozásukban ott a határoltóság, szegényesség, fejleszthetlenség.”<sup>79</sup>

<sup>78</sup> Kortárs 1957. I. sz. 45—57.

<sup>79</sup> Magyarság és Európa 110.

ZUR FRAGE DER VOLKHAFTEN LITERATURBETRACHTUNG

Die Studie behandelt einige Probleme der Literaturbetrachtung der zwischen den zwei Weltkriegen herausgebildeten Schriftstellerbewegung und literarischen Richtung. Insbesondere jene, die die Problematik der mit der Richtung verknüpften lyrischen Volkstümlichkeit bestimmt haben. In der Einleitung macht sie auf die Widersprüche der volkhafte Literaturbetrachtung und der literarischen Praxis, auf die Varianten innerhalb der Doktrin aufmerksam. Im zweiten Kapitel werden die Stellungnahmen zur Natur und zu den Aufgaben der Literatur erörtert. Das heißt, wie der Gedanke der autonomen Literatur nach dem ersten Weltkrieg durch die Idee der verbundenen Literatur abgelöst wurde, was dann die volkhafte Literaturbetrachtung in der Verbundenheit mit dem Bauerntum konkretisiert hat. Damit vollzog sich auch die Änderung des Begriffes „Schriftsteller“. Im dritten Kapitel werden die zeitgenössischen Gedanken über Volkstümlichkeit behandelt. Die volkhafte Literaturbetrachtung forderte zur Entdeckung und Nutzung der bäuerlichen Kultur auf, so sah sie sich mit der traditionellen europäischen Orientierung der ungarischen Literatur konfrontiert. Ihre Kulturtypologie beschreibt zweierlei Kulturen: eine hohe und eine niedrige, eine intellektuelle und eine bäuerliche, eine westliche und eine östliche. Die volkhafte literarische Doktrin hat für die zweite gestimmt. Ihr Standpunkt fand ihren Niederschlag in drei bedeutenderen Theorien: in der Theorie des sog. »Tiefungartums« von László Németh, in dem auf der Kalevala basierenden Modell von Pál Gulyás und in der »eurasischen« Kulturkonzeption des Géza Féja. Zwischen den zwei Typen trachtete aber die volkhafte Literaturbetrachtung auch eine gewisse Synthese zu schaffen. Mit dieser Synthese befaßt sich das vierte Kapitel der Studie. Die Anhänger dieser Synthese berufen sich auf Bartók, der in der Bauernmusik gewisse elementare Möglichkeiten der modernen musikalischen Formensprache erkannte. Den Gedanken der Synthese hat László Németh zu einem kulturpolitischen Programm entwickelt. Das fünfte Kapitel gibt die Summierung der behandelten Fragen der volkhafte Literaturbetrachtung.

## Joannes Pannonius—Giovanni Unghero: Várad János

Joannes Pannonius, olasz néven Giovanni Unghero, ismert személy az irodalomtörténetben Marsilio Ficinóval való levélváltásból, melyet maga a firenzei humanista tett közzé, olasz fordítást is megért Epistolariumában.<sup>1</sup> Innen vett róla tudomást először 1796-ban Koller,<sup>2</sup> majd Ábel és Hegedűs,<sup>3</sup> akik azt a magyar közönség számára is hozzáférhetővé tették. De nagyobb figyelemben és méltánylásban Ficino olasz tanulmányozói részesítették, mint Galeotti,<sup>4</sup> Della Torre,<sup>5</sup> s Saitta,<sup>6</sup> akikhez újabban az amerikai Kristeller<sup>7</sup> is csatlakozott. Magyar részről Huszti,<sup>8</sup> Horváth,<sup>9</sup> s Kardos<sup>10</sup> méltatták.

A levélváltást a Ficino-kiadások dátum híjával közlik, miért is a magyar és olasz irodalomtörténészek, pusztán a névhasználat alapján Janus Pannoniusra vonatkoztatták.<sup>11</sup> Először Huszti vette észre, hogy a két pannóniai azonosítása „kronológiailag lehetetlen”, mert Joannes Pannonius — saját állítása („Legi Budae in epistola ad Bandinum, item in proemio tuo super Platonem et in proemio theologiae tuae<sup>12</sup>”) szerint — Ficino *Theologia Platonica* és *Platonis Opera* c. műveinek, meg ez utóbbit kísérelve s Bandinihez intézett levelének olvasása nyomában fordult soraival a firenzei humanistához; de mivel az előbbi munka 1482. november 6-án, az utóbbi pedig 1484 szeptemberében vagy októberében hagyta el a sajtót, a levélváltás 1484 végén vagy inkább 1485 elején történt, mikor a pécsi püspök már több mint egy évtizede sírjában pihent.<sup>12</sup> Nyilvánvaló tehát, hogy Janus Pannonius és Joannes Pannonius két különböző személy, amit egyébként a levélírónak a püspök neoplatonikus egyéniségével teljesen ellentétes felfogása is bizonyít.

<sup>1</sup> MARSILII FICINI FLORENTINI Epistolae familiares. Venetiis, Matteo Cadecà, „equinoctium vernale vigilia divi Gregorii” (márc. 11.) 1495. 2<sup>a</sup>; ismét Lib. VIII., epp. 17. (Joannes Pannonius Marsilio Ficino Platonico), 18. (Marsilius Ficinus Joanni Pannonio). IDEM: Opera quae extant omnia. Basiliae 1561. 871–872. — Az olasz fordítást ld.: Tomo Secondo de le Lettere di Marsilio Ficino tradotte in lingua Toscana per M. Felice Figliucci Senese. Vinegia 1548. ff. 94<sup>vo</sup>–95<sup>vo</sup> (Al reverendissimo M. Marsilio Ficino Platonico Giovanni Unghero), 95<sup>vo</sup>–97<sup>vo</sup> (A M. Giovanni Unghero Marsilio Ficino).

<sup>2</sup> JOSEPHUS KOLLER: Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum, tom. IV. Psonii 1796. 219. lapon mindkét levél besorozva Janus Pannonius levelezésébe.

<sup>3</sup> ÁBEL JENŐ ÉS HEGEDŰS ISTVÁN: Analecta nova ad historiam renescentium in Hungaria litterarum spectantia. Bp. 1903. 278. (J. P. levele), 279–281. (M. F. válasza).

<sup>4</sup> LEOPOLDO GALEOTTI: Saggio intorno alla vita ed agli scritti di Marsilio Ficino. Archivio Storico Italiano, ser. II., v. X., Firenze 1860. 44.: „Giovanni Pannonio, poi vescovo di Cinque Chiese in Ungheria... scrivevagli da Buda” sat.

<sup>5</sup> ARNALDO DELLA TORRE: Storia dell'Accademia Platonica di Firenze. Firenze 1902. 45., 544., 589., 789. lk-on említi „Giovanni Pannonio vescovo d'Ungheria”, sőt egyenesen „Giano Pannonio” névvel.

<sup>6</sup> GIUSEPPE SAITTA: La filosofia di Marsilio Ficino. Roma 1923. 8.

<sup>7</sup> PAULUS OSCARIUS KRISTELLER: Supplementum Ficinianum. Marsili Ficini Florentini opuscula inedita et dispersa, Florentiae 1937. I. köt. CXLV., CLVIII. 1.

<sup>8</sup> HUSZTI JÓZSEF: Platonista törekvések Mátyás király udvarában. Minerva III/1924., 216–222. — IDEM: Tendenze platonizzanti nella corte di Mattia Corvino. Giornale critico della filosofia italiana. XI. köt. (Milano—Roma 1930) 155 s köv.

<sup>9</sup> HORVÁTH JÁNOS: Az irodalmi műveltség megoszlása — Magyar humanizmus. Bp. 1935. 135.

<sup>10</sup> KARDOS TIBOR: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 193., 359.

<sup>11</sup> HEGEDŰS ISTVÁN: Irodalomtörténeti tartózkodások az olasz könyvtárakban. ItK VIII/1898., 470.: „Janus Pannoniusnak egy M. Ficinushoz intézett levele jelent meg Ficinus leveleinek 1485-i velencei kiadásában a 145. lap versóján. E levél... megemlékezik Janus P.-nak florenci tartózkodásáról, mely akkor eshetett, mikor Mátyás követeként 1465-ben II. Pál pápához ment, de megemlékezik Janus P. hangulatában történt változásáról is. A püspöki méltóság kötelmei egy kevéssé lehűtötték humanista lelkesedését és az antik kor bölcsészi iránti rajongását... — Hegedűshöz igazodik APPONYI SÁNDOR: Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok. I. Bp. 1900. 19–20. 27. sz. alatt a Ficino-Epistolarium velencei kiadásának leírásában, Janus P.-nak tulajdonítva Joannes P. levelét.

<sup>12</sup> A Joannes P.-tól olvasott művek: M. Ficini Opera, i. kiad. 78–424 (Theologia Platonica); 1129–1535 (Platonis opera); 870 (Bandinihoz írott levél). Datalásukra l. EMILIA NESI: Il Diario della stamperia di Ripoli. Firenze 1903. 27 skk. A Platon-fordításnak Husztitól (i. h. 208) általánosságban „1484 végére” helyezett megjelenése, Kristeller (i. m. CXLVII., XL. sz.) pontosabb megállapítása szerint, „mense Septembris vel Octobris” történt.



De hát ki volt Ficino magyar levelezője? Személyéről eddig nem tudunk többet, mint amennyi magából a levélváltásból kitűnik. Joannes Pannonius, olvasva a firenzei humanistának Bandinihoz intézett levelét és két művét, visszaemlékezik olaszországi tartózkodása idején Firenzében végzett latin és görög irodalmi tanulmányaira („memini, cum olim in Italiam profectus Latinis literis et Graecis erudirer Florentiae”) s hogy mielőtt visszatért volna Budára, Ficino már megkezdte Platon műveinek fordítását („antequam Florentia huc redirem transferendo Platoni manum inieceras”). Viszont Ficino elárulja, hogy Joannes Pannoniusban kiváltképp a költők tanulmányozóját ismerte meg („vero te poetarum apprime studiosum esse cognosco”). E kölcsönös visszaemlékezések szorosan kapcsolódnak Ficino nagy vállalatának, a Platon-fordításnak kezdetéhez, melynek időpontjául ő maga életének 30. évét, 1463-at jelölte meg;<sup>13</sup> amiből következik, hogy Joannes Pannonius 1463 nyarán tért vissza Firenzéből Budára. Ficinóval való ismeretése folytán itt kapcsolatba került Francesco Bandinival, aki előmozdította az 1484–85. évi levélváltást, mely csupán az imént hivatkozott adatokkal szolgál Joannes P. személyére vonatkozólag. „Többet – állítja Huszti –, korát, állását, családját stb. eddigi kutatásaim során minden törekvésem ellenére elfogadható módon megállapítani nem tudtam.”

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a „Joannes Pannonius” nevet más irodalmi emlék is fenntartotta, mégpedig a *Cantio contra amatores mundi* c. költemény, mely szelleménél fogva sehogymen illik Janus Pannonius humanista egyéniségéhez.<sup>14</sup> Ugyanez mondható a szintén „Joannes” névvel ellenjegyzett, de a pécsi püspöknek tulajdonított *Jo. episcopi Quinqueecclesiensis de Epiphania Domini carmen* c. költeményről, melyet (nem tudni, milyen kéziratból) Sambucus sorozott Janus epigrammái közé, de Teleki nem tartja hitelesnek.<sup>15</sup> Nyilvánvaló, hogy Sambucus több olyan költeményt tulajdonít Janusnak, melyekben a szerző neve egyszerűen csak J. P. betűkkel volt megjelölve, amit ő Janus P.-nak olvasott. Erre vall a tőle kiadott *J. P. de laudibus Pontific. et rerum humanarum conditione* c. költemény is,<sup>16</sup> mely tulajdonképp két különböző költemény töredékének Sambucustól önkényesen végrehajtott egyesítése: a 198. sornál megszakadó első részlet, mely megfelel Telekitől nyert címének, kétségkívül J. P.-é; viszont a hozzá csatlakozó további 10 sor, mely a transsubstantiatio tanáról szól, a Sambucustól használt kéziratban csak J. P. betűkkel volt ellátva.<sup>17</sup> Felfogás tekintetében e költemények amennyiben elütnek Janus P. egyéniségétől, annyira összhangzanak a Ficinóhoz intézett levél szellemével, úgyhogy nehezen kételkedhetünk ennek szerzőjétől való származásukban.

A „Joannes Pannonius” névvel kapcsolatos írások ismételt felbukkanása annál is inkább talányos, mert az irodalmi kutatás eddig még nem individuált egy hasonnevű XV. századbéli szerzőt. Ismeretes ugyan a Paduában 1467. szept. 21-én szereplő „Magister Ioannes de Ungaria praepositus Varadiensis”,<sup>18</sup> de az ő magiszteri címe nem elégséges arra, hogy íróként elfogadhassuk; azonfelül Váradhoz kötött préposti állása miatt sem lehetett az a „budai pap” (mint Kardos hívja Joannes P.-t), aki Ficinónak írt levelet. Ennek individuálásához egy olyan papi íróra van szükségünk, aki hosszabb ideig Budán működött.

Irodalomtörténetírásunk mai állásához képest egyedül Joannes Varadiensis, azaz Várad János, Budán élt ágotsonrendi szerzetes vehető számitásba, akinek nevét egy egzektikai munkájával Csontos ásta ki Müncheni volt kir. könyvtárának kéziratgyűjteményéből.<sup>19</sup> A jeles bibliografus ugyan beírta a katalógus vonatkozó passzusának kijegyzésével, s talán ezért

<sup>13</sup> L. M. Ficini Opera id. kiad. 1537: „Posthaec autem anno M.CCCC.LXIII”, quo ego trigesimum aegbam aetatis annum, mihi Mercurium primo Termaximum, mox Platonem mandavit interpretandum (sc. Cosmus). Mercurium paucis mensibus eo vivente peregi, Platonem tunc etiam sum aggressus”. Az 1433. okt. 19-én született Ficino 30. életében (1463), Kristeller (id. h.) szerint „mense Aprili vel Maio”, kezdte Platon-fordítását, Joannes P.-nak Firenzéből való távozása előtt.

<sup>14</sup> HEGEDŰS I.: Joannes Pannonius éneke. ItK X. 1900. 243–245. — KATONA LAJOS: „Joannes Pannonius éneké”-hez. EPhK XXIV. 1900. 468–469.

<sup>15</sup> JANI PANNONIUS Poemata quae usquam reperiri potuerunt omnia, pars prima. Traiecti ad Rhenum 1784. 658: Ep. II. 24. In Epiphaniam, Teleki ezen megjegyzésével: „totum hoc carmen non Jani, sed barbari nescio cujus rudem foetum esse facile sentiet, qui modo naso voluerit uti”. A fenti szövegben idézett cím a költeménynek eddig egyetlen kéziratából való, melybe FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ (A németújvári szent-ferencendi zárda könyvtára. MKSz 1883. 108–109.) szerint egy XVI. századi kéz utólagosan lejegyezte; ez ismeretlen másolónak tulajdonítandó Joannesnak a pécsi püspökkel való azonosítása. A költeményre nézve I. HEGEDŰS I.: Janus Pannonius vallásos költeményei. Akad. Ért. XXIV. 1913. 163.

<sup>16</sup> I. kiad. I. 437–449: Eleg. II. 18: *Consulatio Dei Patris et Filii de perdendo hominum genere*; — *quos tandem B. Virgo exorat* — cím alatt. Vö. HEGEDŰS: I. m., Akad. Ért. 1913. 165–166; HUSZTI J.: Janus Pannonius. Pécs 1931. 68–70.

<sup>17</sup> Sambucusnál Janus-kiadása egyébként még más költeményeket is tartalmaz, melyek nem származhattak a pécsi püspöktől. Ilyen a *Bartholomaeo Fontio respondet Florentino Janus Pannonius* c., melyben Lorenzo de' Medici uralmára való célzás elárulja, hogy Janus halála után készült. Teleki is közli (I. kiad. 671–687.) de Angelo Polizianónak tulajdonítva, amiben CONCETTO MARCHESE (Bartolomeo della Fonte. Catania 1900. 42–43.) egyetért vele.

<sup>18</sup> ANDREAS VERESS: *Matricula et acta Hungarorum in Universitatibus Italiae studentium* (Fontes Rerum Hungaricarum, I.). Bp. 1915. 13–14.

<sup>19</sup> CSONTOSI JÁNOS: A müncheni könyvtár hazai vonatkozású kéziratjai. MKSz. VII. 1882. 202. Őt másolja BÉKÉSI EMIL: Magyar írók az Anjouk és utódaik korában. KathSz XIII. 1899. 798.

felfedezése nem keltett figyelmet még abban a korban sem, mely különben előszeretettel üzte a klérus érdemeinek dicsőítését. Ma persze más szempontból fordul feljé az érdeklődés, mely a Ficinóhoz intézett levél szerzőjét keresi benne. A katalógus<sup>20</sup> szerint a jelzett könyvtár „14294 (Em. D 19)” jegyű s 163 levélből álló másodréti, (nyilvánvalóan tévesen) XIV–XV. századnak minősített kéziratában az 1–16. leveleket a *Commentarius in Canticum Canticularum auctore Joanne Varadiensi ord. Aug. c.* traktátus szövege tölti ki. Utóbb, Stegmüller kutatásai nyomán,<sup>21</sup> ugyanezen traktátusnak még három kézirati példánya került elő: 1) Einsiedeln, Stiftsbibl. 33., 336–361.; 2) London, Lambeth Palace 180., 1–43.; 3) Reun, Cisterciens. 76., 125–150. A *Commentarius*-t a magyarázott „Canticum” első versei („Osculetur me osculo oris sui” stb.) első versei vezetik be, aztán a tárgyalás következik ezen „incipit”-tel: „Cogitanti mihi canticum promere laudis cuiusdam ad honorem virginis amoroso . . . ab osculo iocunde ait: Osculetur me. Primo Alex(ander) lib. 20: Osculum id est duorum coniunctio. Dum nostram naturam sibi associat Sapientia quae est Verbum” stb. A befejező „explicit” így hangzik: „. . . Filium tuum ascendere valeamus super montes aromatum, te ducente, te iuvante, quae illuc post Filium tuum ascendenti, sicut virgula fumi ex aromatum mirrae et turis. Amen”. A négy kézirat közül csak a müncheni nevezi meg a szerzőt Joannes Varadiensis személynek, akit „ord. Aug” (a. m. „Ordo Eremitarum Sancti Augustini”) jelöléssel ágostonrendi szerzetesnek minősít. A valamennyinél fiatalabb XV. századi londoni kézirat az 1289 körül élt Joannes Russel canterburyi minorita nevével van ellátva, ami a másoló hibájának tulajdonítható. Az idézett freiburgi bibliikus professzor<sup>22</sup> sem vette figyelembe a hamis attribúciót, mert ezt a kéziratot is Joannes Varadiensis neve alá sorozta, neki tulajdonítva a mű szerzőségét.

Váradi János traktátusa a Salamon királynak tulajdonított, de (Voltaire szerint) egy gránátos testőr vaskos érzékiségéhez is méltán illő Énekek Énekéről szól, melynek a zsidóság és a kereszténység kánoni iratai közt elfoglalt helye ékesen példázza a hitélet és az erotika patológikus összefüggését. Az egyház szoknyás agglagényei a jegyespár szerelmét zengő „ének” erotikumában kéjelegve, a naturalisztikus, a tipikus és az allegorikus kommentároknak oly nagyszámú sorozatát írták róla, aminővel a biblia semmi más könyve nem dicsekedhetik.<sup>23</sup> Váradi elmefuttatása, mely egyébként az énekek csak főbb mozzanatait (egy csókot is) illusztrálja, mint általában a többi középkori Canticum-kommentár, az ún. allegorikus szisztémát követi, de felfogásában újszerű, amennyiben visszautasítva a Nicolaus de Lyra († 1340) által felelevenített zsidó felfogást, mely a jegyespárban Jehova és a zsidó nemzet allegóriáját szemlélte, szembehelyezkedik a Jézus és az egyház allegóriáját hirdető kommentátorokkal is, mert Jézussal az egyház helyett Mária jelképét proponálja.<sup>24</sup> E felfogás gyér előzményeit ugyan megtaláljuk már a XII. századi Algrino bibornok, Harwengi Fülöp és Lillei Alán kevésbé határozott utalásaiban is, de rendszerebb kifejtését csak a petrarkizmustól áthatott Ágostonrendi szellemiség mozdította elő. Váradi János tehát az egyházi kultúra síkján mutatkozó renaissance jellegzetes képviselője, s mint ilyen, a magyar irodalomban elsőül juttatott szót a szerelemnek, habár aszketikus szellemben és tónusban.

Szempontunkból fontosabb, hogy a *Commentarius* fenntartotta a magyar Ágostonrendi szerzetes nevét, akinek kronológiája pontosabban is meghatározható, mint ahogy azt a traktátus egyik-másik kézirataról nyert téves kormeghatározások sejtteni engedik. E tekintetben figyelemre méltó a vatikáni könyvtárnak Vat. Lat. 6898. számú XV. századi kézírata, melyet a humanista műveltségű raguzai diplomata Giunio Gradi (Junius de Gradis) állított össze.<sup>25</sup> Ez az egyén, már Zsigmond király hadapródja („miles aulicus”),<sup>26</sup> a Hunyadiak korában is többször megfordult Budán: így 1455-ben, mikor Hunyadi János követeként Vetési

<sup>20</sup> ANDREAS SCHMELLER: *Catalogus codicum Latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis*. Tomi II pars II. Monachii 1876, 155. n. 1281.

<sup>21</sup> FRIDERICUS STEGMÜLLER: *Repertorium Biblicum Medii Aevi*, tom. III. *Commentaria*. Matriti 1951, 438. 5028. sz. Mellesleg megjegyezzük, hogy e repertórium a magyar bibliamagyarozók közül foglalkozik még Bánffy Gergellyel is (II. 363–364.), de nem tud Pannóniai Andrásról. A reuni kéziratot XIV. századnak mondja.

<sup>22</sup> STEGMÜLLER: I. h., mely szerint az einsiedelni kézirat is Russel nevével volna ellátva, de ennek neve alatt (418. 49119. sz.) mégsem említi azt. E kézirat különben a helybeli Ágostonrendi zárda tulajdona, ami megmagyarázza birtoklását.

<sup>23</sup> Vö. GIUSEPPE RICCIOTTI: *Il Cantico dei Cantici*. Torino 1928. E vaskos kötet részletesen szól a Canticum-kommentárok összes problémáiról, sőt a középkorikat egy bőséges jegyzékben (172–177.) fel is sorolja, de köztük hiába keressük Váradi János művét.

<sup>24</sup> Ez a traktátus fent idézett „explicit”-jéből is világosan kiténik, mely a szerzőnek Máriához intézett invokációja, hogy beteljesítse azt, amire Sulamit kedvesét serkentette: „Fuge dilecte mi et adsimilare capreae hiniuloque cervorum super montes aromatum” (Cant. VIII. 14.).

<sup>25</sup> F. BANFI: *Giunio de Gradi da Ragusa e le sua amicizia con Giovanni da Varadino*. *Archivio Storico per la Dalmazia*, Roma 1938. XXVI. 272–280.

<sup>26</sup> Vat. Lat. 6898, ff. 96–99: *Oratio de Junii de Gradis Matthaevi filii laudibus*, a 98vo oldalon: „atque decoris sedem adeptus ab Imperatore Romano et Hungarorum memorato Re miles creatus.”

Alberttel Rómába utazott,<sup>27</sup> majd 1464-ben mint Raguza követe Mátyásnál,<sup>28</sup> végül 1472-ben a szultán ajándékát hozta a magyar királynak.<sup>29</sup> Így alkalma volt Váradi Jánossal ismeretségbe lépnie, amit különben maga is bizonyít a jelzett kódex 59vo oldalán olvasható autográf bejegyzésével:

*Pulchrum Responsum Junii De Gradis Militis  
R. fratris Joanni De Varadino Interroganti:*

*Quis esset maior, an Joannes Baptista vel Euangelista?*

- |   |  |
|---|--|
| <p>1. Duo vnum genere,<br/>duo vnum munere,<br/>vnum sunt in gracia.</p> <p>2. Duo vnum nomine,<br/>duo vnum lumine,<br/>vnum sunt in gloria.</p> <p>3. Duo sunt Virginej,<br/>duo consanguinei,<br/>gubernantes omnia.</p> <p>4. Duo sunt prophetici<br/>duo Euangelici,<br/>testes in ecclesia.</p> | <p>5. Ambo carnem macerant,<br/>ambo pestem superant,<br/>missam per demonia.</p> <p>6. Ambo mundum abdicant,<br/>ambo Iesum predicant,<br/>sanctis datum premia.</p> <p>7. Ambos Christus uisitat,<br/>ambosque nobilitat,<br/>magna per magnalia.</p> <p>8. Joannes nos dirigit<br/>Joannes nos erigat,<br/>ad regna celestia.</p> |
|---|--|

E költemény<sup>30</sup> nyilvánvalóan válasz Váradi János azon kérdésére, ki volt nagyobb a két János közül, a keresztlő avagy az evangelista? Gradi kitérően felel, mert mindkét János érteit summázva egyenlő mértékét tulajdonít nekik, mi által nagyrabecsüléséről hízlegőbb módon vélte biztosítani barátját. A válasz költői jellegéből azt lehet következtetni, hogy Váradi kérdése is költemény formájában történt, a „költői játék” (certamen) akkori divata szerint; ha valóban így történt volna, akkor a Joannes P.-féle költemények szerzőségének kérdése is megoldottnak tekinthető lenne.

Kétségtelen, hogy a vatikáni kódexben szereplő „R. frater Joannes de Varadino” nem más, mint a müncheni kódexben levő „Joannes Varadiensis *Ord. Aug.*”. A frater szó vitathatatlanul szerzetesre utal, aki ez esetben csak Ágoston-rendi lehetett, mivel más rendek krónikái nem tudnak egy ily nevű rendtársukról. De Gradi barátjának Ágoston-rendi mivoltát szülőhelye is sugalmazza, mert itt a rendnek egy igen nevezetes háza volt, mely tagja Váradi Vid (B. Vitus de Ungaria) († 1297) révén európai hírnévre tett szert.

Hasonlóképp nem lehet kétség Váradi János és Joannes Pannonius azonossága felől sem, melyet jelentékeny indíciumok tesznek nyilvánvalóvá Ficinóval és Gradival való viszonyában. Mindenekelőtt szemet szúr a J. Pannonius s a J. Varadiensis nevek szereplésének kronológiai egyezése: Ficino megismerte J. Pannoniust, mikor ez Firenzében több (mint látni fogjuk, nyolc) éven át folytatta 1463 nyarán befejezett egyetemi tanulmányait; majd 1484/85-ben felevenítette vele korábbi kapcsolatait; Gradi viszont 1455-ben, 1464-ben s 1472-ben állott J. Varadiensisszel személyes kapcsolatban. Azonfelül figyelemre méltó még egy térbeli egyezés is. Budán az Ágoston-rend a Szt. István vértanúról nevezett templomot és monostort bírta szállásul. J. Pannonius Budáról ment Firenzébe s 1463-ban, mint maga mondja („huc redirem”), ide tért vissza, majd 1484–85-ben itt olvasta Ficino munkáit s írta neki levelét; J. Varadiensis pedig a Hunyadiak udvarában követként ismételtlen megforduló Gradival szűkséggépp csakis az ország fővárosában, tehát ugyancsak Budán ismerkedhetett meg. Végül nyomatékos súllyal esik a latba a karakterbeli egyezés: Ficino J. Pannoniusa és Gradi J. Varadiensise a középkor hagyományos szellemétől áthatott, de már a klasszikus irodalomtól pallérozott s a költészetet

<sup>27</sup> FRAKNÓI VILMOS: Mátyás király diplomatái. Száz XXXII. 1898. 389–390. „... Hozzá (ti. Vetésihez) csatlakozott bizonyos Junius de Gradibus nevű diplomata, Brankovics György megbízott embere.”

<sup>28</sup> GELCICH JÓZSEF és THALLÓCZY LAJOS: Raguza és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára. Bp. 1887. 764., Mátyásnak 1464. jún. 14-én kelt oklevele „De franchando dominum Jacobum de Gondola et dominum Junium de Gradi ab ambassiatia quam fecerunt in Hungaria, et ab eis regraciando pro eorum bono portamento”.

<sup>29</sup> ANTONIUS BONFINIUS: Rerum Ungaricarum Decades quattuor cum dimidia, per Joannem Sambucum. Francofurti 1581. IV/8. 647.: „Superiore namque anno per Iunium patricium Ragusinum varia Solodanus ad regem munera vestesque tyrias miserat.” Ez adatot említi KARDOS T.: Mátyás király és a humanizmus. Mátyás Király Emlékkönyv. Bp. 1940. II. 104. 56. jegyz., de nem individualja a raguzait.

<sup>30</sup> Szövege a kódex id. lapjának utolsó nyolc sorát képezi, de sajtósága ottava-ötvetéből nyilvánvaló, hogy minden egyes sora három aab-rímes settenarióból álló versszakrak felel meg, mint fenti átirásunk szemlélteti. Megjegyzendő, hogy a kódexben a „Joannes” név minden alkalommal egy utólagosan beiktatott sorközi „h”-val „Johannes”-ra van igazítva.

kedvelő papi egyéniségek, akárcsak az Énekek énekéről írt kommentár szerzője, valamint a bűnös világiakról, a vizkeresztről s az átváltozásról szóló költemények poétája. Joannes Pannonius és Joannes Varadiensis azonossága<sup>31</sup> a kulcs Ficino levelezője rejtélyének zárjához.

E zár megnyitása következtében rejtélye homályából teljes világossággal lép elének a Ficinónak írt levél szerzője, Váradai János Ágoston-rendi szerzetes. Mint neve mutatja, Várad, a „boldog Várad” („opulentissima civitas Varadiensis quae foelix appellabatur”) szülte, melynek régi kultúrhagyományaitól és vele született hajlamaitól serkentve, a tudomány s irodalom művelésére alapított Ágoston-rend helybeli zárdájában a neki leginkább megfelelőnek látszó életformát választotta. A pályájának egyik mérföldkövét képező 1463-as dátum és a középkori papképzésnek immár jól ismert törvényszerűsége<sup>32</sup> alapján megközelítő pontossággal konstataható életfolyása. Ha az 1463. év valóban tanulmányai befejezésének idejét jelöli, akkor ebben az időben legalább 30 évesnek kellett lennie, mely korhatárhoz a licenciátus elnyerése volt kötvé. Ehhez képest tehát 1430 körül születhetett s így egykorú volt az ugyanazon év okt. 19-én született Ficinóval, de kb. 10 évvel fiatalabb a Zsigmond király († 1437) hadapródjává lett Gradinal. A szabad művészetek s a noviciátus elvégzése után, kb. 20 éves korában, számára is esedékessé vált a főiskolai kiképzés, melyre a hazai Ágoston-rendieknek az Esztergomban levő rendi „studium generale” szolgált, vagy pedig zárdájuk városában működő káptalani iskola, hol legalább a filozófia kurzusait végezheték. Tekintve a váradai káptalani iskola magas színvonalát, mely kiterjedt a görög nyelv tanítására is, János fráter minden bizonnyal itt nyerte filozófiai kiképzését 1449 őszétől 1454 nyaráig. Előjárói érdemesnek tartván egyetemi továbbképzésre, a budai Szt. István-monostorba rendelték, hogy itt a rendi statutumok értelmében a tartományfőnök két lektor közreműködésével megvizsgálja a klasszikus nyelvekben és a filozófiában való jártasságát, valamint életmódjának kifogástalanságát. János fráter a hónapokon át tartó próbát sikeresen kiállván, a tartományfőnök előterjesztésére, a rend generalisától 1455-ben felhatalmazást nyert, hogy a teológia tanfolyamát a firenzei egyetemen végezze.<sup>33</sup> Szimptomatikus jelenség, hogy küldetésének ugyanazon évében utaztak el Budáról Rómába Hunyadi János követei, Vetési Albert és Giunio Gradi.

A Cosimo Medici városában töltött nyolc év (1455–1463), mely idő alatt természetesen r endjének S. Maria a San Gallo nevű zárdájában lakott, alkalmat nyújtott neki, hogy a teológia mellett a latin és görög irodalomban is kiképezze magát („Latinis litteris et Graecis eruditer”). Poggio, Landino és Argiropylos körül az egyetemi ifjak egy új nemzedéke serdült, „akik — a kortárs Vespasiano da Bisticci<sup>34</sup> szerint — a görög és latin irodalomban oly képzettek, hogy az Akadémia neveltjeinek beillenének”. Köztük volt János fráter is, aki nem késett megismerkedni és barátságot kötni tanuló társával, Marsilio Ficinóval. Mint maga mondja, akkoriban firenzei barátja, kivel az asztrológusok elhitették, hogy a végzettől hivatva lett az antik bölcsélet feltámasztására, a pythagoreusokat tanulmányozta, Trismegistost fordította és Zoroasterhoz írt kommentárt, baráti összejöveteleken pedig orpheuszi himnuszokat énekelt, lantot pengetve; a magyar szerzetes azonban az asztrológia és az antik bölcsélet helyett inkább a költők iránt érdeklődött, s mint ilyet („poetarum apprime studiosum”) említi Ficino. Az együtt

<sup>31</sup> Vö. F. BANFI: *Salve, Varadino felice!* Corvina N. S., III. 1940. 837–838.

<sup>32</sup> FRANCESCO EHRLE: *I piu antichi statuti della facoltà teologica dell'Università di Bologna.* (Universitatis Bononiensis Monumenta, I.) Bologna 1933. (vö. F. BANFI: *Száz LXXI.* 1937. 91–94.) szerint, a nőveredékek, a hét szabad művészetnek ugyanannyi évet igénylő elvégzése után, a filozófiát tanulták, melynek tananyagát két évig a „studia artium logicae veteris et novae” s három évig a „studia naturalium, metaphisicae et moralis” alkották; csak ezután következtek a „studia theologiae”, melyek a szentenciók és a biblia viszonylagosan négy-négyéves, összesen tehát nyolc évig tartó kurzusaiából állott. E tantárgyak tanítását a világi papság számára a püspöki székhelyeken működő káptalani iskola eszközölte, a szerzetesek számára pedig az egyes rendtartományokban létesített rendi „studium generale”. A külföldi iskolázás a világi klérus számára korlátlan volt, míg a szerzeteseknek csupán a teológia végzésére volt engedélyezve, miért is a filozófiát odahaza saját rendi főiskolájukon vagy káptalani iskolában végezték.

<sup>33</sup> Az Ágoston-rendiek egyetemi kiképzését (mely eleinte Párizsban, később a teológiai fakultással rendelkező többi egyetemen is történt) az 1284. évi nagykáptalan vonatkozó statutuma szabályozta, mely szerint „qui mittendus est Parisius, sit vitae laudabilis et in grammaticalibus et logicalibus sufficienter instructus; qui iuxta formam constitutionum ordinis eligitur, et examinatur per provinciale et duos ad minus lectores bonos, electos per diffinitores provincialis capituli;... et examinatur talis tam de scientia quam de vita” (Analecta Augustiniana, Roma 1907. II. 252). — Vö. THOMAS DE HERRERA: *Alphabetum Augustinianum, Matriti 1644.* I. 124 (a budai zárdáról), II. 414 (az esztergomi „studium generale”-ről). LUIGI TORRELLI: *Secoli Agostiniani.* Bologna 1680. VI. 33. magyar Ágoston-rendiek külföldi iskolázásáról. A Budára vonatkozó adatok közt legutolsó a Herrerától hivatkozott (de nem közölt) 1455. évi rendfőnöki végzés, melynek dátuma összeesik János fráter 1463-ban befejezett nyolcéves teológiai iskolázásának kezdetével.

<sup>34</sup> VESPASIANO DA BISTICCI: *Vite di uomini illustri del secolo XV.* (Spicilegium Romanum, ed. A. Mai, I.) Roma 1839. 223. Írja egy spanyol barátjának: „Ha volt valaha idő, melyben ez a mi városunk neked, vagy bárki másnak örömet okozhatott, a mostani kétségkívül olyannak látszik, hogy azt a Firenzét, ami annak idején neked annyira tetszett, a művészet minden ágában felülmúlja. Először is az irodalmi tanulmányok ebben a városban soha jobban nem virultak és sok itt a serdülő és sok az ifjú, akik” sat.

töltött időkből nyert tapasztalatok ezek, melyek a húsz évvel későbbi levélváltásban tükröződnek.<sup>35</sup>

Kézzel utóbb, hogy Ficino 1463 tavaszán belefogott Platon műveinek fordításába, János fráter a teológiát elvégezve, visszatért Budára, hol rendje központi házában „procul negotiis” folytatta homályba vesző életét. De zárdái magányában is tapasztalni kellett, hogy az új korszellem, a humanizmus, melytől már Firenzében is idegenkedett, hovatovább egyre diadalmasabban érvényesült Mátyás udvarában s az egész magyar kultúreléletben. Szerzetesi lényé folytán a haladás sodrában visszamaradt a középkor egyházi hagyományaihoz kötve, melyek érdekében gyér írásaival eredménytelenül hadakozott. Irodalmi kedvteléséből néhanapján, miként Temesvári Pelbárt, ellátogatott a királyi palota gazdag könyvtárába, s talán éppen ott ismerte meg Francesco Bandinit, aki 1477 óta Lorenzo Medici követeként működött a magyar kir. udvarban. Ennek révén hozzájutott Ficinónak 1482-ben s 1484-ben megjelent teológiai művéhez s Platon-fordításához, melyek vonatkozó bevezetéseiből az egyház hagyományos tanításainak sérelmezését vélte kiolvasni. Nem állhatta meg, hogy ne figyelmeztesse erre régi barátját, mint meg is tette hozzá intézett levelével.

Husztii szerint, „egy nagyon nevezetes emlék” ez a levél, melyet kiegészít Ficino válasza. A nevezett kritikus azonban túlságosan dramatizálja a levélváltást, szenvedélyes összetűzés színében tüntetve fel azt. Szerinte Joannes P. egyenesen „tiltakozik” Ficino felfogása ellen s hogy „a maga felfogását érvényre juttassa, nem riad vissza személyeskedés-számba menő célzásoktól sem”: „kíméletlen kézzel tapogatja” ifjúkorának pogányságát, „pontos adatok alapján összeállított bűnlajstromot olvas fejére, oly munkák és törekvések már-már elhomályosult emlékét frissíti fel, melyekre Ficinus nem szívesen gondolt vissza; szemére veti, hogy valamikor a csillagok járásából asztrológiai módszerrel állapította meg azt a hivatást, amit most a gondviselés művének próbál tulajdonítani”. Husztii nem kevésbé szívesen ecseteli a címzett reakcióját: „Elképzelhető, mennyire bántotta Ficinust, hogy Budáról ilyen hangú levelet kap, hogy a fájdó problémát most újra napfényre rángatja és élére állítja egy kíméletlen kéz.” Kapott is „budai Zoilusa” egy „majdnem indulatossá hangú válasz”-t; mert „amilyen volt a mosdó, olyan lett a törülköző”. Mint mondja: „A szelíd lelkű, galambpéjú Ficinus nála szokatlanul kemény hangon válaszol magyar bírálójának. Feltételezi, hogy Joannes P. nem értette jól át azt, amit *állítólag* olvasott, különben nem tagadná, hogy Ficinus munkássága, az antik világ újraélesztése, valóban a gondviselés céljait szolgálja. . . . Miután így sikerült Ficinusnak bebizonyítani, hogy működése nem vallásellenes, áttér Joannes P. másik fő vádjának, az asztrológiával való kacérokodás visszautasítására. Nem tagadja, hogy születési horoszkópja előre jelezte élete művét, de csak jelezte, nem pedig okozta. . . .”<sup>36</sup>

Ezzel szemben a levélváltás egyszerű elolvasása mindenkit meggyőzhet Husztii túlzásainak alaptalanságáról. János fráter nyilván a régi ismeretség emlékeitől indítva fordul Ficinóhoz, akit „amicus” megszólítással illet, ami már magában véve is jellemző levele tónusát, egyben pedig kizárja a személyeskedés alattomos szándékát és kíméletlen kéz alkalmazását a címzett fájdó problémájának napfényre rángatására és élére állítására, legsebezhetőbb pontjának tapogatására és bűnlajstromának összeállítására, mint az idézett kritikus önkényesen állítja. Nem is a maga felfogásának érvényesítését célozza, hanem egyszerűen csak leszögezni kívánja, hogy a különben kereszténynek sem mondható antik bölcsélet felújítása nem szolgálja a gondviselést, mint ahogy barátja sem a gondviselés, hanem az asztrológusoktól kiszámított végzet útján jutott az antik bölcsélet feltámasztásának ötletére. Jólesően konstatálja a címzettnek jobb belátásra való térését, mivel egy korábbi filozófusát megtagadta, mindazáltal vigyázatra inti őt, nehogy az antik bölcsélet ezen felújítása inkább a kíváncsiság, mintsem a vallás művének látsszék.<sup>37</sup> – Ugyanígy Ficino válasza is mentes a Husztitól beleolvasott „majdnem” indulatossá szándéktól és kemény hangtól. Nyugalmat feltételező, alapos okfejtés az antik bölcsesség szükségszerű felújításának igazolására, nem titkolva kedvtelését, az asztrológiában, melyet a vallással épp úgy összeegyeztethetőnek tart, mint a végzetet a gondviseléssel. Semmi nyoma a felháborodásnak, mert erre nem szolgáltattott okot János fráter levele, mint ahogy Ficino sem talált benne magára nézve sértőt vagy megszegyenítő vonatkozást; különben mi sem tartotta volna vissza, hogy elsüllyessze azt, amit nemcsak hogy nem tett, hanem ellenkezőleg, meg is

<sup>35</sup> Firenzei firtózkodása alatt hazai nosztalgiját is éreztették az események: 1456-ban a belgrádi győzelem ünneplése; melyről, a Laurenziana Gadd. 89. inf. 54. jegyű kódexében olvassuk; majd Hunyadi János halálának emlékűnepe, mely alkalommal Donato Acciaiuoli tartott emlékbeszédet (Vita di Donato Acciaiuoli descritta da Angelo Segni, ed. T. Tonelli. Firenze 1841. 42.). 1458-ban Janus P. látogatása (Husztii J. P., 175–178.); 1462-ben Veszényi László követsége (FRANKÓ: I. h. 771.).

<sup>36</sup> Husztii: Platonista törekvések sat., i. h.; vö. KARDOS: I. m. 193. 359., ki igen jellemzően ismerteti Ficino válaszát.

<sup>37</sup> Husztii: I. m. 218. János fráter vonatkozó passzusát („...neue fuerat illud divinae providentiae munus, quod ipse aetate prudentior factus merito iudicasti damnum. Equidem te, amice, moneo, caveas ne forte curiositas quaedam sit isthaec renovatio antiquorum potius quam religio”) erőszakosan kielezi az eredeti jelentés kárára, különösen mikor azt állítja, hogy Ficino „ifjúkori műveinek egy részét elrejteti, megsemmisíteni igyekezett”.

válaszolta. Sőt az a tény, hogy a levélváltást még nyomtatásban is közzé tette, magában véve is elegendő érvelésként szolgál a Huszti-féle értelmezés cáfolatára.<sup>38</sup>

Váradai János méltán rászolgált arra, hogy nevét beírjuk a magyar irodalom történetébe. Erre elégségesnek bizonyult Ficinóval történt levélváltása, melynek művelődéstörténeti jelentőségét, a firenzei humanista irodalmi tevékenységére vonatkozó forrásértéke miatt, főleg Della Torre és Kristeller<sup>39</sup> fényesen igazolta. Ezen jelentőségéhez még hozzávehető az az érdekesség is, hogy ő az első magyar író, akit, Ficino levelezésének olasz kiadása révén, Dante nyelvén tolmácsoltak.

Bánfi Florio

### Petőffi versei és a cenzúra

Sajtóról, cenzúráról, sajtószabadságról soha annyi szó nem esett, mint a polgári forradalmat megelőző időszakban, a 40-es években. Természetes tehát, ha a választ keressük arra, hogy mennyire gátolta a vezér, Petőffi eszméinek kifejlését a cenzúra, kik, milyen szerszonnal és milyen eredménnyel próbálták kordába szorítani a költő gondolatait? A kutatás — mint Petőffi esetében oly sokszor — itt is csak kevés tényre támaszkodhat, s nagyon sok anekdotát, kétes hiteltű visszaemlékezést kell gondosan mérlegelnie, hogy megközelítően pontos következtetésekhez jusson.

#### Néhány adat

Megnyugtató következtetésekhez csak az 1847 előtt írt versek esetében juthatunk. Ezeket ugyanis a költő maga gyűjtötte össze és rendezte sajtó alá, és a néhány, életében meg nem jelent vers közül kiválogathatjuk azokat, amelyeket *nem akart*, illetve *nem tudott* megjelentetni. (Az összegezésnél elhanyagoltam a töredékeket és az ifjúkori zsenyéket, amelyeket a költő eleve nem szánt nyilvánosság elé.)

1847-ig Petőffi 496 verset írt, ebből mindössze 22 nem jelent meg életében nyomtatásban. A cenzori beavatkozás lehetsége kizárható négy, 1843-ban keletkezett versnél, ezek folyóiratokból kimaradt ifjúkori próbálkozások, amelyeket később Petőffi gyűjteményeibe sem vett fel (*Könyveim*, *Az első dal*, *Jón az ősz*, *Kakasszóra hajnal ébred*), de nyilvánvaló a költő szabad döntése néhány szerelmes, illetve barátaihoz írott vers esetében is. (*Zsuzsikához II.*, *Oh mi szép*, *Júliához*, *Mint megjagazott átok*, *Odajárok*, *hova*, *T. M. kisasszony emlékkönyvébe*, *Kovács Jánosné emlékkönyvébe*.) Három vers szerepel a Reseta által engedélyezett cenzurapéldányokon,<sup>1</sup> ezeket is csak önként mellőzhette a költő: *Távolol hát ifjúágom*, *Gróf Teleki Sándorhoz*, *Láttát-e a róna felett?* Marad tehát kilenc vers, amelynél fel kell vetnünk, vajon a cenzúra miatt nem kapott vagy nem remélhetett-e nyilvánosságot? Petőffi jól ismerte szerkesztői tevékenységéből a cenzúra elveit és szigorát, nyilván meg sem próbálta kiadni az *V. Ferdinándhoz* c. versét és a *Legendát*;<sup>2</sup> *A gyűldei ifjakhoz*, a *Lehel*, a *Hazaértem*<sup>3</sup> forradalmi vagy forradalmasító tartalma miatt nem juthatott volna át a cenzor rostáján, a *Császár Ferenc önagságához*<sup>4</sup> sem számíthatott nyilvánosságra. Ha egy nagyon pontatlan titkosrendőri jelentés reális alapját keressük, valószínű, hogy a *Levél Várady Antalhoz* fennakadt Peregriny cenzor rostáján, ebből a versből, és nem a „Regényekből” idézi a spicli a párbajról szóló részt.<sup>5</sup> Tartalma alapján ide sorolhatnánk a *Száműztem magamat* c. verset is, ez is szerepel azonban abban a cenzúra példányban, amelyből Reseta csak a *Dalaim* utolsó versszakát húzta ki.<sup>6</sup> Vitás végül az *Álmos vagyok és mégsem alhatom* kezdetű vers. Itt a cenzori beavatkozás lehetőségét Lukácsy Sándor elemzése zárja ki.<sup>7</sup> A vers gondolatait Petőffi újrafogalmazta az *Álmaiban*, s megelégedett annak közlésével.

<sup>38</sup> HUSZTI: I. m. 216., 220., 222.

<sup>39</sup> L. az 5. és 7. jegyzetet.

<sup>1</sup> OSZK Petőffi Ereklyetár 97, a másik a Petőffi Ház tulajdona, lásd erről Petőffi Sándor Összes Művei II. (továbbiakban PÖM) AK. 1951—1964. 351—52.

<sup>2</sup> Az 1837-ben kiadott cenzori utasítás külön védi a király személyét és a vallást (OL C 60 Departementum Revisio Librorum, Instructio). A király-téma és a cenzúra viszonyára lásd: PÁNDI PÁL: Petőffi 553.

<sup>3</sup> Ez utóbbit Vörösmarty tanácsára mellőzte a költő, lásd PÖM II. 374.

<sup>4</sup> Ez utóbbinak a szövege is bizonyítja, hogy Petőffi nem akarta cenzor elé küldeni, hiszen nagyon jól kellett tudnia, hogy a cenzoroknak kötelességük meggátolni a divatlapok elmergesedő vitáit. (Sok példát találhatunk erre a Departementum Revisio Librorum iratai között — Császár és Petrichevich többször is panasszal fordulnak a Közp. Könyvvizsgálószékhez. — C 60 Regestrum et index 1845, 46, 47.)

<sup>5</sup> HATVANY: Így élt Petőffi III. 202.

<sup>6</sup> PÖM II. 366.

<sup>7</sup> LUKÁCSY SÁNDOR: Petőffi és Cabet. ItK 1966. 320—321. Hasonlóan elemzi a verset VOINOVICH GÉZA. (Petőffi Összes Kötteményei Bp. 1921. I. köt. 286.)

A cenzori beavatkozás nem mindig gátolta meg egy-egy vers megjelenését. Amit kihúztak egy folyóiratból, megjelenhetett gyűjteményben és fordítva. A *külföld magyarjaihoz* című verset Kolmár József visszaemlékezése szerint a *Pesti Divatlap*ból húzta ki a cenzor:

S lőn kezed írta dalod „Ti kelések a (jó) haza testén”  
Cenzori kény folytán vissz'utásitva – enyém<sup>8</sup>

A *Nagykárolyban*-t Csacskó Imre húzza ki a *Hazánk*ból, de az *Összes Költeményekben* ez is megjelenik.<sup>9</sup> Történet fordított eset is: A *magyar nemzet I.* megjelent a *Pesti Divatlapban*, de a gyűjteményes kiadásból kihagyatta a cenzor.<sup>10</sup>

A cenzor piros ceruzája keveset tudott törölni Petőfi verseiből. Megcsonkítani csak a *Dalaimat* akarta, de Petőfi kihagyta a kötetből, és az *Ellenőrben* jelentette meg.<sup>11</sup>

Összegezve tehát így alakul a mérleg 1847-ig:

1. Feltehetően a cenzúra miatt közzé nem tett versek:

V. Ferdinánd  
Legenda  
Levél Várady Antalhoz  
A gyűlöletű ijjakhoz  
Hazaértem  
Császár Ferenc őnagyságához  
Lehel

2. Folyóiratból kihúzott versek:

A külföld magyarjaihoz  
Nagykárolyban

Megjelentek az  
Összes Versekből

3. Kötetből kihúzott vers:

A magyar nemzet

Megjelent a Pesti  
Divatlapban

4. Megcsonkított vers:

Dalaim

Megjelent az  
Ellenőrben

Cenzori beavatkozás tehát mindössze öt versnél bizonyítható, míg hét vers a költő öncenzúrája miatt maradt kéziratban. A cenzúra normáit a jelek szerint kitűnően ismerte, s ezért tudatos *belső* cenzúrája megakadályozhatta a tényleges cenzori tilalmat. Körülbelül ebben az időben körvonalazódhatott a Csák Máté- és a Rákóczi-eposz terve is, s Petőfi maga mondja, hogy azért mondott le róluk, mert „egyiket is, másikat is agyonütné a cenzúra”.<sup>12</sup>

A Petőfi-versek cenzúrázását vizsgálva a kutatás lehetősége 1847-ben lezárul. Ettől kezdve a költő életében meg nem jelent versek alapján nem következtethetünk sem a cenzúra szigorára, sem politikai megfontolásokra. Petőfi ugyanis Emich Gusztávval kötött szerződése értelmében költeményeit egy nagyobb kötet számára gyűjtötte össze, s így csak folyóiratokban (később esetleg röplapokon) publikált, ez a lehetőség pedig az *Életképekre*, a *Hazánkra*, később a forradalmi lapokra korlátozódott, és kb. a költői termés felének biztosíthatta csak a nyilvánosságot. Így tehát a cenzúra hatását kutatva meg kell elégednünk néhány adattal. Tudjuk, hogy Csacskó kihúzta a *Hazánk*ból a *Palota és kunyhó*t, tétovázott az *Egy gondolat bánt engemet* esetében, és nevetségesen akadékoskodott a *Kutyakaparónál*.<sup>13</sup> Kovács Pál jegyezte fel: . . . miután az egész kérdés, csupán az egyszerű kitétel körül forgott, *egy kőszent* megengedé a kinyomtatást, de csak így: egy kősz . . . t.<sup>14</sup>

<sup>8</sup> Idézi: PÁNDI PÁL: Petőfi tanulmányok 215. Lásd még: HORVÁTH JÁNOS: Petőfi Sándor 108; lásd még erről: PÖM I. 396.

<sup>9</sup> HEGEDŰS: Petőfi és a győri Hazánk, Petőfi tanulmányok 375 – 378, továbbá PÖM II. 369.

<sup>10</sup> ZILAHY KÁROLY: Petőfi Sándor életrajza 73. PÖM I. 401.

<sup>11</sup> PÖM II. 366.

<sup>12</sup> Petőfi levele Arany Jánoshoz PÖM VII. 48.

<sup>13</sup> HEGEDŰS: Petőfi és a győri Hazánk, Petőfi tanulmányok 375 – 378.

<sup>14</sup> HATVANY: I. m. III. 424. A Hazánk nál nemcsak a cenzúrával, hanem Kovács Pál szerkesztői tapintatával is meg kellett küzdenie, aki az Úti levelekben a megtámadott ellenfelek nevét mindig kipontozta – Petőfi mérges tiltakozása ellenére. (PÖM V. 209, 213 – 216.)

A *Palota és kunyhó*, a teljes *Dalaim* megjelent Bajza külföldön nyomtatott *Ellenőrben*, s a költő öncenzúrája miatt kerülhetett ide *A majtényi síkon*. Érdekes, hogy a vers címét még az *Ellenőrben* is kipontozták!<sup>15</sup>

A cenzúra 1848 március végén megszűnik; de megszűnt-e vajon az ellenállás Petőfi szellemével, írásaival szemben? Sajnos, itt sem számíthatunk új felfedezésekre, de egy adatunk van, amely szerint Petőfitől megtagadták a nyilvánosságát, s ez az eset nem lehetett elszigetelt: Kemény Zsigmond visszaküldte egy cikkét — királyellenes szelleme miatt.<sup>16</sup>

Nem tudunk sokat a cenzúra működéséről, de még ennél is kevesebb adatunk van egyelőre magukról a cenzorokról. Emlékiratok őrizték meg a kecskeméti cenzor Sembera Calasantius József nevét, akinek esetéről a továbbiakban lesz szó.

A legtöbb cenzúrai eset Petőfiről Reseta Jánossal kapcsolatban maradt fenn. Reseta volt 1840-től a cenzúra megszűnéséig a pesti cenzor,<sup>17</sup> a visszaemlékezések a „jó öreg Resetának” még cenzori mivoltát is hajlandók megbocsátani. Petőfi maga is mosolygó elnézéssel írja le Aranyinak, hogyan juttatta át nála a *Murány ostromát*: „És ezt nekem köszönheted, mert a cenzor az öreg Reseta (sic!) volt, az öreg Resetával pedig csak én tudok beszélni!” Petőfit valóban szerethette, sőt költészetét kritikusanál jobban megbecsülte. Bizonyítják ezt a cenzúrapéldányok, az egyetlen törlés csak a *Dalaimat* csonkította meg; bizonyítják a visszaemlékező kortársak is. Frankenburg szerint nemzeti érzése lázadt fel a *Magyar nemzet* c. vers ellen<sup>18</sup> — vajon ki engedte át ezt a verset a *Pesti Divatlapban*? —, a *Hóhér költemény* írói díját pedig maga akarta kifizetni, hogy a szerinte gyenge mű ne jusson a közönség elé.<sup>19</sup> A róla fennmaradt anekdoták között akad mulatságos is: a *Rómeó és Júliában* a barát szó helyébe a szerzetes tette,<sup>20</sup> az előbbiben politikai színezetet érzett. Óvakodnunk kell azonban attól, hogy a „jó öreg Resetában” csak a mendemondák nagyapó-figuráját lássuk. Iratai pontosabb és hitelesebb képet rajzolnak róla. Valóban nem volt szigorú cenzor, de nem azért, mintha könnyű lett volna túljárni az eszén. Ítéleteiért felelősséggel tartozott a Központi Könyvvizsgálószerzőknek, és a felelősséget vállalta is. Sokszor kifogásolták enyhe bíraskodását, de véleményét nagyon okosan és politikusan védte meg feletteseivel szemben is. A nemzeti büszkeség érzése nem volt nála póz, a terhes cenzori hivatalt is hazafiúi megbízatásnak tekinthette. A cenzúra eltörlését közlő rendelet aljára ezeket a sorokat írta: Már f. h. 13 diktétől vajúdik a Haza: mit hozand létre, csak Isten tudja — De azt tudom, hogy Hazámért és Királyomért élek és halok.<sup>21</sup>

Reseta hivatali buzgalmának köszönhetjük, hogy fennmaradt egy Petőfivel kapcsolatos cenzúrai akta. Geibel Károly könyvtárúgyanis panasszal fordult a Központi Könyvvizsgálószerzőkhez, hogy az ő tulajdonában levő *Helység kalapácsát* Petőfi ne adhassa ki gyűjteményes kötetében. Geibel irata elveszett, de megmaradt az az utasítás, amelyet a Központi Könyvvizsgálószerzők Resetának küldött. Szövege a következő: Azon esetre: ha a Petőfy Sándor, vagy engedményese által Uraságodnak bírálat végett bemutatandó összes Petőfy-féle műi gyűjtemény közt a nevezett szerző által Geibel Károly pesti könyvtárral kötött szerződés ellenére, melynek erejével „a helység kalapácsa” című költeményét 1844-ik évben ugyan azon könyvtárúgyanis teljes kiadási joggal tulajdonul el- és átadta, és az érte járó díjt is felvette, a fentírtett költemény is befoglaltnak; — Uraságodnak ezennel meghagyatik: miszerint kellő figyelemmel lévén a könyvbírálati kk. utasítvány 20. és 30. szakaszainak világos rendelkezésére, azon szerző összes műveit csak a kérdéses „a helység kalapácsa” című költemény nyilvános kivételével engedélyezze. Költ Budán, a kir. könyvbírálati főhivatal 1846 évi Szent Mihály hó 4-én tartott ülésből. Elnök távollétében, Czech János (A lap tetején: Vettem September 17-én).<sup>22</sup>

Petőfi győri cenzorairól részletes képet rajzol Hegedüs András idézett tanulmánya. A fentiek azonban támogatják azt a véleményt, hogy hiba lenne a győri cenzúrákat *különlegesen* enyhének tartani, mintha a győri cenzorok liberalizmusa elegendő ok lett volna arra, hogy Petőfiék figyelme a *Hazánk* felé forduljon. Csacsó Imrével Kovács Pálnak bizonyára több baja volt, mint Petőfinek Resetával, vagy a *Pesti Divatlap* cenzorával. A másik két cenzor, Stanke Leander és Simon Zsigmond rövid ideig bírálták a lapot, Petőfi verseiben nem találtak semmi szabályba ütközőt.<sup>23</sup>

Egy titkosrendőri jelentés Peregriny Eleket említi, mint Petőfi cenzorát.<sup>24</sup> Nehéz magyarázatot találni arra, hogy miért vitte volna Petőfi éppen a szóbanforgó írást — amely

<sup>15</sup> PÖM II. 384.

<sup>16</sup> PÖM VII. 145.

<sup>17</sup> OL C 121 Reseta János cenzor iratai I – II. köt.

<sup>18</sup> HATVANY: I. m. II. 402.

<sup>19</sup> HATVANY: I. m. III. 145. Petőfi meg is hálálta a szeretetet, a forradalmi időkben ő védte meg az öreg cenzort. (HATVANY: I. m. IV. 290.)

<sup>20</sup> SZIKLAY JÁNOS: A cenzor Budapesti Hírlap 1890. 228. sz.

<sup>21</sup> OL C 121 II. kötet.

<sup>22</sup> OL C 121 Reseta iratai II. köt. 187. sz. akta

<sup>23</sup> A győri cenzorokról még: NÉMETH AMBRUS: Két győri bencés tanár mint könyvrevizor 1847 – 48-ban. Száz. 1903. 375 – 379.

<sup>24</sup> HATVANY: I. m. III. 202.



valószínűleg a *Levél Várady Antalhoz* volt — a budai cenzorhoz, aki köztudottan szigorúbb és kellemetlenebb ember volt, mint Reseta. Talán olyan lapban akarta közzétenni, amely Peregrinyhez tartozott? A további levéltári kutatás erre valószínű választ adhat. Jellemző, hogy a Peregrinyhez vitt levél története rögtön a titkosrendőrséghez jutott. (Vajon a jelentő nem lehetett-e Peregriny fölöttese, Szőgyény László, a Könyvvizsgálószerkesztő ekkori elnöke?)

Bár az erdélyi cenzor nevét nem ismerjük, ide kívánczik egy másik titkosrendőri jelentés is, az *Erdély* című versről számol be a spicli, amelyet Petőfi azzal a kéréssel küldött Urházy Györgynek, hogy próbálja átjuttatni a cenzúrán. Ez a kémjelentés ellenére is sikerült, mert a vers megjelent az *Unióban*.<sup>25</sup>

#### Anekdóták

Petőfi és a cenzúra kapcsolatát kutatva számba kell vennünk néhány többé-kevésbé hiteles történetet, amelyek sem a költőről, sem a cenzúráról nem mondanak lényegeset, jellemzőt, egyedül azért érdekesek, mert Petőfiről szólnak.

Az első cenzori anekdotát kecskeméti barátok jegyezték fel róla. Sembera Calasantius József cenzor és a *Disznótorban* esete közismert: az ég-gömböc-töltelék képsort botrányos vétekek találta, és nem is engedte át a verset, amelyet a barátai kupaktanács Petőfi versei közül legártatlanabbnak ítélt.<sup>26</sup>

A több hitelesen feljegyzett anekdota mellett téved Jókai akkor, amikor *A világ és én* c. versre emlékszik vissza: „Ezt a verset ugyan, mely először a Pesti Divatlapban jött ki, egy korábbi kiadásában becsületes öreg cenzora, Reseta lealkudta Petőfiről: »Lásza ön, én sajnállok egy szót kihúzni az ön munkájából, de ha szeret engem, hagyja ki ezt a költeményei közül.« A későbbi gyűjteménybe mindazáltal ez is be van téve — s ami utána következik, az mind sötét, vadonat eszmékkel van tele.» A verset Petőfi 1845 januárjában írta, a Versek I.-be tehát nem akarhatta felvenni, a Versek II.-ben és az Összes költeményekben pedig megjelent — milyen kiadásból alkudta volna le Reseta?

Sok minden rakódhatott annak a történetnek az igaz magvára is, amelyet Teleki Miklós jegyzett fel. Petőfi 1846 végi debreceni tarzókodása alatt szavalni akart a színházban. Hiába azonban a zajos és kétes hitélű jelenet K...nál, a cenzornál, a szavaltat nem engedélyezi. Este Petőfi a függöny elé lépve megfenyegeti a cenzort: „... majd eljön még ennek az úrnak is a napja.” Aligha valószínű, hogy ilyen botrányos jelenettel kompromittálta volna a színházat, de ha így történt volna, arról bizonyára Prielle Kornélia sem feledkezik el, ő az esetet nem említi.<sup>28</sup>

Mindezek után joggal vethetjük fel a kérdést, hogy a cenzúra beavatkozásai mennyiben indokolják Petőfi véleményét a preventív sajtóvizsgálatról? Vahot Imre két tervről is megemlékezik, amelyekben Petőfi elsősorban a cenzúrát akarta kigúnyolni. Még 1844 októberében ad ja hírül a *Pesti Divatlap*, hogy *A pokol titkai* címmel nagyobb szabású versen dolgozik a költő.<sup>29</sup> A sokat ígérő versben, Vahot visszaemlékezése szerint, „cenzorait mind a poklok fenekére küldte volna”. A *Gondolatim bakóimhoz* c. versnek viszont nincs egykorú nyoma, ami létét bizonyíthatóvá tenné, csak Vahot visszaemlékezésében él.<sup>30</sup> Kb. fél év leforgása alatt tehát két nagyobb verset írt vagy akart írni a cenzúra ellen, abban az időszakban, amikor saját versei közül egyedül *A külföld magyarjaihoz* maradt ki a *Pesti Divatlap*-ból, és cenzori vétőre csak a *Legenda* és az *V. Ferdinándhoz* számíthatott volna. A cenzúrában tehát nem saját gondolatainak, hanem az emberi szabadságnak meggyalázóját láthatta, inkább felháborította a preventív vizsgálat léte, mint *intézkedései*, amelyek az ő verseinek nem sokat árthattak. Láthatott maga előtt követendő példát, a szabad francia sajtót, ahol az utólagos büntetések vajmi kevéssé tudták befolyásolni az újságok szellemét. Gyűjthetett bosszantó tapasztalatokat a *Pesti Divatlap*-nál töltött hónapok alatt is, talán a további levéltári kutatás választ fog arra adni, hogy a lapnak Petőfi szerkesztősködése idején voltak-e kellemetlenségei a cenzúrával — az amúgyis elég terhes adminisztratív huzavonán kívül.<sup>31</sup>

Nem sok remény van arra, hogy Petőfi műveinek cenzúrázásával kapcsolatban jelentős új adatokra bukkanhatunk. A cenzorok csak különösen nehéz esetekről írtak jelentést a főhatóságnak, Petőfi verseiről ilyen aligha készült. De a divatlapokról, a cenzorokról, a cenzori munkáról előkerülhetnek új tények, amelyeket a Petőfi-kutatás is hasznosítani tud.

Kovács Magda

<sup>25</sup> HATVANY: I. m. III. 391. PÖM II. 372.

<sup>26</sup> Az esetet egyformán meséli el Orlay Petrich Soma, Szilády Károly és Jókai (lásd: HATVANY: I. m. II. 155–159).

<sup>27</sup> HATVANY: I. m. II. 471.

<sup>28</sup> HATVANY: I. m. III. 359. Prielle Kornélia: III. 378.

<sup>29</sup> ENDRÓDI SÁNDOR: Petőfi napjai 21.

<sup>30</sup> HATVANY: I. m. II. 414.

<sup>31</sup> FEKETE SÁNDOR a szerkesztői üzenetekben talál arra példát, hogy a cenzúra miatt nem kaphattak nyilvánosságot a beküldött versek. (FEKETE S.: Petőfi, a segédszerkesztő. Bp. 1958. 52–53.)

## A sokarcú isten: keresése és tagadása Ady istenes verseiben (1908—1909)

Valamikor azt mondta Ignosus — és teljes joggal —, hogy nem szabad az Ady-verseket izoláltan szemlélni. Csak az egész Ady nagy és magával ragadó. Valóban: Ady költészetének belső vonulatai — szerelmi és politikai lírája, kozmikus szimbolikája és én-versei, tragikumai és romantikája stb. — át- meg átcsapnak egymásba. Innen már érthető — bár első pillanatra különösnak tűnhet — miért vezethet pl. a forradalmi lírához Adynál az istenről szóló költemények sajtóságos rendszere és etikája. Még inkább, ha figyelembe vesszük Ady költői, lelki fejlődését, metafizikai „eretnységét”, romantikus várakozásait a kor egyre erősödő morális-filozófiai válságában, amikor egyre nyomasztóbbá válik a földi igazságtalanság. Az orosz irodalomnak pl. — ennek az igen érzékeny lelkiismeretű irodalomnak — L. Andrejev *Vaszilij Fivejszkijétől* Majakovszkij Háború és békéjéig, L. Tolsztoj erkölcsi tiltakozásától a *Tizenkettenben* szereplő bloki Krisztusig szintén megvoltak a század elején az istennel való kapcsolata; „számvetési” azzal az istennel, akit az irodalom „keresett”, lehozott a földre, letaszított, hogy felemelje az embert és elátkozza kínzóit.

Az istenről szóló költeményekben keresi őt és leszámol vele Ady is. Ezek a versek nem kevés támadást és változó értelmezést provokáltak. A nyíltan vallásos költészettől ezeket a verseket igaz, elválasztották, de mégis különféle spekulatív megközelítések és összehasonlítások révén bevonták őket a misztikus vagy akár fideista áramlatok és tanítások körébe, azaz meghagyták őket a vallás égíze alatt. Földessy Gyula pl. mintegy összebékíteni igyekezően a hívőket Adyval, lírájába Buddhát, Szent Ágostont, Herakleitoszt és Bergsont, a deizmust és az újabb miszticizmust is belemagyarázta.<sup>1</sup>

Pedig közben Ady „istenének” a legkisebb köze sincs az egyházi, de még a vallás-filozófiai istenhez sem, kivéve talán az irodalmi. Emlékezzünk vissza, hogyan írt Ady a kálvinizmusáról. Protestantizmus annyira, mint protestálás. Másképpen szólva a társadalmi meggyőződése és protestáns hitvallása közti egyezés tisztán megőrződött homonima. Pontosan így Ady „istene” is: lényegében csak a kánoni és a spekulatív-vallásinak a homonimája. Ahogy ez lenni szokott nála, Ady istenes költeményeibe csak átvette az általánosan elterjedt fogalmat, és nem bizonyos titkos fondorlat nélkül, összezavarva ellenfelei kártyáit, átértelmezte, belülről felrobbantotta azt.

Még Nagyváradon kezdte el Ady ezt a bomlasztó háborút az ellenség táborában, itt kezdte aláaknázni az ámitásért, az elnyomás érdekében az emberekre erőszakolt, megmerevedett vallási dogmákat. Cikkeiben, és később költeményeiben, már ekkor szemben álltak az egyház áljamboraival és álszentjeivel az „ellenszentek”: az emberi történelem bűnősei és eretnekei; a vallás megbékélt, lemondást tanító hamis istenével szemben állt az „antiisten”: a szépséges, örvendező és embert vonzó Élet<sup>2</sup>; a hamis, mindent megbocsájtó szeretettel szemben a szeretetlenség: gyűlölet az élet megfojtói, üldözői iránt. A költő maga is ezt az életet és a pogány, földi jókat fáradhatatlanul dicséret „antikrisztus”: „paraszt Apolló” (*A krisztusok mártírja*). Egyidejűleg, frivol, csufondáros fényben alakot öltöttek a papok is, akik az Úr nevében átadják magukat a földi örömekek; természetes folytatása ez Ady egyházellenes publicisztikájának.<sup>3</sup>

Így jött létre a maga sajátos, dogmaellenes, sőt: vallásellenes „vallása”. És emellett nem valamilyen hedonisztikus, nihilista-individualista „vallás” ez, hanem tendenciájában burzsoáellenes. A tagadás összefolyt az ideál igenlésével, a pogánykodás átnőtt lázító leleplezésbe, demokratikus tiltakozásba. „Isten”-vallásának legfőbb lényge, tulajdonképpen a mindenki számára közös és oszthatatlan, jóllehet bitorolt, keresztre feszített és felnégyelt szociális igazság. „Szentjei” — az elnyomottak, a nélkülözés és a kiuzsorázó munka áldozatai. És ő maga a lábball tiport igazságnak miattuk és velük szenvedő apostola, „profétája”, „megváltója” és „messiása”, vagy másként: az ő soraikba beállt Polgártás és Ember, akiknek könyörgése és parancsa, „hegyi beszéde” — harc az igazságért, a nép szabadságáért. Mint ahogyan ő maga kinyilvánította *A papok istene* (1907) c. költeményében a munkásokhoz és a parasztokhoz fordulva a szociáldemokrata *Népszava* egyik május elseje előtti számában:

Tudom én azt, hogy kell az ének,  
Kell a zsoltár, kell a fohász,

<sup>1</sup> Vö. FÖLDESSY GYULA: Ady minden titkai. Bp. 1949. 73., 105. Bp. 1962. 85., 87—88., 125—128.  
<sup>2</sup> Ének a Visztulán (A Vér és arany c. köt.):

„Isten vidám ur a Föld fölött...  
Az Isten: Élet — halleluja —  
S az életnek nincs soha vége.”

<sup>3</sup> Vö. a Béranger: Capucins c. versére emlékeztető Szüret az Athoszhegyen c. költeménye: a feszület a magukat teleivott szerzetesek előtt táncol, az istenanya szobra rájuk kacog, a fehér templom messziről meztelen asszonynak tűnik.

Kell a hit, de ne higgyetek  
Soha a papok istenének.

Tőle jött minden kínos átkunk . . .  
Szolga-voltunk, szegény sorsunk  
És hogy mi még mindig csak — várunk . . .

Várjon égi csodát a dőre,  
Nekünk az élet a malaszt,  
A mi üdvünk a változás,  
A mi imánk: mindig előre.

Ilyeténképpen Ady „vallása” csak a keresztényi mitológián keresztül visszaverődő tragédiája és romantikája a költőnek, aki eszményeinek keres és talál reális, gyakorlati támaszt. Forrása nem a teológiai és filozófiai tanok, hanem a vele egykorú társadalmi valóság, bajaival és szükségleteivel; nem a keresztény kánonok, hanem mint maga a vallás, a jónak, az igazságnak régi, a vallásos érzést mind ez ideig fenntartó, el nem oltható, gyötrő kívánása. „A nem filozofáló, nem teologizáló, hanem őszintén, forrón hívó ember nem tudja másként elképzelni az istent, mint: isten-szeretetet, isten-igazságosságot . . .” — írta az ilyen morális, társadalmi várakozásokat kifejező vallásos érzésről L. Andrejev — „Biztos, hogy valahol kell lennie igazságnak, az élet értelméről tökéletes ismeretnek, ime ez az a méh, mely naponta szüli az új istent.”<sup>4</sup>

A megaláztatoknak, megbántottaknak ez az istene, akit a költő szavai szerint Zarathustra hiába könyvelt el megöltnek<sup>5</sup> — a nép hite a jóban és az igazságban, csak átfórmálva és átvilágítva a forradalom reményétől, a társadalmi tudattól —, ő lesz Ady „istenévé”. És az ő „hitorsorsói” mind a jóért és az igazságért harcolnak az őket megnyomorító, keresztre feszítő földesúri reakcióval és a burzsoá civilizációval; a csalást és az erőszakot szentesítő egyházzal együtt ezek emeltek oltárokat Mammonnak és Baálnak.

Ilyen az összefüggés Ady istenes versei és tragédiája között. E versek éppen ezért is képeznek sajátos prologust, nyitányt forradalmi lírájához, mely a felkelt, a szenvedést elutasító néphez szól. És nem véletlen kezdődik *Az Illés szekeren* c. kötet, melyben először lát napvilágot forradalmi lírai ciklus, istenhez szóló költeményekkel. Még kevésbé véletlen, hogy Tóth Árpádnál, Juhász Gyulánál, akik az 1918–1919-es forradalmi átalakulásokat köszöntötték, igyekeztek megérteni a szocialista eszméket — az „új isten”, „az új hit” a kommunizmus és a proletár forradalom szemléletes szinonimáivá váltak. A viszonylagosan vallási fogalmaknak ilyen szociális tartalommal való telítődését éppen Ady költészete készítette elő, amely a század elejétől elnyerte már a magyar értelmiség érdeklődését.

Ady belső küzdelmeinek és társadalmi reménykedéseinek szemszögéből nézve az is érthető, miért vonzotta, miért foglalkoztatta őt a Biblia. Hiszen ebben az egyetlen vallásos-filozófusi könyvben, melyet ezzel a bejegyzéssel is felértékel: „A diák Ady kedvenc Bibliája”, s melyet mindenüvé magával vitt, éppen nem volt meg a legújabb skolasztikus „szobatudóság” (az ő kifejezésével: „az evangeliztika”). Az ő szemében is mindenekelőtt az élet sűrűje volt, néhány válságos, döntő fontosságú század hangulatának tragikus, bús-lázongó ötvözete. Ősi keleti birodalmak összeomlásának visszhangja, rabló hadjáratoknak, római kegyetlenkedéseknek emléke, népi sorsokról, lábbal tiport igazságról szóló sirlalmak itt hallattak magukról, itt őrződtek meg. Ebben a tragikusságban és a társadalmi megtorlásnak és megszabadításnak ettől elválaszthatatlan vörösében Ady valami nagyon aktuálisat, magának és a maga korának megfelelőt érzett.

Különböző időkben a Biblia más-más lapjai álltak közelebb hozzá. Az első világháborúban különösen megrendítették a tragikus, őszötvetségi-eszkatológikus Apokalipszis, a Próféták Könyvei. A 900-as évek forradalmi fellendülése arra bírta, hogy újszerűen szólaltassa meg a Biblia leleplező és szociál-utopisztikus motívumait. Az elmúlt századok eretnek hitazonokaihoz hasonlóan ezeknek az éveknek verseiben Ady is új életre keltette, kiélezte a Biblia földi, népi vonatkozású „őstartalmát”. A Bibliát, mely a történeti, gazdaság-jogi tájékoztatásokon, istentiszteleti-mitologikus és vallásos-tanító elemeken túlmenőleg magába szívott számos élet-szerető-pogány és egyszerűen demokratikus-lázító elemet is. Hiszen valamikor a keresztény tanítás az egyenlőségről szóló tanítás volt. Ez mind a mai napig világosan kitűnik a számos példázatból, főleg a gazdagról és a Lázárról szólókról. Ennek őszinte, leleplező szellemét a papok mindenütt igyekeztek „befalazni”, Ady viszont új életre keltette, erőt öntött belé a *Lázár a patota előtt* c. költeményben.

<sup>4</sup> L. ANDREJEV: Elbeszélések és mesék. Moszkva 1957. 511.

<sup>5</sup> Vö.: Az irodalomról. 226.

Éppen szociális elküldetésének köszönhetőleg lett a Biblia Ady számára művészi benyomások forrásává. Sohasem volt ez „tisztán” esztétikai érdeklődés, utánczás, pusztá stilizálás. Mese és legenda, krónika és évszázados bölcsesség – a Biblia nem választotta el Adyt korától, hanem összekötötte vele, a jelenre irányuló „hatás” sajátos kerékvaságává lett. Hiszen még a mi évszázadunkban is a demokratikus társadalmi követelések itt-ott még keresztény lepelben jelentek meg, és a Biblia az első, a nép által leginkább olvasott könyv maradt. Belőle merítve a mindenki számára még gyermekkorból ismert költői és művészi-publicisztikai elemeket, Ady a korszak érzése és képelete számára elérhetőbbé tette, maga is élt velük, és ez elemeknek olvasztótegyében újraolvasztotta a művészi hagyományok drága fémjét.

A Bibliához való fordulás magasztosságot és jelentőséget adott az új eszményeknek. Annak évszázados erkölcsi tekintélye megszentelte őket, mint a krisztusi „rózsakoszorú” a bloki vörösgárdistákat. És profanálva, megcáfolva mindent, ami a pápi ámitást szolgálhatta, Ady ugyanakkor a saját forradalmi-demokratikus hitét erősítette leleplező pátozával, sokat mondó jelképrendszerével, művészi-mitologikus alakzataival. Mindez ráadásul megfelelt sajátos általánosított eljárásának, mely a társadalmi-történelmi harc kimenetelét illetően sejtésekre, megelőzésre támaszkodott. A Biblia ihlette Ady számos képi-kifejezésbeli eszközt: a természet meglevenítését, „profétai” intonációit, részben még szoképezeinek elveit is.

A Biblia társadalmi-költői átmagyarázása és „időszerűsítése” szellemében íródtak azok az istenről szóló költemények is, melyek *Az Illés szekerén* c. kötetben megjelentek (*A Sion-hegy alatt* ciklus), valamint a *Szeretném, ha szeretnének* versei (a *Rendben van Uristen* ciklus). Ady istene sok arcú: „bennünk” és kívülnk van, jóságos és kegyetlen, hatalmas és tehetetlen; ez emelkedetten filozófusi és közönségesen „mindennapi” kép, sőt egyszerűen „statiszta”, retorikai fordulat. De minden megnyilatkozásában és ábrázolásában feltárul az ismert, nem bibliai lényeg és Ady költészetének belső mozgása: harc az egyház kánonjaival, a feudális-burzoázis gonosszal, és a népi megtorlásba és a szabadságba vetett forradalmi-demokratikus hit.

Az úr első arca, mely az *Ádám, hol vagy?* című költeményben jelenik meg, egészében apokrif, nem hiteles. Itt semmisen az írás szerint történik. Ádám nem bűnös férfi, hanem az első igazából szabad ember, aki rálép az önállóság útjára. Az isten nem úzi ki a paradicsomból, hanem maga lépdel mögötte őrangyal módjára, karddal győzve le ellenségeit. És ez érthető: a gondtalan vallási-patriarchális kötelesség „édenéből” a tudatos szabadság és felelősség „földjére” távozva, az ember bizonyos fokig maga-magából csinál „isten”, magát teszi életének formálójává és védelmezőjévé – magával viszi őt. „Isten” áttelelül hozzá a lelkebe, földi eszményévé válik. Ady újrateremtí itt előttünk erkölcsfilozófiáját, melynek fő eszméje a személyiség felszabadítása, önrendelkezése. A személyiség, amely függetlenítve magát az uralkodó erkölcstől, előítéletől, elkezdi építeni belső világát. Nehéz e személyiség földi megszületése, és méltó ez a kegyeletre. Az „isten” pedig csak a lelkiismeret óvó, figyelmeztető hangja, tulajdon meggyőződésének, szellemének a földi létben világító szikrája.

„Az Isten van minden Gondolat alján” – mondja a költő az eszménynek erről az elemberiesítéséről, a dogmák fogságából való kiszabadulásáról és a saját sorsát kezébe vevő személyiség „istenítéséről” (*Az Isten balján*).

Szívemben már őt megtaláltam,  
Megtaláltam és megöleltem,

fejezi képszerűen a személyiségnek ezt a felébredését, istennek önmagában való megtalálását (*Ádám, hol vagy?*). De egyidejűleg a „már” szócskával mintegy arra céloz: nem elegendő magában a belső, lelki felszabadulás; eszményt, támaszt kell találni a külvilágban is. . .

Az ember útja saját magához – nehéz, kálváriás út: erről énekel Ady egész lírája, és nem kivétel az istenes költészete. Mintegy csillagközi hidegség fúj azokra, akik túlnőtték, megelőzték az időt, merészek voltak „kiválni”, hazugságát megtagadni. Kopár, vad, ember-telen táj, a szellemnek az igazsághoz közelebb vivő, de a megszokott, kényelmes illúzióktól, értelmezéstől és támasztól megfosztó „isteni” magasságaiban. Erről van már szó *Az Illés szekerén* c. kötet bevezetésében. De ha ott diadalmaskodik a sorsnak lelkesült-tragikus elfogadása, az istenről szóló ciklusokban felhangzik egy súlyos kételyekkel teli, de nem kevésbé emberi kérdés is – az ébredező szociális érzés visszhangja: hogyan lehet a felsőbb, az „égi”, szabadsággal telített harmóniát elérni, ha az ember maga van, mindössze csak tökéletlen, gyenge, bűnös gyermeke a földnek, századának? . . . Az istenes költészetben nemcsak a megtagadott és a világot megtagadó ember büszke nyugalma van benne, hanem a születésnek, az emberré válás terhének a bánata is. „Az Isten: az Én és a kín” . . . (*Az Isten balján*).

Ady hőse gyakran elesik a ránehezülő szabadság és felelősség súlya alatt, újra és újra könyörög az éghez tökéletlensége miatt. Az *Álmon: az Isten, A Jézuska tiszteletére, Széld estí imádság*, részben *A Sion-hegy alatt* és az *Imádság háború után* – mind siralom az elvesztett, a hiányzó, az elérhetetlen miatt, siratóénekek az ember és a világ harmóniájáról. És amíg ezt

a harmóniát vagy legalább a hozzá vezető utat, igazi pillérét nem lelik meg, addig „isten” sem tud igazából „alászállni” a lélekbe, ott marad valahol kívül, mint illuzórikus absztrakció, addig nem hallgatnak el a lélekben koldus zarándokok zavart panaszaival.

A támasz, a talaj pedig egyedül: a többi emberben, az elnyomottakban van, akiket nem szabad lenézni, bármilyen rosszak is; abban a „Mában” van, melyből nem adatott meg kiszakadni, bármennyire nagyobb, tehetségesebb, jobb is az ember önmaga. Kiemelkedni, istenhez hasonlítani egyedül, saját erővel nem szabad, se búsan vágyakozó száműzöttként, se gögösen részvetlen remeteként, csak velük együtt, az összes „szűkölködővel, agyonterheléssel”. És a teremtőszellem-művész, az égnek választottja a földön, a büszke „Antikrisztus”, aki a farizeuskodó papokkal és a kispolgárokkal harcol, az istenes lírában átváltozik a másokért szenvedő „Krisztussá” (*Egy régi Kálvin-templomban, Az Anti-Krisztus útja*). Magányosságának és tökéletlenségének terhe pedig a róluk való „nagy, fájó gondolatokban” van — a társadalmi bajok, gyötrelmek és az elnyomott emberiség vétkeinek önként vállalt engesztelő keresztjében.

De ez nem valamilyen vallási „megtérés”, lemondás, amely nem ritkaság az akkori életben és az irodalomban. Hadd említsük Bourget-t, Huysmans-t, vagy Andrejev *Ködjét* (*Sötétségét*), a prostituált nőnek a forradalmárhoz intézett hírhedt kérdését: „Milyen jogod van neked, hogy jó légy, mikor én rossz vagyok?”, mely kérdés arra kényszeríti, hogy eldobja, elárulja „zendülősködő” ügyét. Ady lírai hőse az ellenkező úton halad, nem dobja el, hanem magára veszi a társadalmi felelősség keresztjét; nem mond le a jóról, hanem meg akarja menteni a jót és a jókat. Ellenkezőleg, még a bukás, a vereség távoli képe is szörnyűnek tetszik neki, szégyenletes végnek, amelytől mint a legnagyobb gyaláztól, könyörög, hogy mentse meg, őrizze meg a *Ne sujts bénasággal* c. költeményben és *A muszáj-Herkulussal* rokonítja, újra profanizál minden váltságot magának a kérdésnek hiábavalósága, az ilyen földi dolgokkal, valamint ellenségeinek kárörömével való vesződés.

Ady Krisztusa új, nem Antikrisztus-Mefisztót tagadó, hanem őt dialektikusan elvető, magába olvasztó. A költő és a többi merészen gondolkodó ember az „izgága”, „vörös Krisztusok”, saját szavai szerint *Az izgága Jézusok* című költeményből — (lásd a *Ki látott engem?* kötetben): társadalmi lázadók. És minthogy Adynál az individuum éppen a „vörösre”, az „antigolgotára” lép, az isten arca, képe nála megkettőződik. Az „isten-atyá”, a szabadelvű „Krisztusok” patrónusa mellett fellép a másik: a „despota”-isten, akit „Lelkünkbe évezredek hoztak” a szabadon gondolkodók maradi üldözője. Az első előtt felfedi, kiönti lelkét, könyörög neki, kérve-kéri, mindaddig míg — abban a mértékben, ahogyan az absztrakt eszmény kézzelfogható társadalmivá lesz — a mesterből, a jóbarátból át nem változik pusztá névvé, a lírai vallomás viszonylagos objektumává. A másodikkal pedig fáradhatatlanul vitatkozik a költő, pocskondiázza, csúfot űz belőle. Hiszen az individuum szemléileg szabaddá lehet a burzsoá-földesúri társadalmon „belül” is; de a társadalom, amíg fe nnáll, el fogja nyomni tilalmaival, szokásaival, tekintélyével...

A tiltó, őrző „istenek” sorrendjükben különbözöek, és Ady istenellenes lázadása is minden esetben kissé különös. Az *Isten bajján* c. költeményből leginkább megérthető a minden szellemi emancipációnak legáltalánosabb és legősibb akadályai: a szokásnak, a vallásos nevelésnek, a világnézetnek a hatalma. Egy másik költeményben meg (*Uram, ostorozz meg*), mely közel áll a szerelmi lírához és a pénzről írt versekhez, a burzsoá gonoszságtól elnyomott, az életjavaktól megfosztott költő érzelmi morájanak a boldogság lehetetlensége miatt. És isten, akinek itt szemrehányást tesz (és akinek az arca a *Rendben van Uristen* c. költeményben is megjelenik), talán gyűlöletesebb előtte az ezeréves belső cenzornál, a szokásnál. Valóságos hóhér-isten ez, szadista-isten, aki egyszerűen csak azért büntet, mert élsz; a gazda-isten, aki hatalmába kerített az élet ajándékozásával.

Hajh, bűnös voltam, nótáid elloptam,  
Nóid csókoltam s kortyongattam borod,  
Méltán sujtott rám  
Könnyben áztatott, sós, éles ostorod.

A leleplezés módja megint a kedvelt eljárás, a „visszájára fordított”. A hős szándékosan a bűnös ember, a zarándok rongyaiba öltözik, aki megsemmisülten a mellét veri (vö. még az *Alázatosság langy esőjével*). A vétek és a megbánás aránytalansága, egyvalamilyen értelmetlen cselekedet, mely majd prózaiságban, majd a felnagyítottan megalázott, „vinnyogó” intonációban jelenik meg, felborítja a vallásos asszociációt, más gyalázkodó-világias képzetársítást keltve. Az alázatos zarándok háta mögül mintegy kibújik az egyszerű népből származó ember alakja, amint a szenteskedőt kifigurázza, vagy a paraszt, aki nem egyezik a földesúrral, olyan, mint aki hajlong és a sapkáját szorongatja, de csak azért, hogy megvetését takargassa. Legvégső, egészen „arcátlan” kifejezése ennek az értelmetlen cselekedetnek a sajátoságos,

vakmerően szabadszajú bizalmaskodás istennel a *Könyörgés víg halálért* c. költeményben (a költő azt kiáltja neki: én e világból hozzád emelkedem, zengj csak valami harsányabbat a kürtödön).

De gyakrabban folyik a vitatkozás — nyugodtabb és komolyabb, csak néha ironikus vagy szomorúan meg nem értő színezettel — a másik istennel. Ez a közömbös, az életben részt nem vállaló „fagyott nap ábrázatú” isten (*Isten a vigasztalan*): az élet forrása, a panteisták nagytermészete, nagy, határtalan, de érzéketlen; de lehet a deisták világgal nem törődő ura. Nem valamilyen szipolyozó disznófejű fosztogató, hanem „intelligens” isten: az a legszemléldőbb eszmény, aki gyenge, mivel télen, nem kapcsolódik össze az étellel. Sőt mi több, embertelen. Az elvonatkoztatott, filozofikus isten meg is kínozza, bár raffináltan: nem a „jelenvalóságával”, hanem a „távollétével”, nem erőszakkal, hanem használhatatlanságával, erőtlenségével. Ez a „nagy Valaki”, akitől nincsen sem a hideg, sem a meleg, mindenkinek engedi, hogy a maga útját járja, várjon, kinlódjon a bizonytalanságban és nyugtalanságban (*A nagy Cethalhoz*); és maga csak mosolyog, szórakozva az emberek szenvedésén, az élet minden tökéletlenségén, szeszélyes spontán folyásán.<sup>6</sup>

Ilyenképpen ezekben az inkább filozófus versekben is ott remeg a lázadás, a nyílt diszharmónia — a követelődzés, hogy az isten beavatkozzék. Kinek van arra szüksége hogy éljen, szenvedjen és meghaljon minden látható haszon nélkül, reménytelenül? — kérdezi mintegy a költő. (*Egy avas kérdés, Rendben van, Úristen*) Miért és szörnyű csúfolódás az emberen, ez az ostoba „tréfa” és a „hideg ámen”? És mivel onnan felülről erre az „avas” kérdésre nincs felelet, bármilyen elkésereodve adja is fel az ember, csak egy másik válasz marad, nagyon is földi: „Védőmező nincsen felettünk, Nem véd sem isten, sem király”.

Különös lelkesítéssel nyilatkozik meg ez a forradalmi lírában. De már az istenes ciklusokban jelentkeznek az emberiség valódi, reális megmentői, maguk az „elnyomottak, a senkik”, akik „jajdulva, fegyverkezve” jönnek az utolsó, „szörnyű ítéletre”, hogy véget vessenek a gazdagok erőszakjának (*Az Isten harsonája*).

„Jaj a gyilkosoknak,  
Nem lesz majd kegyelem azoknak . . .  
Aki csak élt mások könnye árán,  
rettenetes rút véggel pusztul”.

„Végítélet”, azaz a társadalmi bosszúállás, a felkelés, ime, ez a „vörös Krisztusok” és az elesettek, a megalázottak közös földi eszménye; a jóságos isten utolsó, rettenetes — „isten ellen lázadó” hüposztáziája, azé az istené, aki megszüntetve az embernek ember által való elnyomását, egyidejűleg megsemmisíti önmagát. És itt nincs ellentmondás, hiszen Ady büntető istene, ez az őszösvetségi égi bíró, szintén az élet népi filozófiájának, a boldogságról és igazságról szóló álomnak a szüleménye. És a „Végítélet” tulajdonképpen az igazság földre való forradalmi visszatérésének romantikus képe is. Ady ugyanezekben a ciklusokban nem egyszer kidomborította „istenkeresésének” mélységesen földi, társadalmi-materialista forrásait. „Oh élet, Jehovák Jehovája” — kiált fel a *Vezeklő vigadozás zsoltára* c. költeményben, emlékeztetve rá, hogy a könnyek sírása a legégbekiáltóbb bűn, és hogy a legutolsó földi teremtménynek is joga van élni, örülni.<sup>7</sup>

*Az Isten harsonája* is a feltámadásról, az életből száműzött, megölt örömmel halottaiból való feltámadásáról harsog:

Mert Isten: az Élet igazsága,  
Parancsa ez: mindenki éljen.  
Parancsa ez: mindenki örüljön.  
Parancsa ez: öröm-gyilkos féljen,  
Parancsa ez: mindenki éljen.

Ady „hite” népi, de nem kibékítő. Mint ahogyan a faluról szóló költeményekben, az istenes ciklusokban is elveti a „gyermekhitet”, a naív optimizmust, a létezés „vegetatív” örömet, és a kivétel nélkül mindenki iránti szeretetet. Igaz, a lelki viharokkal és kínokkal való ellentétként, a hit, miként a falu is, akaratlanul húzza, vonzza Adyt (*A Sion-hegy alatt, Az Uraknak Ura*). És ezt a felhőtlen-patriarchális harmóniát, a múlt hitét megtestesítő öreg „isten” olyan családiasan egyszerű, gyöngéd, úgy sajnálja a költőt . . . Ady összes „istenei” közül ez a „leghétköznapibb”, Andersennek a jó törpéjére hasonlít, aki álmodt fúj a gyerekekre

<sup>6</sup> Vö.: A nagy Kéz törvénye (Vér és arany kötetben) c. verssel, melynek „Nagykeze” az égre jeleket ír, de ahogyan az emberiség hozzákezd őket kibetűzni, letöri és másokat ír fel.

<sup>7</sup> Vö.: A vidám Isten-ben: „Ha így szölk: éljen az élet . . . örül az Isten.”

vagy a családi tűzhely valamelyik védszemlére, illetőleg egyszerűen a szegény falusi papocskára, aki ott tesz-vesz a falusi templomcskában. És nem csodálatos: bár ez az isten délibáb is, előítélet, de azért népi, még mindig létező e világon.

És mégis délibáb és előítélet. Emiatt Ady falusi papja is elkarikaturizált, lenézett, bár szelidebben, kiméletes-megbocsájtóbban a különféle földesúri bálványoknál vagy a pesszimista „dunai” sorsnál *A Duna vallomásában*. Kimerülve, lihegve, zilált szakállal, foltozott, piszkos csuhában siet templomcskájához — és a költő még a szagát is érzi. A költőn segíteni semmi-vel sem tud; csak bánatos, szótlan, mint aki nem hall, eltávolodik, eltűnik, és a költő sírva marad a Sion-hegy alatt... Ennek köszönhetőleg érthetőbb, mi az, amivel a „gyermeki hit” Adyt vonzza. Csak „örök” tartalommal, azzal, amit *Az Uraknak Urában* „ős szerelemnek”, természetes jónak, tovatűnt természeti harmóniának nevez. Visszaszerezni sem akarja, de szomorkodik a hiányzó, a meg nem talált és létre nem jött új miatt, mely egyértelmű a forradalmi közösséggel, ott kovácsolódik a társadalmi harcban és törekvésben. Ady „hite” — szeretet is, de nem „ösi”, magasabbrendű, olyan, amelyet áthat a társadalmi gyűlölet nemesítő, edző tüze.<sup>8</sup>

Igy „isten”, hogy valóban jó legyen, kell, hogy megtanulja, hogy kegyetlen legyen. És legyőzve a kétségbeesés rohamait, Ady újra meg újra a harcot énekli, és nem az „ostoba” szeretetet, mely az uralkodó osztályoknak előnyös. *Az Isten harsonája* c. költeménye ebben az értelemben a legközelebb áll forradalmi lírájához: nyíltan arra szólít, hogy törjék be a földi paradicsom kapuját vagy vegyék el a kulcsát az elnyomóktól. És ezzel a harsonás hanggal, mely ünnepélyesen bejelenti az „okos”: konkrét-társadalmi, az emberek iránti büntető és védelmező szeretetnek a megérkezését, beköszönt lényegében „az istenkeresés” vége, ez egyszerűen átváltozik forradalmi humanizmussá. Ezt a törvényszerű vonalat a magyar társadalmi tudatban (történetileg ellentétesen az orosz „istenkereséssel”, mely a forradalomtól eltávolodott és elvezetett) nem kis mértékben Ady munkássága jelzi, aki minden illuzórikus féttel szemben az élet társadalmi ábrázolását állította. Mint ő maga írta (*Isten az irodalomban* c. cikkében, 1910.): az istent vagy megtalálják, vagy „véglegesen leszámolnak vele az egész emberi lét legnagyobb megkönnyebbülésére.”<sup>9</sup>

Az ember uralma nem az égben van, hanem a földön: ime ehhez az örök, lázadó következtetéshez vezetnek Ady istenes költeményei, ebben az értelemben egybekapcsolva munkásságában a tragédiát és a romantikát, a valóságot és az álmot. Hiszen minden isten csak az absztrakt ember: az a tényleg emberi, ami kiszorult az életből az „égbe”, amit a kizsákmányoló társadalom az individuumból kiszivott, akiből a „robot” marad, csupán a földi burok, mert az „örök” és szabad ősi jellegétől elidegenítették. És felesleges, hogy ez az absztrakció imádkozzék, mintegy sajátmagához könyörögve, a maga meglopott, elröppenő „lelkéhez”, mely egyedül, „test” nélkül a maga részéről mit sem tehet. Az ilyen „istenkeresés” csak önámítás, a világ ősi szétesésének a jele, siránkozás a nyomasztó igazságtalanság és a spekulatív eszmény erőtlensége miatt. Pozitív, racionális tartalmában pedig az istenkeresés összefolyik az embernek, mint társadalmi lénynek isten ellen lázadó érvelésével, aki maga fizeti vissza magának a teljes „isteni” lényegét a „kizsákmányoló kisajátításának”: a bitorlók, a földi „édent” bemoszkoló disznófejű bálványok elűzésének a révén.

És magában az istenes lírában az isten már gyakran csak „név”: minden körülöttünk hiányzónak, de nélkülözhetetlennek a színinimája, azért, hogy ne botoljon meg, ne essék el, hanem menjen, őrizze meg magát az elembertelenítő, lealázó erőktől és bilincsektől. A támasznak, hidpillérnek, eszménynek, szeretetnek, emberségnek, nyugalomnak, igazságnak valamilyen megszemélyesítése. Ady mintha csak magának a szónak a vallásos kultusszal összefűződő, évezredes emóciókat keltő „mágikus” hatását használná fel saját emócióinak „alátámasztására”, kiélézésére.

Világos ez pl. az *Imádság háború utánból*. Benne nagyon erősen, könyörtelenül őszintén tárul fel a lelki paroxizmus percében a sérülés, belső zavar. A marcangolt lélek hiteles kiáltása:

Nézd: tüzes daganat a szívem . . .  
S most nézd Uram, nincs nekem lábam,  
Csak térdem van, csak térdem.

<sup>8</sup> Gyűlölni, szétrombolni magában „még nem elégséges, bár már több, mint ostobán szeretni” — nyilatkozta ki Ady egyik cikkében a patriarchális és a korrallal együtt haladó, lázadó tagadásnak és kollektivistá megerősítésének ezt a kettős kapcsolatát, az eszmény fejlődésének dialektikáját. Vö. Az irodalomról 227.

<sup>9</sup> Az irodalomról 270. Vö. A nagyranőtt Krisztusok c. versben (1912):

„Egyre erősebb a nagy Szándék,  
Hogy az Istent ne szavakban vitassák,  
De adassék meg az Embernek  
Itt a Földön minden szépség, igazság . . .”

A hős mintegy nemcsak a ruháit szaggatja széjjel, hanem feltárja szétmarrangolt szívét is, kitergegeti mint fájdalomnak és kétségbeesésnek bizonyítékát. De hol van itt az isten? ... Itt mögötte, valóban csak formális költői fikció. Isten — „új költői hasonlat”, amint Ady mondotta. Valójában a költeménybe csak a vallás szemléltető-emocionális kísérete kerül: térdhajtás, önostorozás, elimádkozott vallomás. A meggörnyedt ember romantikus pózával, aki felemelt kezekkel könyörög támaszért, világosságért — a vers kihangsúlyozza tipikus helyzetét az adott világban. Éppen így az 1909-es év ciklusában nemegyszer tetten érhető a „saját szavaival” való gyermeki imádkozás formája. Ennek közvetlensége, „ártatlansága”, ez az, ami a költőt vonzotta, lehetővé téve számára, hogy líraian, lágyabban fejezze ki az elkínzottságot, a nyugalom után való szomjúzását.

Ady „istene” végső fokon csak kíséretítő beszélgetőtárs, ellenpólus, akit lelkiállapota pszichológiai dramatizálása végett kigondolt annak emfatikus felfedésére; elképzelt bizalmas társ: mert szükséges valakinek kitérülköznie, íme, ha tetszik, akár a nádasnak a *Midasz király sarjában*. A vers közvetlen megszólítással változik: panasszá, megrovássá, hívássá vagy kiáltássá, mint később a baloldali expresszionistáknál és orosz futuristáknál, akik egyébként ilyenekkel már a szószékre, a térre mentek ki, elvetve minden fantomot és elképzelt társat.

Ady költészetében is — tudatában és szívében — ennek a fikciónak, feltételezett figurának a helyét mindjobban maga a valóságos, látható, az utcákra kivonuló magyar nép foglalja el.

Oleg Rosszijanov  
(Moszkva)

### Megjegyzés Balassi szívalmazó szavaihoz

Áfra János az ItK 1968. 66. lapján közölt cikkében kétségbe vonja *poor jyta fenteő* olvasatomat, amit Balassi Bálint levelében találtam és közöltem.

1. Áfra ezt mondja: „Az E. S. által közölt *eredeti latin nyelvű levelében* pedig így olvashatjuk a szöveget:”

A levél, amit közöltem, első szavától az utolsóig magyar nyelvű. (Újabb fejezetek B. B. viharos életéből. 99. l. mellékletének utolsó lapján.)

2. B. B. írását bizonytalannak és homályos értelműnek mondja.

Az egész levélben és a szóban forgó helyen világosan lehet látni, hogy B. B. *t* betűt használ. Nála *c* betű sohasem téveszthető össze a *t*-vel.

Ilyesformán tehát „pórfita<sup>t</sup>entő” olvasandó a Kloc által idézett helyen is, és a szónak nincs köze a *jika* taknyos szóhoz.

Eckhardt Sándor

U. i. A „pásztor” szó különben a szomszéd birtokos hercegprimást jelöli.



Benda Kálmán

## ADALÉKOK WATHAY FERENC ÉLETÉHEZ

Wathay Ferenc életéről alig tudunk többet, mint amennyit ő maga megírt 1603. október 31-ig terjedő önéletrírásában. Azt is csak Istvánffy Miklós egy megjegyzése valószínűsítette, hogy a török fogságból 1606-ban kiszabadult, de sem erre, sem pályája későbbi alakulására semmilyen adattal nem rendelkezünk. (Vö. Régi Magyar Költők Tára. XVII. század. I. köt. Bp. 1959. 553 és köv.)

Az alábbiakban a bécsi Hadilevéltár anyagából közlünk néhány Wathayra vonatkozó adatot.

Adataink 1600-tól 1609 októberéig terjednek, s belőlük teljes bizonyossággal megállapíthatjuk, hogy Wathay 1606-ban, valószínűleg május—júniusban, kiszabadult a török fogságból. 1607 novemberétől Győr várában szolgált és 50 lovasnak parancsolt. 1608 júniusában fizetését havi 25 tallérban állapították meg (1602-ben, mint székesfehérvári vicekapitány havi 30 tallért kapott). 1609 márciusában az uralkodó kinevezi cseszneki kapitánnyá. 1609. október 22-én Balog Lukácsot nevezik ki utódává. Ez az általunk feltalált utolsó adat Wathayra, hogy meghalt-e vagy máshová vezényelték, nem tudjuk eldönteni.

Valamennyi adat a Haditanács (Hofkriegsrat, rövidítésben HKrR) iktatókönyveiből (Protocoll) való, ahová a beérkező (Expediit) és kimenő (Registratur) iratok rövid tartalmát mindig följegyezték, ahogy a beérkező iratokkal kapcsolatos érdemi elintézés is (B = Bescheid). Maguk az iratok nem maradtak ránk. A bejegyzéseket magyar kivonatban ismertetem, fontosabb esetekben zárójelben — betűhív másolatban — az eredeti német szöveget is közlöm. A nevek írásmódját zárójelben minden esetben feltüntettem.

1600. május 12. A Haditanács utasítja Adolf Graf zu Schwarzenberget, a magyarországi császári sereg parancsnokát, hogy Balog Péter és Wathay Ferenc [Vattay Ferencz] ellen szerezzen érvényt Szalai Mátyás [Zalai Mathias] pénzügyi követelésének. (HKrR. Registr. Prot. 1600. Bd. 205., Fol. 127.)

1602. június 17. Wathay [Franciscus Vattay] folyamodik fegyverben álló emberei fizetéséért. A Haditanács utasítja Baranics [Baranitsch] Mátyás mustramestert, hogy a jogosan járó összeget utalja ki. (... soll dem Vattay Ferenzen gebrauchigen auszaug seines Rechtes förtigen und zuestöllen.) — (HKrR. Registr. Prot. 1602. Bd. 208., Fol. 635.)

1602. június 18. Wathay [Wattay Ferencz] írásban igazolja, hogy Sallay Benedek [Sallay Benedict] Sárvárt [zu Scharwar] alatta szolgált 12 lóval. (HKrR. Registr. Prot. 1602. Bd. 208., Fol. 636.)

1602. június 21. Wathay [Franciscus Vattai] kéri a sárvári [scharvarischen] szolgálata után járó 363 forint 27 krajcár kifizetését. A Haditanács átír az Udvari Kamarának, hogy mivel „ennek a hadnagynak, amint lehet Székesfehérvárra kell mennie parancsnoki tiszte ellátására”, hátrálékos fizetését késedelem nélkül utalja ki, hogy ott berendezkedhessék. (*Auff die Hof-Camer: dieser Leutnant soll sich nach möglichkait zu seinem beuelch nach Weissenburg befunden, den wollen die herrn unbeschwärt eist abfertigen und damit er daseibst sich einrichten kundt, sein Resst bezallen lassen.*) — (HKrR. Registr. Prot. 1602. Bd. 208., Fol. 637.)

1602. június 23. Wathay, a székesfehérvári lovas és gyalogos magyar katonaság vicekapitánya, kéri fizetése javítását. Mátyás főherceg havi 30 tallért rendel számára és utasítja az Udvari Kamarát, hogy ezt az összeget június 1-től kezdve utaltassa ki. (*Franciscus Fattai angedandter Ober leutnant zu Weissenburg bitt vmb bösserung seiner besoldung und aufrichtung ainer pedentlichen bestellung. B.: Ir Erz. Durchl., vnser gnädigister Herr haben dem Vattai Ferenzen auf sein vnderthänigistes Supplicirn vnd dass Er sich als Ober Leutnant zu Weissenburg vnder*

iezigen Irer Khayserl. Mayestät Obristen daselbst dem Herrn Grafen von Isolani solle brauchen lassen vnd die Hungarische Ritterschafft zu Ross vnd Fues daselbst versehen, zur laibsbesoldung monatlichen dreissig Taler aus den Kayserlichen KriegsZallAmbt zuraichen gnädigist bewilliget, vnd solches die Kayserliche Hinderlassene Hofkammer zu jerner Verordnung bey dem Kayserlichen KriegsZallambt damit Ime solches vom ersten diss Monats Junii anzuraitten kunfftig bezallt werden solle erindert worden.) — (HKrR. Registr. Prot. 1602. Bd. 208., Fol. 640.)

1603. május 30. Az illetékesek rendeljék el, hogy Wathay Ferenc [Wattay Ferentz] adja meg tartozását Hans Rosner-nek. (HKrR. Expedit. Prot. 1603. Bd. 209., Fol. 401.)

1606. július 1. Wathay Ferenc folyamodik székesfehérvári szolgálata után járó elmaradt fizetéséért. A Haditanács utasítja Georg Leschenbrand főhadiírnokot, számítsa ki, hogy a város elestének napjáig mennyi pénz jár Wathaynak. (HKrR. Expedit. Prot. 1606. Bd. 215., Fol. 554.)

1606. július 1. Wathay kéri valamelyik végvárban való alkalmazását. A Haditanács válasza: Ha a jövőben a végvárakban valami hely ürülne, amelynek betöltésére alkalmas, akkor újból jelentkezhetsz és Mátyás főherceg mellett rá is gondja lesz. (*Franciscus Vathay bit ihme ein underhaltung an der granicz zumachen vnd für einen anderen zubedengcken. B.: Wen khünfftig an der granicz etwas ledig sein würdet, darzu er teuglich, khan er sich wieder anmelden, wollen alß den Ire Erzherz. Durchl. seiner neben anderen auch gnädigist eingedenckh sein.*) — (HKrR. Expedit. Prot. 1606. Bd. 215., Fol. 554.)

1606. július 4. Georg Leschenbrand jelentése a Wathaynak székesfehérvári szolgálata után járó elmaradt fizetéséről. A Haditanács átírta az Udvari Kamarának: kéri a Wathay számára még esedékes 90 tallér kiutalását, márcsak az általa elszenvedett kemény török fogságra és mostani szegénységére való tekintetből is. (*Georg Leschenbrandt bericht auf Wattay Ferencz seiner Leibsbesoldung von ihme zu Stuehweißenburg bewilligt sei worden. B.: Auff die Hoff Camer: Vermüg des Mustterschreybers Georgen Leschenbrandts abraitung vnd bericht, resten diesem Wattay Ferenczen an seiner Stuehweißenburgischen Leibs besoldung 90 Taler, welche die Herren in erwegung seiner Hartten außgestandenen Türggischen gefengnüß vnd jezigen Armuth Ime zuuerordnen wißen.*) — (HKrR. Expedit. Prot. 1606. Bd. 215., Fol. 557.)

1607. november 12. A Haditanács utasítja Georg Leschenbrand főhadiírnokot, hogy Wathaynak Linke János utódaként történt kapitányi kinevezését vegye zsoldjegyzékbe. (*Georg Leschenbrandt soll Vathay Ferenczen mit den Verwilligten Hauptmannschafft an statt des Linke Janusch ins Muster Register einbringen.*) — (HKrR. Regitstr. Prot. 1607. Bd. 218., Fol. 295.)

1608. április 25. Wathay a győri katonasággal csatlakozzék Johann Christof Freiherr von Puchheim 1500 lovasához. (*Wattay Ferencz soll mit den Raaberischen Khriegs volckh zu den Puchhaimbischen 1500 Reütter stossen.*) — (HKrR. Registr. Prot. 1608. Bd. 220., Fol. 297.)

1608. június 9. A Haditanács értesíti Johann Eusebius Khuen császári fizetőmestert, hogy Wathaynak [Wathay Ferenczen] havi 25 tallér fizetést, a hozzá beosztott őrmester és a szállásmester számára pedig havi 12–12 tallért engedélyezett. (HKrR. Registr. Prot. 1608. Bd. 220., Fol. 311.)

1609. március 9. A Haditanács utasítja báró Hanns Preiner győri főkapitányt, hogy Wathay helyébe Zichy Pált tegye kapitányként az 50 lovas élére, a végvári szokásoknak megfelelően. (*Obrist zu Raab soll Zitschy Paulen an des Wattay Ferenczen stöll als einen Hauptman über 50 Pferdt den Gränitz brauch nach denen Khriegsleütten daselbst fürstellen.*) — (HKrR. Registr. Prot. 1609. Bd. 222., Fol. 65.)

1609. március 17. A Haditanács tudatja Preiner győri főkapitánnyal, hogy Wathayt Csesznek vára kapitányává nevezte ki. (*Obristen zu Raab Herrn Hannss Preiner pro erinderung, daß Wattay Ferenczen die Hauptmannschafft zu Tschessneckh bewilligt worden.*) — (HKrR. Registr. Prot. 1609. Bd. 222., Fol. 65.)

1609. október 17. A Haditanács tudatja Leschenbrand főhadiírnokkal II. Mátyás király döntését a cseszneki kapitányság ügyében Wathay Ferenc és Balog Lukács közt. (*Georg Leschenbrandt wirdt erindert, wessen sich Ir Khünigl. Mayestät wegen des Hauß Tschesnek zwischen Hauptman Franciscum Vatay vnd Lucam Balog gnädigist Resoultirt.*) — (HKrR. Registr. Prot. 1609. Bd. 222., Fol. 239.)

1609. október 22. A Haditanács értesíti Leschenbrand főhadiírnokot, hogy hozzájárult ahhoz, hogy Wathay Ferenc helyett ismét Balog Lukács kapja meg a cseszneki vajdai tisztséget. (*Georg Leschenbrandt wird erindert, daß Ballogk Lukasch die Weidaschaftt zu Tschessnek an des Vatsay Ferenzen stell wird wider vervilligt.*) (HKrR. Registr. Prot. 1609. Bd. 222., Fol. 241.)

Lőkös István

## ALEXOVICS VAZUL VERSEGHYRŐL ÉS A MARTINOVICS-PERRŐL

Ismeretes, hogy Alexovics Vazul a magyar felvilágosodás korának egyik legszélsőségesében konzervatív egyénisége volt, aki egyrészt a Verseghy elleni hajszával, másrészt ismertén reakciós könyvének (*A könyvek szabados olvasásáról*. Pest, 1792.) megírásával vált a XVIII. század utolsó harmadában irodalmunk „hírhedt” alakjává.

Verseghy iránti ellenszenvéről, áskálódásairól tudjuk, hogy azok személyes természetű okokból fakadtak. 1785-ben a dominikánus kolostor templomában vasárnaponként ketten osztottak a szószéken, egyik héten Alexovics, a másikon Verseghy prédikált a vasárnapi szertartásra összegyűlt pesti nép előtt.<sup>1</sup> A felvilágosodás eszméivel rokonszenvező, illetve magát is felvilágosult embernek valló Verseghy valósággal meghódította hallgatóságát. Mint Császár Elemér megjegyzi, „ha Verseghy lépett a szószékre, a templom zsufolásig megtelt, nemcsak pestiekkel és budaiakkal, hanem vidékiekkel is, sőt még külföldről is jöttek, hogy meghallgassák a szónokot”.<sup>2</sup> Sikerét „ékes magyar nyelvének”, beszédei „formájának” s nem utolsósorban a felvilágosult tartalomnak köszönhetette.<sup>3</sup> Csak természetes, hogy a jozefinizmus évtizedének derekán ezek ellenében a konzervatív, ortodox-katolikus szellemben fellépő Alexovics jóval kevesebb sikerre számíthatott. Így aztán — hogy ellenfele tekintélyét csorbítsa, illetve karrierjét derékba törse — minden eszközt felhasznál a Verseghy elleni támadások elindítására. Már a pálos rend feloszlata után (1786), amikor az a hír kapott szárnyra, hogy „... a pesti plébániatemplom hitszónokává sokan Verseghyt szeretnék kineveztetni”, Alexovics — néhány társával — hajszát indít ellene, hogy elűzőzze Pestről.<sup>4</sup> Verseghy és Herpi Krisztina kapcsolata szolgált alkalmul a hajszá megindítására.<sup>5</sup> Verseghy ekkor egy időre Egerben élő anyjához költözik, majd később ismét visszamegy Pestre. Itt — miután a primási hivatal nem tartotta „alkalmasnak” tanári és egyházi teendők ellátására, 192 forint összegű nyugdíjából éldegél, illetve abból a pénzből (100 forint), amelyet a rend feloszlatakor minden társával együtt megkapott „átöltözésre”.<sup>6</sup>

Alexovics mesterkedéseit tehát siker koronázta. De ez a fanatikus ember korántsem érte be ennyivel. Amikor később — már Lipót császár uralkodása idején — Verseghy közre adja híres Millot-fordítását, Alexovics ismét támad. Megírja már említett könyvét (*A könyvek szabados olvasásáról*), amelyben a francia felvilágosítók (Bayle, Voltaire, Rousseau) mellett a magyarok közül kizárólagosan Verseghy lesz a támadás célpontja.<sup>7</sup> Bár könyvében nem írja le ellenfele nevét, mégis oly nyíltan fogalmazza meg vádaskodásait, illetve gyűjti össze a Verseghy személyét ért korábbi rágalmakat (mi több, hivatkozik Verseghy művének megállapításaira több helyen is), hogy arra bárki azonnal ráismerhet.<sup>8</sup>

A küzdelem itt most — legalábbis az előzőekhez viszonyítva — mégis inkább elvi síkon folyik. Alexovics ellenfele aufklárizmusát, ennek kapcsán egyházzellenes kitételeit kívánja a nyilvánosság elé vinni,<sup>9</sup> s ezzel — az egyházi hatóságok szemében már amúgy is jegyes Verseghyt — feletteseinél méginkább befeketíteni. Támadásainak eredményére nem is kellett soká várakoznia. Amikor Verseghy az 1792. augusztus 15-én elhunyt budai cenzor, Hübner Károly állását megpályázza,<sup>10</sup> Rietaller Mátyás — aki a budai *ensor secundariusi* tisztelet viselte, s most

<sup>1</sup> CSÁSZÁR ELEMÉR: Verseghy Ferenc élete és művei. Bp. 1903. 19.

<sup>2</sup> CSÁSZÁR: I. m. 19–20.

<sup>3</sup> CSÁSZÁR: I. m. 20.; továbbá: SZAUDER JÓZSEF: A romantika útján. Bp. 1961. 78–89. Császár még csak következtetéssel próbálta körvonalazni Verseghy predikációinak felvilágosult tartalmát, Szauder viszont a szövegek birtokában már pontos képet ad erről.

<sup>4</sup> CSÁSZÁR: I. m. 25.

<sup>5</sup> I. m. 24–25.

<sup>6</sup> CSÁSZÁR: I. m. 30.

<sup>7</sup> Erre már Császár is felhívta a figyelmet i. m. 90.; de lásd még: A könyvek szabados olvasásáról, két 16-tzikkely. Írta A. B. P. A. J. T. N. Pestenn 1792. 12–14.

<sup>8</sup> CSÁSZÁR: I. m. 91.

<sup>9</sup> ALEXOVICS: I. m. 113–121.

<sup>10</sup> CSÁSZÁR: I. m. 92.

maga is szerette volna elnyerni Hübner állását — épp Alexovics és Szaitz Leó írásaira<sup>11</sup> hivatkozva teszi meg feljelentését a Helytartótanácsnál Verseghy ellen. Mint ismeretes, ennek a feljelentésnek lett végső soron a következménye — hosszas huzavona, ismétlődő feljelentések után<sup>12</sup> —, hogy Verseghyt három havi „papi áristomra” ítélték, amit Nagyszombatban kellett letöltenie.<sup>13</sup>

Így lett aztán Verseghy teljességgel veszélytelen ellenfélle Alexovics számára. Ezután nem is igen hallunk arról, hogy közöttük újabb összeütközésre sor került volna. Annál bizonyosabb viszont, hogy Alexovics továbbra is figyelemmel kísérte Verseghy sorsát. Az egri érsekség levéltárában őrzik Alexovicsnak két Eszterházy Károly püspökhöz írott levelét, amelyekben a Martinovics-per, illetve kivégzések eseményeiről számol be az egri egyházmegye püspökének,<sup>14</sup> s csak természetesen, hogy Verseghy személyéről, a mozgalomban való szerepléséről, s a rá mért büntetésről e levelekben is említés történik.

A levelek természetesen a jakobinus-per egészét illetően is érdekes adatokat tartalmaznak. A jozefinizmus éveiben háttérbe szorított ortodoxia embere éber figyelemmel kísérhette a jakobinizmus híveinek minden megmozdulását, majd méginkább a letartóztatásokat és a per lefolyását. Így aztán, amikor egyeb, személyes természetű ügyével fordult Eszterházy Károly egri püspökhöz (erre alább még kitérünk), levelében pontos tájékoztatással tudott szolgálni Magyarország egyik legtekintélyesebb főpapjának mind a per lezajlását, mind pedig a kivégzéseket illetően.

Bár a levélváltás konkrét célja — mint említettük — magánjelleű volt, mégsem feltűnő, hogy Alexovics a perrel kapcsolatos eseményeket ilyen részletességgel adja elő. Eszterházyról jól tudjuk, hogy mind a jozefinizmus évtizedében, mind a későbbiek során, az aufklárizmus következetes ellenfele volt (elsőnek tiltakozott pl. II. József türelmi rendelete ellen,<sup>15</sup> 1791-ben Dayka Gábort — felvilágosult szellemű prédikációjáért — végső soron ő zárhatja ki az egri szemináriumból<sup>16</sup> stb.), s így Alexovics joggal remélhette, hogy ezáltal csak növelheti a püspöknek iránta feltehetően meglévő rokonszenvét. Emellett szól az a tény is, hogy az első, 1795. május 4-én kelt levélben személyes kéréssel fordult Eszterházyhoz. Amikor felajánlották neki a pesti egyetem hitszónoki állását, egy Gergeli András nevű társát sikerült megnyernie, hogy az elvállalja ennek a posztnak helyettesi teendőit. Gergeli viszont az egri egyházmegyéhez tartozott, így Alexovicsnak magához Eszterházy püspökhöz kellett folyamodnia, hogy Gergeli elbocsátását az egyházmegyétől kieszközölje.

Gergeli személyéről egyébként keveset tudunk. Feltehetően valamelyik szerzetesrend tagja lehetett, erre Alexovics leveléből következtetünk, aki következetesen *pater*-nek nevezi. Elképzelhető, hogy a II. József által feloszlott rendek valamelyikének volt tagja, s a rendek feloszlása után kerül az egri egyházmegyéhez.

Egerben egyébként is sok ex-szerzetes működött, jórészt ugyan állami szolgálatban, a gimnáziumnál, de minden bizonnyal az egyházmegye vezetőinek támogatását is élvezve. 1786–96 között az igazgatói tisztet is egy ex-ciszterci töltötte be Schumann Theofil személyében. 1788–1805-ig, mint tanár működött ugyanitt Horváth Özséb volt domonkosrendi szerzetes; 1785–96 között Ujfalussy László és Pászty Raymond, volt ciszterciták.<sup>17</sup> Gergeli neve a gimnáziumnál működő ex-szerzetesek között nem szerepel, valószínű tehát, hogy valamilyen egyházi (plébános, káplán) funkciót töltött be valahol az egyházmegye területén. Szerzetes volta mellett szól még az is, hogy az egri, egyházmegyei papnevelő intézet növendékeinek és előjáróinak névsorában sem szerepel.<sup>18</sup>

Mindezekből következik, hogy rend-tagságát nem tudjuk megnyugtatóan tisztázni, csupán feltevésekre hagyatkozhatunk. Bár Kisbán Emil pálos rendtörténete<sup>19</sup> nem tesz említést róla, mégis legvalószínűbbnek látszik, hogy maga is pálos volt, miként Alexovics, aki az itt közölt egyik levélben határozottan *társának* nevezi.<sup>20</sup> Alexovics sokat adott rendjének *hírnevére* (ez itt közlésre kerülő leveleiből is kiolvasható), valószínű tehát, hogy erre a posztra is volt rendtársai közül kívánt megnyerni valakit.

Hogy végül aztán mi lett p. Gergeli András sorsa, pontosan nem tudjuk. Alexovics 1795. május 21-i leveléből csupán annyi derült ki, hogy a püspök hozzájárul Gergeli távozásá-

<sup>11</sup> Szaitz Leó, a hírhedt egri szervita is támadta Verseghy Millot-fordítását Magyar- és Erdélyország rövid ismerete c. művében; erre Alexovics is hivatkozik könyvében, sőt idéz is belőle! Lásd: A könyvek szabados olvasásáról. 12–13.

<sup>12</sup> CSÁSZÁR részletesen foglalkozik ezzel: i. m. 93–100.

<sup>13</sup> CSÁSZÁR: i. m. 100.

<sup>14</sup> Az egri érsekség levéltára. Egyházi levéltár. Rakt. szám 313. Iratszám: 2251.

<sup>15</sup> MÁLYUSZ ELEMÉR: A türelmi rendelet — II. József és a magyar protestantizmus. Bp. 1939. 329.

<sup>16</sup> LŐKÖS ISTVÁN: Dayka Gábor egri éveiről. It 1962. 407–408.

<sup>17</sup> NAGY BÉNI: Az egri főgimnázium története. A ciszterci rend egri kath. főgimnáziumának értesítője az 1913–1914. tanévről. Eger 1914. 261–262.

<sup>18</sup> BOZSIK PÁL: Az egri papnevelés története a XVIII. században 1780-ig. Eger 1910.

<sup>19</sup> KISBÁN EMIL: A magyar pálos rend története. I–II. Bp. 1938.

<sup>20</sup> „Ego vero, licet plures e Confratribus meis hoc nomine interpellaverim, neminem tamen reperi, qui se ingerendo hoc munere socium mihi addicere vellet, nisi unum unicum P. Andream Gergeli...”

hoz, ha már a Helytartótanács is beleegyezését adta.<sup>21</sup> A pesti egyetem hitszónokai között azonban hiába keressük nevét,<sup>22</sup> így valószínű, hogy kinevezésére mégsem került sor 1795-ben, sőt később sem, mert 1796. április 2-án Alexovics már meghalt.<sup>23</sup>

Alexovics leveleit elsősorban a jakobinus perrel kapcsolatos utalásai — ezen belül Verseghy személyére vonatkozó megjegyzései — teszik érdekessé.

Ismeretes, hogy a per, majd az ítéletvégrehajtás országos visszhangot váltott ki. A korabeli újságok (a bécsi *Magyar Hirmondó*, *Bécsi Magyar Merkurius*, *Pressburger Zeitung*)<sup>24</sup> részletesen tárgyalják az eseményeket, de „... a főúri levéltárakban is több részletes beszámoló maradt ránk”.<sup>25</sup> Ezeknek a beszámolóknak számát gyarapítja Alexovics most közlésre kerülő két levele is.

A levelekben található utalásokat összevetve a Benda Kálmán által közölt forrásokkal, megállapítható, hogy Alexovics értesülései — egy-két apró eltérés ellenére is — hitelesek. Az 1795. május 4-én kelt levélben először az öt fővádlott (Martinovics, Hajnóczy, Laczkovics, Szentmarjay, Zsigrai) ítéletéről ad tájékoztatást. Eszerint a Királyi Tábla mind az öt ellen halálos ítéletet hozott,<sup>26</sup> s ezt a Hétszemélyes Tábla is jóváhagyta.<sup>27</sup> Azt is tudni véli, hogy az utóbbi jóváhagyással ellátott ítéletet staféta vitte az uralkodóhoz. Abban viszont kétkedik, hogy az uralkodó válasza, mint bizonyos állítják, már meg is érkezett volna május 4-ig, s az ítélet végrehajtására néhány napon belül sor kerül.<sup>28</sup>

Az öt fővádlott ügyének előadása után tesz említést Verseghyről, Szolártsikról és Verchovszkyról, akiket kard általi halálra ítélték. Értesülései pontosak, mindhárom esetben egyeznek az ítéletek szövegével.<sup>29</sup> Közvetlenül ezután szól még két ex-szerzetesről, névszerint Makk Domonkos volt pálosról, és Juhász János volt praemontreiről, akiknek ügyében május 4-én, tehát a levélírás napján, történt végleges döntés. Úgy tudja: Juhász háromévi börtönt kapott, Makkot pedig egyesek szerint három, mások szerint kétesztendei fogságra ítélték.<sup>30</sup> Láthatóan Makk sorsa érdekelte jobban, aki rendtársa volt, s — mint a levél más helyén olvassuk — „bemocsolta” a rend „becsületét”. Biztosra veszi, hogy „... ezt a több jó tulajdonsággal rendelkező embert Verseghy ámitotta el... ő diktálta neki a katekizmust”.<sup>31</sup>

Úgy látszik, elég biztos forrásból tájékozódott a per lefolyását illetően, mert Makk „1795. febr. 3-i kihallgatásakor...” valóban „... elismerte, hogy egy alkalommal Versegi felkereste őt, mondván, hogy érdekes írat van kezei közt, ha érdeklí, szívesen lediktálja neki”.<sup>32</sup> Makk — mint vallotta — előbb kitért ez elől, később azonban Verseghy ismét jelentkezett, s „le is diktálta neki az egészét”.<sup>33</sup>

A levél záró soraiban ismét a két volt pálos rendtársat emlegeti, Verseghyt és Makkot, akik „bemocsolták” a rend „becsületét” s kijelenti, hogy ezt mintegy jóváteendő, rövidesen egy magyar nyelvű könyvet ír *Az Egyenlőségről és a Szabadságról*, hogy ezzel egyfelől a királyi trón „megerősítését” szolgálja, másfelől pedig „megakadályozzon” „minden zavargást és forradalmat a birodalomban”. Az említett mű el is készült, kiadására azonban nem került sor, nyilván Alexovicsnak 1796-ban bekövetkezett halála miatt. *Az Egyenlőségről és szabadságról a Frantziák és Frantziázók ellen a mostani üdökre*. címet adta művének s Vácot, Gottlieb Antalnál szándékozta közzéadni.<sup>34</sup>

Alexovics második levelének keltezése: 1795. május 21., tehát a kivégzést követő napon íródott. Miután néhány sorban köszönetet mondott a püspöknek — az iránta tanúsított jóindulatért Gergeli elbocsátásával kapcsolatosan — nyomban rátér Martinovics degradálásának, majd a kivégzéseknek a leírására.

<sup>21</sup> Lásd alább a jelzett levél első bekezdését.

<sup>22</sup> Neve nem szerepel a budapesti egyetem hittudományi karának történetét feldolgozó művekben: FEJÉR, GEORGIUS: *Historia Academiae Scientiarum Pazmaniae Archi-episcopalis ac M. Theresianae Regiae Literaria*. Buda 1835.; HERMANN-ARTNER: *A hittudományi kar története 1635–1935*. Bp. 1938.

<sup>23</sup> SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái* I. Bp. 1891. 121.

<sup>24</sup> Lásd erről részletesen: BENDA KÁLMÁN: *A magyar jakobinusok iratai* II. köt. Bp. 1952. 790–791.

<sup>25</sup> I. m. 791.

<sup>26</sup> Értesülései pontosak: Vö.: BENDA: i. m. 420–421.

<sup>27</sup> BENDA: i. m. 421–422.

<sup>28</sup> Ma már pontosan tudjuk, az uralkodó csak május 11-én erősítette meg a Királyi, illetve a Hétszemélyes Tábla ítéletét. Lásd: BENDA: i. m. 788.

<sup>29</sup> Verseghy ítélete: „... criminis laesae majestatis seu perduellionis reus esse anifeste comperietur, eumdem in vinculum incatum in poena art. 7: 1715 convictum ad gladium condemnari, bonaque ejus universa sensu art. 56: 1791 fisco regio addici et praemissa degradatione executionem decerni.” Lásd: BENDA: i. m. 630. Szolártsik ítélete: „... in vinculum incatum vigore art. 7: 1715 convictum ad gladium condemnari...” Uo. 571. Verchovszky ítélete: „... per praemissa criminis laesae majestatis seu perduellionis reum, vigore art. 7: 1715 convictum ad gladium condemnari...” Uo. 639.

<sup>30</sup> Mind Juhászt, mind Makk Domonkoszt háromévi börtönre ítélték. Lásd: BENDA: i. m. 633. és 718.

<sup>31</sup> „... bonae alias indolis homo, per Versegium est deceptus, vel corruptus: ille ipsi Catechismum dicit.”

<sup>32</sup> BENDA: i. m. 715–716.

<sup>33</sup> I. m. 716.

<sup>34</sup> Kisbán Emil idézett művének megjelenésekor Alexovics írása az Egyetemi Könyvtár Kézirattárában volt 634. jelzet alatt. Lásd: KISBÁN: I. m. II. köt. 380. és uo. a 297. sz. jegyzet.

A degradálást csak röviden említi, megjegyezve, hogy az május 18-án, hétfői nap történt a volt ferencendi zárda templomában s a szertartást Kondé püspök végezte, nyilvánosan, az összesereglett nép előtt.<sup>35</sup> Sokkal részletesebben írja le a kivégzés eseményeit. Előbb a foglyok „elővezetéséről”, a kivégzés színhelyéről szól, majd külön-külön rátér a kivégzés sorrendjére, az elítéltek magartására. Főleg az áldozatok kivégzés előtti és alatti viselkedését részletezi. Leírja, hogy Zsigrait — akit elsőnek fejeztek le — „csaknem félholtan” vitték a hóhérpallos alá, majd Martinovicsról szól, akinek az ítélet szerint végig kellett néznie társai halálát, s ez annyira megtörte, hogy *lábán* nem tudott megállni.<sup>36</sup> Martinovics ájtatoskodását is megemlíti, amire több egykorú feljegyzésben is találunk utalást, hogy ti. a vesztőhelyen is meggyónt s állandóan a keresztet csókoltatta.<sup>37</sup> Elmeséli azt is, hogy Laczkovics semmiképp sem volt hajlandó Martinovicsnak megbocsátani, aki őt a vérpadra juttatta — bár az több ízben is kérte bocsánatát.<sup>38</sup>

A kivégzés eseményeinek ismertetése után a Hétszemélyes Tábla újabb halálos ítéteiről tesz említést. Tudomása szerint ez körülbelül tizenhárom személyt érint — közöttük van Szulovszky és Kazinczy Ferenc.

A levél záró soraiban ismét Makk'Domonkos nevét emlegeti, aki — mint mondja (persze tévesen)<sup>39</sup> — kétévi börtönt kapott csak azért, mert „Verseghyrol tudott és őt nem jelentette fel, habár ő maga ezek társaságába egyáltalán nem tartozott”.

Alexovics leveleit az alábbiakban teljes terjedelemben közöljük:

Excellentissime, Illustrissime, ac Reverendissime  
Domine Praesul! Domine, Patrone benignissime!

Singularis Excellentiae Vestrae Benignitas, qua me, licet immerentem, tot jam annis gratiosissime complecti dignata est, efficit, ut filiali cum fiducia Supplex Excellentiae Vestrae pedibus advolvi praesumam. Stimulatus sum pluribus ex partibus, ut Officium Exhortatoris in Universitate Regia suscipiam. Demum consensi, ea tamen sub conditione, ut mihi socius adjunctur, qui et aliquantulum partem oneris ferre, et in aegritudine vices meas supplere debeat. Acceptata est per Commissionem Litterariam Budensem conditio. Ego vero, licet plures e Confratribus meis hoc nomine interpellaverim, neminem tamen reperi, qui se ingerendo hoc munere socium mihi addicere vellet, nisi unum unicum P. Andream Gergeli, in Dioecesi Excellentiae Vestrae Domino famulantem. Optabam ego quidem memorati Patris animum, adjectis humillimis precibus meis, Excellentiae Vestrae illico significare. Quia tamen valde incertum erat, num petitio haec mea locum sit habitura imprimis ad Excelsum Consilium, tum vero Viennae; super re adeo incerta non praesumpsi incommodos Excellentiae Vestrae fieri. Nunc jam adest Budae tam circa me, quam circa Patrem Gergeli Resolutio, intimanda, procul dubio, per Excelsum Consilium Excellentiae Vestrae. Quare nunc jam, ego ex parte mea, summis, et de genu humillimis precibus Excellentiae Vestrae supplico, dignetur pro innata sua Benignitate, ac notissimo Religionis zelo eam unicum gratiam mihi, minimo quidem sed certe devotissimo, ac sincerrissimo suo veneratori gratiosissime conferre, ut ubi Pater Gergeli preces pro dimissione sua Excellentiae Vestrae supplex obtulerit, eum favore suo paterne complecti, et illi abeundi veniam gratiosissime largiri dignetur. Quam gratiam dum ego filiali cum fiducia praestolor, et perenni gratissima apud Deum memoria me reculturum sancte spondeo, in profundissima veneratione, sacram dexteram exosculatus, jugiter persevero

Excellentiae Vestrae

indignissimus capellanus  
et clientum minimus  
P. Basilius Alexovics  
mp.

Pest, 4. Maji  
1795.

Patrem Pertzelt, Provinciale Piaristarum, accepta Reverendissimi Domini Maki epistola, rogavi, ut Responsa sua, quae Primati ad proposita puncta obtulit, Excellentiae Vestrae

<sup>35</sup> A degradálás — mint tudjuk — valóban ezen a napon folyt le, Kondé hajtotta végre. L.: BENDA: i. m. 788.

<sup>36</sup> Martinovics viselkedéséről ugyanezt jegyzi meg Kazinczy „... a Győri Magyar Kalendáriumból leírt másolatban: »Sőt mindvégig a földön fetrenge ájulgatva«”. Idézi BENDA: i. m. 791. 1. sz. jegyzet.

<sup>37</sup> Lásd: BENDA: i. m. 791. a Magyar Hírmondó 44. számának cikkét, továbbá: 793. Getse Dániel orvostanhallgató levelét Telesi Józsefhez.

<sup>38</sup> Ugyanezt olvassuk Getse Dániel említett levelében is azzal a különbséggel, hogy Getse szerint Laczkovics a vérpadon megbocsátott Martinovicsnak, Alexovics szerint nem. Getse ezt írja: Laczkovics „haragudott Martinovicsra, azt az okát adván, hogy ő soha papnak nem hitt, s most mégis a miatt kell néki meghalni...”. Alább: Laczkovics „... azt mondotta, hogy Martinovicsnak meg kell mondani, hogy kurvannya, ő már nem haragszik rá”. BENDA: i. m. 793.

<sup>39</sup> Makk háromévi börtönre ítéltetett. BENDA: i. m. 718.

transmittere velit. Promisit se facturum, et quidem libentissime, ac primo quoque tempore. An promissa impleverit, nescio; nam paulo post pro Visitationibus Canonicis suorum collegiorum discessit, et nondum remeavit.

Primas jam ante Pascha abscessit Buda. Non expectatur isthuc nisi cum fine Maji. Offensus esse dicitur (et quidem ab uno e suis) per Excelsum Consilium, quod Bullam Pontificiam de Jubilaeo ad ordinarios non per eum, sed per se, expedierit Consilium. Contra quinque Budenses Captivos, nempe Martinovics, Hajnoczy, Latzkovics, Szent-mariai, Zsigrai, in Tabula Regia lata est mortis sententia: hanc sententiam ad se appellatam, Septem-viratus jam revidit, et approbavit: hoc unicum addidit sententiae Tabulae Regiae, ut Martinovics, tamquam Conjuratoris Caput et Faber, inter hos quinque ultimus expediatur, et reliquorum quatuor necem oculis suis spectet. Elapso die Sabbathi hora 8-a Matutina expedita est ad Suam Majestatem Stafetta, quae Tabulae Septem-Viralis sententiam ei perferret. Quidam ajunt, jam revenisse ab Sua Majestate responsum, ut sententia executioni mandetur et die Mercuri fore expeditionem sed hoc adhuc incertum mihi videtur. Infelix Verseggi elapso die Sabbathi in Tabula Regia etiam Capitale sententiam accepit, quae eidem jam promulgata est; uti et Szolarsek, Instructor Abafianus, et quidem Verchovszky Fiscalis apud Nachot in Banatu: hi omnes tres ad gladium damnati sunt. Hodie in Tabula Regia pronunciantur duodecim Sententiae: sex erunt Capitales, sex autem ad Carceres, et labores condemnabuntur. Inter hos posteriores sunt duo reliqui sacerdotes, nempe Mak, ex Paulinus, et Juhász ex Praemonstratensis. Juhász condemnatus est ad trium annorum carceres: Mak juxta quosdam ad trium, juxta alios ad quinque annorum. Hic prout mihi constat, bonae alias indolis homo, per Versegium est deceptus, vel corruptus: ille ipsi Catechismum dictavit. De Pace inter nos et Gallos hic fortis rumor repente precrebuit. Narrant venisse Vienna epistolas, quae referant, ante paucos dies fuisse in audientia apud Imperatricem plures Comitissas, quas inter erat juvenis Karolyiana: Imperatricem ad eas dixisse: Grates Deo! jam et nos habemus pacem cum Gallis, et quidem honestissimis cum Conditionibus. Multi tamen exputant rei hujus confirmationem. Ego ad sciendum, qua ratione possum, honorem Ordinis nostri, quem Versegi et Mak tam enormiter infecerunt, patrio idiomate conscribo libellum de *Aequalitate et Libertate*, ita ordinatum, ut fortissime firmam Thronum Regium, ac Regni Status et Ordines: et impediam omnem in Regno tumultum, ac revolutionem: si diligenter lectus, ac praesertim rusticis praelectus fuerit; non vane spero finem meum me esse assecuturum: Perficiam opusculum intra quatuor hebdomades, ante quam exhortari incipiam: tum illud prelo dabo: ubi paratum fuerit, praesumam exemplari servire Excellentiae Vestrae, cujus dexteram sacram iterum iterumque exosculor.

A második levél szövege:

Excellentissime, Illustrissime ac Reverendissime  
Domine Praesul, Domine Benignissime!

Exosculor Excellentiae Vestrae Sacram Dexteram pro singulari eo favore, quo me, intuitu P. Andreae Gergelyi gratiosissime complecti dignatur. Nec ipse desidero ut memoratus Pater absque Intimato Excelsi Locumtenentialis Consilii horsum adveniat. Certissime tamen novi, Intimatum eatenus ad Excellentiam Vestram esse dirigendum. Interea solus feram onus, licet id toto hoc anno scholastico fieri debeat; neque enim desiderare prudenter possum, ut ille repentissime, magno fortassis suo cum damno, de statione sua decedat.

Praesumo mittere Excellentiae Vestrae sententias, contra quinque Conjuratos, in Tabulis Regia, et Septemvirali perlatas, et hesternae die, seu 20-a Maji executioni mandatas. Ex his totum eorum Crimen clare elucescit. Die Lunae, seu 18-a Maji in Ecclesia olim Franciscanorum, ea, in qua nuper Franciscus Rex coronatus est, per Illustrissimum Episcopum Konde degradatus est Martinovics, apertis januis, et populo, qui Ecclesiam totam impleverat, spectante. 20-a Maji educti sunt, sub magna regularis Militiae custodia, per Ordinarium Judicem Nobilium Joannem Szabó, hora 6-a matutina Malefactores ad pratum Budensis Commendantis, infra arcem, non procul a Capella Sangvinis, vulgo Rauffung-Schirer Capellen, in Suburbio Christinae. Hic primus decollatus est Comes Sigrai, fere semianimis, ad tertium duntaxat carnificis ictum: tum Szentmariay, postea Laczkovics, deinde Hajnoczy, postremo Martinovics, qui reliquorum omnium necem oculis e propinquo spectare debebat; corrui tamen miser prae angustiis animi, cum Sigrai caederetur, nec stare deinceps pedibus poterat. Tres, Martinovics, Sigrai, Szentmariay punctissimi, et ad totius populi exemplum conkriti, inter Svavissima, et assidua Crucifixi oscula, peracta etiam in loco Supplicii Sacramentali Confessione, mortem oppetierunt. Quartus Laczkovics, pridie Expeditionis, dicitur etiam fuisse confessus, et Sancto Viatico munitus; sed deinde reconciliari, ut audio certissime, Martinovicsio qui eum velut caput huc pertraxerat, nullo modo voluit, et in furia adversus eum decessit, licet Martinovics, medio

Sacerdotis, veniam ab eo petierit, et indulgeri sibi enixius postulaverit, id quod Martinovics cum reliquis quoque tribus egit, omnes deprecatus, venia petita. Terror justus invasit utramque urbem nostram. Nullus jam hic adest Latomus. Quamdiu? Superi norunt: utinam sempiternum! Praeter hos quinque tredecim circiter sunt, in quos Septem Viratus mortis sententiam pronun-  
ciavit, quos inter continetur etiam Szullyovszky, et Kazinczy Franciscus, sive senior. De his variae sunt variorum sententiae. Quidam ajunt, nemini dandam esse vitae gratiam. Alii affir-  
mant, tres vel summum quatuor de his esse supplicio extremo afficiendos, caeteros non item. Nonnulli autam, omnibus vitam esse donandam, et ordinariam in temporaneam esse com-  
mutandam. Horum omnium sententiae, ut audio, nondum sunt suae Majestati submissa; expectat Septem Viratus, ut causae hae criminales, omnes finem accipiant, et tum una omnes  
expediantur. Mak Ex-Paulinis in Septem-Viratu ad duos annos carceris damnatus est, pure propterea, quod de Versegio sciverit, et non eum detulerit, licet ipse de societate eorum prorsus non esset. Abaffiana causa nondum est finita.

His tristibus, scitu tamen fors necessariis, gratificari Excellentiae Vestrae praesumo, in profundissima veneratione sacram dexteram exosculatus, jugi cultu persevero ejusdem

Excellentiae Vestrae indignissimus Cappellanus

Pest 21-a Maji  
1795.

et Clientum minimus  
P. Basilius Alexovics  
mp.

**Futaky István**

(Göttinga)

### KAZINCZY, RUMY ÉS A GÖTTINGAI TUDÓS TÁRSASÁG

A magyar szellemi élet és az 1737-ben alapított göttingai egyetem sokrétű, s különösen a Georgia Augusta fennállásának első évszázadában igen élénk kapcsolatáról összefoglaló nagy munkát írni még senki sem vállalkozott. Legutóbb Borzsák István emlékeztetett erre a még elvégzendő fontos feladatra s járult hozzá könyvében<sup>1</sup> sok adattal a leendő műhöz. De korai is lenne még egy teljesség igényével föllépő tanulmányt<sup>2</sup> megkísérelni addig, amíg nyilvánvalóan fontos részkutatások elvégeztenek. Ezek közé tartozik a kapcsolat göttingai emlékeinek föltárása. Jelen közlemény éppen ebben az irányban kívánja megtenni az első lépést. Göttingeni levéltárakban végzett, egyelőre inkább szűrőpróba jellegű kutatásaim is már több magyar vonatkozású emléket tártak föl, amelyek közül kettőt, a Kazinczyhoz fűződőket, az alábbiakban ismertetni szeretném. Mindkét emléket a göttingeni Tudományos Akadémia (Akademie der Wissenschaften zu Göttingen), a Königliche Sozietät der Wissenschaften utódjának levéltára őrzi.

Az első (Scient 101 jelzettel) Kazinczy Schlözerhez, kora neves történettudósához intézett levele. A levelet másolatból már eddig is ismertük (KL VI, 327 k.). Kazinczy ugyanis a Rummy Károly Györgyhöz 1809. április 16-án intézett levelében, minden valószínűség szerint házi másolatából, közölte német ajkú barátjával a Schlözernek ugyanazon év február 25-én írt levele szövegét (s az arra kapott választ is) 'tanultság okából'. A másolat másolata és az eredeti között azonban olyan sok az eltérés, hogy utóbbi közlése mindenképpen indokolt. Íme a szöveg:

Hochwohlgeborener Ritter, hochzuverehrender Herr Hofrath,

Einer Ihrer dankbarsten Zöglinge, Prof. Dan. Nitsch, zu Sáros-Patak, (gest. den 28st May 1808.) hinterließ ein Werk unter dem Titel: Abhandlung über die Osteolithen, nach einer neuen Theorie der Erde und der Erdkatasrophe, und der Vollstrecker seines letzten Willens beehrte mich mit dem Zutrauen, Nitsch's eigenhandiges, zum Druck bestimmtes Ms. vor einigen Wochen in meine Hände abzulegen. Die Abhandlung ist dreyßig Bogen stark, und ist

<sup>1</sup> BORZSÁK ISTVÁN: Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei. Bp. 1955.

<sup>2</sup> DÜMMERTH DEZSŐ hasznos, rövid összefoglalása: Göttinga és a magyar szellemi élet (FK 1961. 351 – 373., különnyomatként is mint A budapesti egyetemi könyvtár kiadványai 15. sz.) természetesen nem pótolhatja ezt a hiányt.



der Kön. Societas in Göttingen zugeeignet. Den Vf. quälte noch auf seinem Krankenlager der Gedanke, daß das Werk ungedruckt bleiben könnte, und er hat wenige Stunden vor seinem Ende ein Empfehlungs Schreiben an Sie mein Herr Hofrath, einem der Anwesenden in die Feder dictirt, das ich mit dem Exemplar übernahm; aus welchem aber, theils weil bey dem Sterbenden Geist und Organe dahinschwanden, theils weil der Schreiber mit der Sprache nicht viel, mit dem Gegenstande gar nicht bekannt war, fast gar kein Sinn herauszubringen ist. Ich gebe mir die Ehre, Sie mein Herr Hofrath, von diesem Ereigniße zu unterrichten, und zeige zugleich an, daß das Werk gewiß gedruckt werden soll. Würde mich aber unsere Censur an dem Vorsatz hindern wollen, welches wegen einigen Hypothesen, in denen Nitsch von der Meinung der Theologen sich entfernt hatte, wohl zu befürchten ist, oder sollte sie mir auch nur einige Veränderungen aufdringen wollen, so werde ich eine getreue Abschrift der Abhandlung für die Bibliothek zu Göttingen Ihnen mein Herr Hofrath einsenden. Auch sollen auf den befürchteten Fall Copieen davon sowohl in unserer Nationale Bibliothek, als auch in der des hochwerverhrten Kanzlers von Siebenbürgen, Gr. Samuel Teleki, Excell., zu Maros-Vásárhely, und der des Sohns seines Neffen, des Gr. Ladislaus Teleki zu Pesth, abgelegt werden. So wird das Werk wenigstens für einige Köpfe gerettet, und die Manen des Verstorbenen sind beruhigt.

Nehmen sie mein Herr Hofrath, diese Anzeige zugleich als das Merkmal meiner innigen Verehrung und des Danks für die Wohlthat, auch auf die Geschichte meines Vaterlandes sehr viel Licht verbreitet, auch auf uns gewirkt zu haben, gütig an. Es war mein lang genährter Wunsch dieses Ihnen sagen zu können; und mich freut es, daß dieses Geschäft mir Gelegenheit gab, ihn endlich erfüllt zu sehen.

Ich schließe das Umschlagsblatt von einem Zeitungsstück aus dem Grunde bey, weil mein ungrischer und ungrisch klingender Familien-Name für Sie, einen Nicht-Unger, daran leserlicher seyn muß, als er es geschrieben ist.

Ich verharre mit wahrer Verehrung  
Mein Herr Hofrath

Ihr unterthänigster Diener:  
Franz v. Kazinczy.

Széphalom, Gegend von Tokaj,  
d. 25. Febr. 1809.

Az eltérések nagyobb része helyesírási és stíliztikai jellegű. Az utóbbiaknál több esetben föltűnik a másolatbeli szövegváltozat választékosabb, 'hatásosabb' fogalmazása (az eredetiben pl.: „Den Vf. quälte noch auf seinem Krankenlager der Gedanke . . .”, a másolatban már: »Den Sterbenden quälte noch in seinen letzten Augenblicken der Gedanke . . .“), ami annál is inkább föltűnő, mivel levelében Kazinczy aztán a következőt kéri Rumytól: »Sagen Sie mir alles das, was in Ihnen bey der Lesung dieser zwey Briefe einfallen wird, und belehren Sie mich über alles was nicht gut geschrieben war“ (KL VI, 329). Sőt már levele első két mondatában erről beszél: »Ich setze Ihnen hier eine Abschrift meines an Schlözern geschriebenen Briefes mit der heute erhaltenen Antwort theils zur Notiz, theils zur Belehrung, wenn ich in meinem Brief an Schlö etwas unrecht geschrieben hätte. Freilich ist das schon zu spät: aber es soll mir zur Leitung dienen, wenn ich wieder an jemand im Ausland schreiben werde« (KL VI, 327). Ha a Rumynak szánt másolatnál mégsem törekedett szövegűsége Kazinczy, annak csak az lehet a magyarázata, hogy nem annyira esetleges nyelvbötlésaiban, mint inkább a levelében elkövetni vélt taktikai hibákban sejtette Schlözer csalódást keltő, ti. Nitsch műve göttingai kinyomtatását lehetetlennek nyilvánító válaszána okát, s Rumytól, a göttingai mentalitás jó ismerőjétől, elsősorban e tekintetben remélt fölvilágosítást. A már említett körülmény, hogy Kazinczy Rumyval nem csupán egy pontatlanul lemásolt, hanem egy méghozzá több helyen 'megszépített' levélszöveget ismertetett, ezzel mintegy 'kihúzza a talajt' Rummy nyelvi-stiliztikai nyesegető munkája alól, csak erősíti a fenti föltételezés valószínűségét. Úgy látszik azonban, hogy — a mit sem sejtő — Rummy csupán szó szerint fogta föl Kazinczy kérését. Ezt sejteti legalábbis a költő válasza Rummy megjegyzéseire: »Ich bedauere sehr, dass ich den Concept an Schlözer Ihnen nicht früher mitgetheilt habe. Nun ist es zu spät. Aber Ihre Correcturen sollen mir für die Zukunft dienen . . .“ (KL VI, 357 k.). A 'javítások' csak nyelvi természetűek lehettek (Rummy levelét — mint sajnálatos módon a legtöbbet — nem ismerjük), s így nem elégithették ki Kazinczyt.

A helyesírási-stiliztikai eltéréseken kívül az eredeti levél valamivel hosszabb is a másolatnál. Eltekintve néhány, Kazinczy szemében valószínűleg fölösleges szó, ill. mellékmondat elhagyásától (az eredeti »Empfehlungs Schreiben« kifejezését pl. »Schreiben«-re egyszerűsítette; az ezt követő »das ich mit dem Exemplar übernahm« mellékmondatot kihagyta), figyelmet érdemel az, hogy egy Nitsch művére vonatkozó s a közismerten szabadgondolkodó Schlözer számára minden bizonnyal perdöntően fontosnak vélt közlést is kihagyott Kazinczy

a másolatból: Az elhunyt szerző több hipotézisében eltávolodott a teológusok véleményétől, ezért félős, hogy a cenzúra a mű kinyomtatását meg fogja akadályozni. A Rumynak szánt változat megfelelő helyén csupán általánosságban van szó a cenzúra esetleges akadékoskodásáról. Miért? Kazinczy föltehetően tapintatból hallgatta el érvét Rummy előtt, aki épp röviddel azelőtt lett maga is — addigi tanárkodás után — gyakorló teológus,<sup>3</sup> elvállalván a szomolnoki német-evangélikus lelkészséget.

Kazinczy levelében végül egy bizonyos újságlappal kapcsolatos mondat két változata tűnhet föl az olvasónak, aki nem fojthatja majd el mosolyát, hiszen a két mondat összehasonlítása a költő kegyes csalását hozza napvilágra. A másolat találékonyan 'átfűsült' mondatából Rummy csupán annyit tudott meg, hogy a széphalmi levelező valamiféle magyar újságlapot küldött el Schlözernek levele mellékletében. Az eredeti mondat árulja csak el, hogy azon a lapon nem másról, mint magáról Kazinczyról esik szó, s ezt ő — úgy látszik — jobbnak látta eltitkolni, utólag restellvén hiúság-sugallta tettét.

A másik emlék Rummy Heine professzorhoz, a Szocietát akkori titkárához intézett levele, Scient 38,2 jelzet alatt. Mint ismeretes, a világhírű filológussal, volt tanárával Rummy jó viszonyban volt, s gyakran élvezte annak támogatását. Most is több kéréssel fordul hozzá:

Oedenburg in Ungarn den 30 December  
1811

Hochwohlgeborener Herr,  
Hochgeehrter Herr Professor!

Ich habe die Ehre, in der Beilage der königlichen Societät der Wissenschaften eine Abhandlung über den Charakter der magyarischen oder ungarischen Sprache zu übersenden. Es wird mich sehr freuen, wenn Ew. Hochwohlgeborene die Abhandlung entweder ganz oder im Auszuge in die Göttingischen gelehrten Anzeigen aufnehmen und mir ein Exemplar des Abdrucks übermachen werden. Zum Vorlesen der Abhandlung in einer Sitzung der Societät dürfte vorzüglich Herr Professor Bouterwek geeignet seyn, der, wie ich weiß, mit dem Studium der ungarischen Sprache sich einige Zeit beschäftigt hat.

Ich nehme mir die Freyheit, Ew. Hochwohlgeborenen zur Aufnahme unter die correspondirenden Mitglieder der königl. Societät der Wissenschaften, Herrn Franz von Kazinczy, Gutsbesitzer zu Széphalom und Beysitzer der Gerichtstafel des Zempliner Comitats vorzuschlagen und zu empfehlen. Er ist der glücklichste Dichter Ungarns in ungarischer Sprache, und in der classischen alten Philologie, in der ungarischen Sprachkunde und vaterländischen Geschichte gut bewandert. Er hat unter anderm gelungene Übersetzungen von Gesners Idyllen, Klopstocks Messias, Göthe's Iphigenie und Stella, Ossians Gesängen, Rochefoucaulds pensées, Marmontels contes moraux verfaßt, treffliche Original = Poesien in ungarischer Sprache im Druck herausgegeben, durch seine Magyar Régiségek és Ritkaságok (ungarische Alterthümer und Seltenheiten, Pesth 1808) die ungarische Literaturgeschichte bereichert, und arbeitet jetzt an einer ungarischen Übersetzung von Sallust. Er würde gewiß der Aufnahme in die Societät sich würdig beweisen. Das Aufnahme-Diplom könnte Ew. Hochwohlgeborenen mir zur weiteren Beförderung zusenden.

Im künftigen Jahre werde ich Monumenta Hungarica Sermone Hungarico exarata im Druck herausgeben.

Ich erbiene mich Ew. Hochwohlgeborenen und der königl. Societät, für die Göttingischen gelehrten Anzeigen Beurtheilungen neuer in Ungarn erschienener Werke, namentlich in ungarischer Sprache, zu verfassen. Haben Ew. Hochwohlgeborenen die Güte, mir hierüber Ihre Meinung zu eröffnen und mich mit den Bedingungen der Mitarbeitung an den Göttingischen gelehrten Anzeigen bekannt zu machen.

Für die Übersendung des Abdrucks meines Aufsatzes über die Mineralien bey Schmölnitz und Iglo, und der vortheilhaften Recension meines geographisch-statistischen Wörterbuchs des österreichischen Kaiserstaats, im Januar der Göttingischen gelehrten Anzeigen, danke ich Ew. Hochwohlgeborenen ergebenst.

Zu Ende des vorigen Jahres bin ich an dem hiesigen Gymnasium von der Professur der Philologie zur Professur der Philosophie und geschichte befördert worden. Dadurch bin ich aber der Philologie nicht ganz entzogen. Ich commentiere in Privatstunden einer ausgewählten Zahl der reiferen Zöglinge über Horazens Oden und Episteln, Tibulls Elegien, Pindars Siegesgesänge, Lucians Dialogen, die Genesis und die Psalmen, und über sie im Übersetzen und

<sup>3</sup> Rummy öt göttingai szemeszteréből négyen át a teológiai karon beiratkozott hallgató volt. Vö.: KEPP MÁRIA: Rummy Károly György Göttingában. Bp. 1938. 19.

Interpretiren. Das Finanzpatent vom 20 Februar hat auch für das Oedenburger Gymnasium den nachtheiligsten Einfluß gehabt. Der Patronat sah sich genöthigt, wegen des verminderten Gymnasial—Fonds die Gehalte der Professoren auf den fünften Theil herabzusetzen. So ist mein Gehalt von 900 Gulden auf 180 Gulden herabgesetzt worden, wovon ich nun freylich nicht subsistiren kann. Ich befürchte, daß ich mich in kurzem zur Annahme einer einträglicheren Predigerstelle werde genöthigt sehen und so dem Schultstande wieder werde entzogen werden.

Die Aussichten auf einen neuen Krieg mit Rußland, der unvermeidlich seyn soll, sind für Ungarn sehr beunruhigend.

Ich wünsche Ew. Hochwohlgebornen einen glücklichen Jahreswechsel, und ein heiteres ungetrübttes Alter, empfehle mich Ihrem fernerem Wohlwollen, und beharre mit der vollkommensten Hochachtung

Ew. Hochwohlgebornen

gehorsamster Diener

Karl Georg Rumi,

Professor der Philosophie und Geschichte  
zu Oedenburg in Ungarn.

A levél létezéséről s tartalma lényeges pontjairól Heyne Kepp Mária által leközölt, 1812 január 7-éről keltezett válaszából volt eddig tudomásunk.<sup>4</sup> A göttingai levéltárban a levél mellett Rumi kiadatlanul maradt értekezését is megtaláltam. Címe: Über den Charakter der magyarischen (ungarischen) Sprache.<sup>5</sup> A levélváltás történetével Kepp és Borzsák foglalkozott. Heyne válasza alapján mindkettő helyesen következtetett — mint a fenti levél bizonyítja — arra, hogy a Rumi által a göttingai Szocietát tagságára ajánlott magyar költő Kazinczy (Kepp i. m. 56. Borzsák i. m. 167). Borzsák aztán így ír: „Rumy természetesen értesítette Kazinczyt az eredményről, és Kazinczy 1812. máj. 15-én már válaszol is neki. Nagyon megütközött Heyne írásán . . . A mellőztetés bizonyára nagyon rosszul esett a hiúságtól nem éppen mentes Kazinczy-nak” (i. m. 167). Sokkal valószínűbbnek tartom azonban, hogy Kazinczy Heyne levelével kapcsolatos bíráló megjegyzései kizárólag a magyar irodalommal s nyelvvel szemben megnyilvánuló közömbösségre vonatkoznak, s meghiúsult saját Szocietát-beli tagságára már csak azért sem, mivel Kazinczynek nem is volt tudomása arról, milyen javaslatot tett Rumi Heynének. Rumi minden bizonnyal — mindkettőjük gyakorlata szerint — csak kivonatossan közölte Kazinczyval Heyne levelét, s abból a költőre vonatkozó sorokat elhagyta. Már Kazinczy válaszában néhány fordulata is (pl.: „da der Brief aus Heyne's Feder floss, er unmöglich ohne Sinn seyn kann, freylich sind wir davon sehr entfernt, dass unsere Literatur sich mit der eines glücklichen Volkes messen könne . . .” [KL IX, 464]) valószínűsíti a fenti hipotézist, de még inkább Rumi itt közölt levelének arról szóló mondata (amelyet eszerint Borzsák nem ismerhetett), hogy Kazinczy tagsági okmányát Heyne neki, s ne a költőnek közvetlenül küldje el, ő, Rumi, majd továbbítani fogja azt. Valószínűnek látszik tehát, hogy Rumi a göttingai tagsággal mint meglepetéssel szeretete volna megörvendeztetni levelező társát.

A levél néhány utalása végezetül a napóleoni háborúk feszültséggel teli idejére s Rumi hányatott életének Sopronban sem szerencsésebb szakaszára emlékezteti az olvasót. A fenti levéllel minden valószínűség szerint Rumi utolsó, Heynéhez intézett írását ismertük meg. A göttingai tudós 1812 júliusában meghalt.

Urbán Aladár

## AZ 1848-AS SAJTÓ TÖRTÉNETÉHEZ

### Okmányok és adatok

A cenzor nélkül kinyomtatott tizenkét pont első követelése a *sajtószabadság* — a kortársak nem kis felháborodására — a szigorú 1848: XVIII. törvényekben realizálódott. A sajtótörvény igen magas anyagi biztosítékot követelt nemcsak a politikai lapok kiadóitól, de a nyomdák tulajdonosaitól is.<sup>1</sup> Ezzel az aggályos szigorral (amelyet a pozsonyi országgyűlés, a fővárosi radikálisok tiltakozására, felére mérsékelte) a kormány útját szegte, hogy széles közvéleményt képviselő, vagyoni feltételektől nem korlátozott, napisajtó alakuljon ki.

<sup>4</sup> KEPP MÁRIA: i. m. Heyne szóban forgó levele az 59. lapon.

<sup>5</sup> Rumi értekezését más helyen fogom közzétenni.

<sup>1</sup> Naponta megjelenő lapok 10 ezer, egyéb időszakos lapok, amelyeknek tartalma „akár részben, akár egészen politikai tárgyak körül forog”, 5 ezer forint, fővárosi nyomdák 4 ezer, vidéki nyomdák 2 ezer forint kauciót kellett, hogy letétbe helyezzenek. (1848: XVIII. tc. 30. és 37. §§.)

A sajtótörvény életbe léptetésének és ellenőrzésének feladata az első felelős minisztériumon belül természetesen a belügyminisztériumra hárult. Szemere Bertalan április 28-án kelt végrehajtási utasítása<sup>2</sup> azután — mintha csak elégtételt akart volna venni eredeti törvényjavaslatának mérsékléséért — tovább rontotta az új lapok megjelenési esélyeit. Amíg ugyanis az 1848. április 11-e, a törvény szentesítése előtt megjelent lapoknak csak két hónap leforgása alatt kellett a biztosítékot letenniük, az új lapoknak ezt azonnal, még a megjelenés előtt kellett eszközölniük. Ugyancsak a megjelenés előtt kellett eleget tennie az új lap felelős szerkesztőjének (v. kiadójának) a törvénycikk 30. §-ában előírt bejelentési kötelezettségének, amelyben a tulajdonos és a felelős szerkesztő (v. kiadó) neve, lakása, a lapot előállító nyomda neve (tulajdonosa) és telephelye kellett, hogy szerepeljen.

A törvény az említett nyilatkozatot a lap megjelenési helye szerint illetékes hatósághoz rendelte benyújtani, s ott kellett letétbe helyezni az előírt biztosítékot is. Azonban a már idézett paragrafus értelmében minderről értesíteni kellett a belügyminisztert, aki végrehajtási utasításában erősen megnövelte az érdekelt alispánok, polgármesterek és főkapitányok feladatait. Arra kötelezte ugyanis őket, hogy a hatóság területén már megjelent időszaki lapokról 14 napon belül részletes összeírást<sup>3</sup> küldjenek, ezt május 1-től számítva, háromhavonként ismételték meg, illetve minden változásról azonnal teygenek jelentést. Ilyen körülmények között érthető, hogy a belügyminisztérium levéltárában az 1848-as sajtó történéssel kapcsolatos értékes iratanyag gyűlt össze. (Főleg azért, mert a hatóságok a nekik benyújtott eredeti beadványt is tovább küldték a minisztériumnak.) Bár az iratok hiányosak, így is sok vonatkozásban hasznos, többnyire ismeretlen adatokat tartalmaznak. Az alábbiak során ezen iratanyag néhány jellegzetességét szeretnénk röviden ismertetni és az érdekesebbeket bemutatni.

Az említett iratok tehát a sajtótörvény végrehajtása során keletkeztek. Lelőhelyük az 1848. évi belügyminisztérium levéltára, mégpedig kezdetben az ún. *közösen kezelt iratok*, június közepétől pedig a *rendőri osztály* 2. kútfője.<sup>4</sup> Jellegük szerint az anyag zöme az érdekelt hatóságok (ritkán magánosok) beadványa, többnyire mellettük a rendőri osztály tanácsosának, Farkas Jánosnak kéjegyével ellátott válaszfogalmazvány. Témájukat tekintve az iratok nagy része a helyhatóságok területén megjelenő lapokról, az ott működő nyomdákrol, illetve az azokból kikerült nyomtatványokról szóló jelentés. A többi irat egyrészt különböző, a biztosítékkal kapcsolatos problémával, másrészt a lapok postai terjesztésének nehézségeivel foglalkozik.

A gyűjtemény — mint említettük — nem teljes. Egyes számok hiányoznak a sorozatból, másokból éppen a legfontosabb: az eredeti beadvány hiányzik. Azonkívül a hatóságok sem egyformán reagáltak a rendelkezésre, mert némelyik hetente adott jelentést a hatáskörében megjelent mindennemű sajtótermékről, mások jelentéseinek nyoma sincs. (Az említett évnegyedi kimutatások pl. csaknem teljesen hiányoznak.) Elég egyetlen tekintetet vetni az 1848–49-es sajtóbibliográfiára,<sup>5</sup> hogy lássuk: a lapoknak csak egy részével találkoznak ebben az anyagban. Aminek oka lehet az is, hogy a politikával nem foglalkozó lapok (a jelek szerint ilyennek minősült pl. az *Életképek* és a *Pesti Divatlap* is) ügye nem került a belügyminisztérium elé, hacsak a hatóság nem aggályoskodott, mint pl. a *Debreczen Nagyvárad* *Értesítő* esetében. De nem találjuk pl. a *Pesti Hírlap*, vagy a *Munkások Újsága*, a győri *Hazánk*, a *Népelem*, vagy a *Reform* szerkesztőjének (v. kiadójának) esedékes nyilatkozatát sem.<sup>6</sup>

A meglévő nyilatkozatok az anyag legérdekesebb darabjai. Az alább közölt iratokat is belőlük válogattuk. A közlés korlátozott lehetőségei miatt természetesen csak az érdekesebbek jöhettek számításba, de ezek sorában is mellőztük a pusztán gazdasági természetű problémák (biztosíték-ügyek) bemutatását. Szélesebb alapokra fektetett vizsgálatnál természetesen az ilyenek sem hanyagolhatók el, mert pl. ezekből világlik ki, hogy egyes esetekben a kaució letétele milyen nehézségekbe ütközött (pl. a *Marcius Tizenötödike* kiadójának, Lukács Lászlónak júniusban felállított nyomdája, vagy az *Ungar* kiadása esetében),<sup>7</sup> hogy Táncsics azért

<sup>2</sup> Címe: Sajtó iránti utasítás. 1848. április 28. Szemere sk. fogalmazta; Országos Levéltár. Az 1848–49. évi minisztérium levéltára. Belügyminisztérium, közösen kezelt iratok (a továbbiakban: BM) 1848: 323. Csak május 7-én, amikor a nyomdából kikerült, küldték meg a hatóságoknak.

<sup>3</sup> Az utasítás értelmében a tulajdonos, a kiadó és szerkesztő neve, lakása ugyanúgy feltüntetendő, mint a lap heti megjelenésének száma, a lap formátuma, valamint ára és tárgyköre. (Vagyis több adat szolgáltatását írta elő, mint azt eredetileg a 30. §. megszabta.)

<sup>4</sup> A belügyminisztérium irattári rendjére bővebben I. EMBER GYÖZÖ: Az 1848–49-i minisztérium levéltára. Bp. 1950. 62–69., 79–81.

<sup>5</sup> BUSA MARGIT: Az 1848–49. évek sajtóbibliográfiája. L. KEMÉNY G. GÁBOR: Társadalom és nemzetiség a szabadságharc hadi lapjaiban (Bp. 1957.) c. kötetben, 113–140.

<sup>6</sup> A hivatalos Közlöny anyaga külön található. Feldolgozását I. V. WINDISCH ÉVA: Közlöny (1848–1849). Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat Bp. 1958.

<sup>7</sup> Mikor az Ungar biztosítékának ügye már másodszor került a belügyminisztérium elé, Szemere — érdekelhetően ingerlően — sk. jegyezte rá az aktára: „ha nincs elég tétel: rögtön tiltassék be. A törvény arra való, hogy teljesíthessék, nem hogy huzatassék.” L. Az 1848–49. évi minisztérium levéltára. Belügyminisztérium, rendőri osztály iratai (a továbbiakban: BM rend. oszt.) 1848-2-79.

volt kénytelen sajtógépén túladni, mert a kettős biztosítékok: lapja után és a nyomdáért is, nem tudta letenni,<sup>8</sup> hogy az ismertebb fővárosi német lapok közül az *Opposition* és a rövid életű *Patriot* tulajdonképpen egy kézben volt,<sup>9</sup> hogy a győri *Hazánk* is egy alkalommal a biztosíték késedelmes letétele miatt nem jelenhetett meg.<sup>10</sup>

Az eredeti nyilatkozatok hiánya miatt sem a *Pressburger Zeitung* (és a Pannónia) ügyeiről,<sup>11</sup> sem pl. a *Nemzeti Újság* névváltoztatásáról (*Nemzeti* címre) nem közlünk iratokat. Nem közöljük azokat az eredeti beadványokat sem, amelyekből pl. a *Nép Barátja* idegen nyelvű példányainak, továbbá a *Slovacké Noviny* c. pozsonyi lap,<sup>12</sup> vagy a Nagyszombatban kiadott *Wudce z Trnawi* c. lap<sup>13</sup> terjesztési nehézségeire derül fény. A politikai vonatkozásai-ban kevésbé érdekes kassai *Képesűjság* és a *Debreczen Nagyvárad* *Értesítő* beadványai<sup>14</sup> ugyancsak kimaradtak. Nem adtunk helyet a kassai *Pecsovics* sorsával kapcsolatos hivatalos jelentésnek sem, amelyből megtudjuk, hogy a város a lapot mindjárt első száma után betiltotta, mert – biztosíték nélkül politikizált!<sup>15</sup> Végezetül helyszűke miatt néhány vidéki lap: a debreceni *Alföldi Hírlap*, az Aradon alapított német nyelvű *Patriot* és az ugyancsak ott kiadott *Arad* megjelenését bejelentő eredeti beadványok leközlésétől is eltekintettünk.<sup>16</sup>

A közreadott iratok tehát kizárólag a fővárosban megjelent lapokkal kapcsolatosak. Ezek sorában egyként találunk régi, ismert újságok továbbéléséről szóló és új lap megjelenését hírül adó nyilatkozatokat. Ily módon, a fentebb már említett kivételektől eltekintve, az 1848-as sajtó története szempontjából jelentős lapok többsége szerepel a dokumentumok között. A kép teljessége kedvéért természetesen akadnak közöttük kevésbé fontos, inkább csak a kezdeményezés szempontjából figyelemre méltó (mint pl. a néplap alapítási kísérlet, a *Közügyvéd*) vagy a mai tudomásunk szerint ismeretlen újságról (a Pesten megjelenő *Vjestnik*-ről) szóló tudósítások is.

Az iratok az 1848 decemberéig terjedő sorozatból csak három hónap anyagát ölelik fel. A sort a kormány Pestre költözésének másnapján, április 15-én a *Nemzeti Újság* kezdi, és július 17-én a *Budapesti Híradó* névváltoztatási beadványa zárja. Köztük sorakozik Pálfi Albertnek, a *Marcius Tizenötödike* szerkesztőjének nyilatkozata, Mérei Mór és Rosti Zsigmond beadványa új lapjuk, a *Radical-lap* ügyében, Kossuth ismeretlen, korai nyilatkozata a *Kossuth Hírlapja* megindításáról, Vahot Imre bejelentése a *Nemzetőr* című lap kiadásáról. Közöljük a kérés életű *Közügyvéd* (amelynek kiadója – mint az iratokból is látható – rövidesen a szintén rövid életű *Patriot* című német lappal próbálkozott), a *Nép Barátja* és a július elején ugyancsak meginduló *Katholicus Néplap* hivatalos nyilatkozatát. A *Vjestnik* című fővárosi szerb lap szerkesztő kiadójának nyilatkozata a folyamatos megjelenésről (?), Lauka Gusztáv beadványa a *Dongó* kiadásáról, Helmezy Mihály bejelentése a *Jelenkor* szerkesztőségében bekövetkezett változásokról, Vahot panasza a *Pesti Divatlap* terjesztési nehézségeiről, a Madarászok, valamint Rosti és Mérei nyilatkozata a *Népelem* és a *Radical-lap* egyesüléséről, Vida Károly bejelentése a *Budapesti Híradó Figyelmező* néven történt újjászületéséről – ezek a dokumentumok teszik a sort teljessé.

Az iratok érdekességét növeli, hogy nagy részük a beadvány aláíróinak sajátkezű írása. Jegyzeteinkben ezt minden esetben jelöljük, továbbá közöljük az irat pontos lelőhelyét és – az esetleges további kutatások érdekében – felsoroljuk a mellette fekvő egyéb iratokat is.

<sup>8</sup> Az iratok sajnos hiányoznak. Csak az egyik akta külzetén (BM rend. oszt. 1848-2-120.) levő feljegyzés tanúskodik erről. L. bővebben LESTYÁN SÁNDOR: Az ismeretlen Táncsics. Bp. 1945. 20–21.; D. SZEMZŐ PIROSKA: Táncsics Mihály 48-as lapja, a Munkások Újsága. It. 1952. 485., 501.

<sup>9</sup> Az *Opposition* kiadója (Müller Gyula) és a *Patriot* kiadója (Müller Adolf) testvérek voltak.

<sup>10</sup> BUSA MARGIT id. bibliográfiája 123. l. két nap kiesést jelez. A végrehajtási utasítás által adott határidő alapján világos, hogy a második alkalom, július 13. volt a kérdéses nap.

<sup>11</sup> Az itt fekvő egyéb iratokból kiderül pl. hogy a lap tulajdonosa: Löw Henrik bécsi polgár. Így érthetjük meg, hogy egyik melléklapja, az *Oesterreichische Konstitutionelle Deutsche Zeitung* miért Bécsben jelent meg. L. BUSA: i. m. 130.

<sup>12</sup> A *Slovacké Noviny* c. lapról kivülágljuk, hogy a Batthyány-kormánytól szubvenciót kapott, s októberben, további megjelenése érdekében, az Országos Honvédelmi Bizottmánytól is támogatást kért. L. még V. WINDISCH: i. m. 31.

<sup>13</sup> Ez a lap az iratokból megállapíthatóan 1848. július 12-én indult; BUSA: i. m. 140. ismeretlennek jelöli a lap megjelenési időpontját.

<sup>14</sup> Utóbbi szerkesztőjének és kiadójának, Balla Károlynak, több beadványa található az iratok között, mert Debrecen előjárósága – talán éppen Mező Dániel hírhedt, Petőfi-ellenes „Honfi szózat”-ának leközlése miatt – addig nem nyugodott bele a lap biztosíték nélküli megjelenésébe, amíg a belügyminisztérium ezt külön nem hagyta jóvá.

<sup>15</sup> A kaució nélkül megjelent lap megnyugtatónak szánt alcíme – Ein Blatt für das Volk ohne Politik – ellenére közölt politikai tartalmú cikket. Legalábbis így ítélte a közismerten aggályos Kassa városi tanács.

<sup>16</sup> A beadványokat L. Alföldi Hírlap: BM rend. oszt. 1848-2-14, 15; Arad: uo. -2-49.; aradi Patriot: uo. -2-64, 74.

1.

Pest, 1848. április 15.

*Kultsár Anna nyilatkozata a Nemzeti Újság megjelenéséről*

Tisztelt polgármester úr!

Alulírt, mint a „Nemzeti Újság” című politikai lap kiadó-tulajdonosnéja, a törvények értelmében ezennel tisztelettel jelentem, hogy a nevezett lapot, Liphay Sándor és Illucz Oláh János felelős szerkesztő urak kezelése mellett, Pesten Zöldkert utca 448. szám alatti lakásukban, Trattner – Károlyi nyomdájában nyomtatva, folytatólagosan ezentúl is kiadandom. A 18dik törvény cikk III. fejezete Iső §ának ezennel így megfelelően, a 2dik §ban foglalt biztosítéki rendeletet is a törvénytiszabta időközben teljesítendő, tisztelettel maradok

Polgármester úrnak

Pesten, ápril. 15-én 1848.

kész szolgálója

Kultsár Anna s. k.

mint a „Nemzeti Újság” tulajdonosnéja<sup>17</sup>

2.

Pest, 1848. április 16.

*A Közügyvéd tervezetének benyújtása*

Nevelésügyi-minister és Báró Úr!

Az ide mellékelt „Előrajzot” a végett vagyok minister úrral közleni bátor, mivel köz-tudomásra mint nép embere, az irodalom jótékonyágát a szenvedő állapotba jutott emberiség-gel első volt anyagi erőfejtésében megemertetni. Én már 1845-ben folyamodtam volt ezen „Előrajzban” körülírt néplapra engedélyért: de azt meg nem nyerhetém.

Most az idő alkalmasnak látszik arra, hogy ezen eszme életbe lépjen: de erőmet ennek életbe léptethetésére a sajtó törvény ismét egészen elvette.

Erősen meg vagyok győződve azonban, hogy Minister úr jelen állásába lépésével sem szűnt meg „Emberbarát” lenni, sőt az emberiség jólétét megelőző ügykezzettel most még inkább törekedni fog előzmozdítani.

Én rövid látó vagyok ugyan a politicaba: de mennyire még is belátok, úgy vagyok meg győződve: hogy ezen „Előrajz” szerint közrebecsájtandó lap, a hon közpolgáratának jólétérdekével nagyon találkozandik, és áldandják a közremunkállást, mely ezt létre hozandja.

Azért bátor vagyok minister urat teljes alázattal és bizodalommal felkérni: mikép e lapnak megindítására hatályos közremunkállását, sőt szerkesztői vezérletét felajánlani, s az eszme valóítására magas pártfogókat szerezni méltóztatnék.

Telyes tisztelettel maradván

Minister úr

alázatos szolgálója

Pest 16. April. 1848.

Jósa Ferenc

köz és váltó ügyvéd<sup>18</sup>

lak: Pest 3. korona-u. 131 sz. a.

<sup>17</sup> L. BM 1848 : 295. Mellette Rottenbiller Lipót, Pest városi helyettes polgármesterének máj. 1-én a belügyminiszterhez intézett felterjesztése.

<sup>18</sup> L. BM rend. oszt. 1848-2-161. Az irat végig Jósa Ferenc írása. Mellette az említett, részletes „elő-rajz”, valamint a vallás- és közoktatásügyi minisztérium aug. 12-én kelt, az iratokat a belügyminisztériumba áttevő levele. Külzetén Farkas rendőrtanácsos feljegyzése: „ez a lap már meg is szűnt.”

## 3.

Pest, 1848. április 18.

*A Vjestnik című szerb lap változatlan megjelenéséről*

Tekintetes Polgár Mester Úr!

Az eddig a Királyi Egyetemi Nyomdában, hetenként kétszer kiadott, Vjestnik nevű szerb újságot, tovább is ugyan azon nyomdában s azon cím alatt, folytatni kívánván: az ebbéli szándékomat az 1848-ik esztendei 18ik czik. 30ik §. első pontja utasításánál fogva, Tekintetes Uraságodnak ezennel bé jelentem; — a 2ik pont rendeletének is törvény szerint eleget téendő. Egész tisztelettel vagyok; *Pesten, Alsó Duña Sor 49. szám alatt, Apr. 18kán 1848.*

Tekintetes Polgármester Úrnak

alázatos szolgálja

Bogdanovits Szilárd

Vjestnik nevű szerb újságnak

felelős szerkesztő s kiadója<sup>19</sup>

## 4.

Pest, 1848. április 22.

*Lauka Gusztáv Dongó című lapjának kiadásáról*

. . . . . [Megszólítás hiányzik; az irat sérült]

*Dongó* (magyar Charivari) című szépirodalmi, különmemű s textusba nyomott *jameszetekkel* vagy *kőmetszetekkel* ellátott satyricus lapot kívánok kiadni, s felelőség mellett szerkeszteni; a bizományt Emich Gusztáv könyvtáros és könyvkiadó vállalta el.

Ezen lap menten politicai kérdések, vagy elvek megvitatásától; kizárólagosan a társasélet jelen idők viszonyaihoz és körülményeihez mért reformját tűzte ki célul, azon modorban, melly a Charivari-féle irodalom sajátlagos természetével azonos.

A lapot hetenkint egyszer adandom ki, két 8adrét nyomott íven. A nyomást Beimel sajtója eszközöndi.

A postán szükséges előfizetések elfogadása, s elfogadhatása, de különben is a törvényes kellékek kívánatos megtartása végett ezennel felkérem a tisztelt hatóságot, — hogy ezen jelentésemet a belügy Ministeriumhoz hova hamarabb felterjeszteni ne terheltecsék.

Pest, Ápril 22. 848.

Lauka Gusztáv

kiadó s szerkesztő

lakásom Granátos utca 565

első emelet<sup>20</sup>

## 5.

Pest, 1848. május 1.

*Pálfi Albert nyilatkozata a Marcius Tizenötödike megjelenésével kapcsolatban*

Tisztelt polgármester úr.

Van szerencsém az 1848dik III. törvény 30 § értelmében<sup>20a</sup> önnek bejelenteni, hogy alólírt folyó év marc 19 kén, e cím alatt „Marcius tizenötödike” egy politicai lapot kezdtem szerkeszteni. A lap a Beimel féle typographiában nyomatik.

<sup>19</sup> L. BM 1848 : 663. Az egész Bogdanovits Szilárd írása (ékezethibákkal). Mellette Rottenbiller máj. 6-án kelt felterjesztése. A lapot BUSA id. bibliográfiája nem ismeri.

<sup>20</sup> L. BM 1848 : 295. A beadvány végig Lauka kezeírása. Mellette Rottenbiller máj. 1-én kelt felterjesztése.

<sup>20a</sup> Pontosabban: az 1848 : XVIII. tc. III. fejezet 30. §. értelmében.

— Szállásom van Szabadság tér: Grabovszky ház nno 8.  
Tessék ezt az idézett törvény értelmében ezt (sic!) a ministeriumnak bejelenteni.  
A törvénytől küldeni kívánt példány (sic!) ezentúl rendesen küldeni fogom.  
Pest, május 1. 1848.

Pálfi Albert  
a Marcz. 15ke lap szerkesztője<sup>21</sup>

6.

Pest, 1848. május 1.

*Petrichevich Horváth Lázár Ungarns Morgenröthe c. lapját a kormány  
német nyelvű hivatalos közlönyévé kéri emeltetni*

Fő Méltóságú Minister Elnök Úr!

Mennyire kívánatos, hogy magyar érdekeinket németajkú szomszédaink — és a német külföld előtt egy magyar hazafiságot, rendet, és honszerelmet lehellő németnyelvű hírlap képviselje, ismertesse, és méltányoltassa, azt Főméltóságod bölcs elítélésére bízom. Illy feladatot tűzött ki magának alól írott „*Ungarns Morgenröthe*” címet viselő politikai hírlapja, mely napról napra széles olvasó tért nyitván magának, *maholnap* a legolvasottabb, leg kiterjedtebb német lappá nevedendik.

Ennél fogva bátor vagyok alázatosan az iránt esedezni Nagyméltóságtoknál: méltóztasának a németajkú közönség számára szánt hivatalos tudósításokat, u. m.: a kamarát, a közlekedést, gazdaságot, ipart s. a. t. tárgyazó minden némű hirdetményeket, ártsökkentési, szállítási, építési, s. t. c. (sic!) nyilváníásokat, valamint a váltó —, megyei- és városi törvényszékeket illető *hivatalos hirdetéseket* hírlapom számára meg küldetni rendelni, mely kérésemet következendő okokkal bátorkodom támogatni. És pediglen:

1. Hírlapom hatszor jelenvén meg hetenkint, a leg nagyobb gyorsaságú közlönyévé válhat minden szükséges tudnivalóknak.

2. Napról napra terjedő olvasóköre nem soká felül múlhatandja társaiét.

3. Lapom beigtatási díjja *sokkal jutányosb* mint a *Pesther Zeitungé*, mellynek kiadóí Landerer és Heckenast urak, kik

4. Elég hosszasan monopolisálták — a volt kormány kedvezései által — a sajtó minden nemű hasznait, és áldását.

Kedvező és igazságos válaszában eleve bizton remélvén, maradok  
Főméltóságú Ministerelnök úrnak

Pest, May 1. 848.

legalázatosb polgártársa  
P. Horváth Lázár  
szerkesztő<sup>22</sup>

7.

Pest, 1848. május 6.

*A Radical-lap megindításának bejelentése*

[Megszólítás nélkül!]

„Radical lap” című hírlapot kiadni magunkat elhatározván, az 1847/8. 18ik törv: czikk 3ik fejezetének kép teszünk eleget.

Iör Kiadók mind a két alól írtak egyenlő teherre, s haszonra.

<sup>21</sup> L. BM 1848 : 663. A beadvány végig Pálfi kézírása. Mellette Rottenbiller máj. 6-án kelt felterjesztése.

<sup>22</sup> L. Belügyminiszter, elnöki iratok 1848 : 159. A beadvány végig P. Horváth Lázár írása. Az eredetileg Batthyányhoz beadott irat küzetén: „*Némethujvári és batthyányi Gróf Batthyány Lajos Minister-Elnök úrhoz beryújtott alázatos kérése P. Horváth Lázárnak, mellyben Hírlapja számára a közönség elébe menő hivatalos hirdetmények beküldetéséért, illetőleg megnyeréséért esedezik.*” — Az esetre l. még V. WINDISCH: i. m. 31.



2or Felelős szerkesztő Mérei Mór leend.

3or Nyomatni fog Károlyi István nyomdájában.\*/.

4er Miután a lap nem jelen meg minden nap, s így a biztosítéki összegül 5000 pengő forint kívántatik, mi ennyiről szóló, törvény szabta kellékekkel ellátott kötelezőt bemutattunk. ://:

Pesten Május 6-án 848

Mérei Mór  
felelős szerkesztő  
Rosti Zsigmond  
kiadó társ.

Egyszersmind kérjük a postán, az előfizetéseknek a program értelmében leendő elfogadásokra, és a lapok szétküldésére nézve az illető rendelkezéseket megtenni.

Mérei Mór lakik Kis hajó  
utcában Neuhofter házban.  
Rosti Zsigmond lakik 3 Korona utz  
97 sz. a. Raics házban<sup>23</sup>

8.

Pest, 1848. május 15.

*Kossuth beadványa hírlapjának kiadása ügyében*

Polgármester úr!

„Kossuth Hírlapja” czím alatt hetenként hatszor megjelenendő politikai s társadalmi hírlapot szándékozván f. e. július elsőjéttől kezdve kiadni, az 1848. XVIII. t. cz. 3ik fejezete értelmében; ezen szándékomat Polgár mester úrnak ezennel következő nyilatkozatokkal jelentem be.

1. A lap tulajdonosa én leszek: felelős szerkesztőnek pedig Bajza József urat választottam.

2. Lakásom: Pest Nádor utsza Döring ház<sup>23a</sup> 16 emelet.

3. Most lévén az itteni nyomda tulajdonosokkal lapom nyomtatása iránt alkuban, mihelyt szerződést köthetek, a nyomdát, melyben lapomat nyomtatni szándékozom, azonnal — minden esetre pedig a lap megjelenése előtt — bejelenteni el nem mulasztandom.

4. Kiadni szándoklott lapom, hatszor egyhéten jelenedik meg; és így a törvény értelmében 5000 pft biztosítéknek letételével jár. Midőn erre ezennel késznek ajánlokozom, egyszersmind bátor vagyok kérdést tenni, valljon a Pesti takarékpénztárba letett illy tőkérőli elismervény készpénz gyanánt elfogadtatik e;

Kérek magamnak e bejelentésemről hátrítalig bizonyítványt adatni.

Kélet Pesten május 15k 1848.

Kossuth Lajos<sup>24</sup>

<sup>23</sup> L. BM 1848 : 1146. A bejelentés Mérei Mór, az utóirat végig — beleértve az aláírásokat is! — Rosti Zsigmond kezeirása. A beadvány mellett Trattner és Károlyi \*/. alatt jelzett, máj. 7-én kelt nyilatkozata, valamint Pest városának máj. 10-én kelt ://:alatt jelzett telekkönyvi kivonata a szükséges biztosíték betáblázásáról, továbbá egyéb, az utóbbiakhoz tartozó mellékek. Az iratokat Rottenbiller máj. 11-én terjesztette fel a belügyminisztériumnak.

<sup>23a</sup> Ma: Nádor u. 12. (Iskola) Azonosítása *Pest szab. kir. város házjegyzéke*. Pest, 1848. 43. és a korabeli ún. átnézeti térképek segítségével. HATVANY LAJOS: Beszélő házak. Bp 1957. 144. tévesen teszi Kossuth lakását a szemközti sarokra, a Nádor u. 7. számú házba.

<sup>24</sup> L. BM. 1848 : 1593. Kossuth beadványán a következő hátrítat olvasható: „E bejelentés eredetben a belügyministernek felterjesztendő, a mi pedig a biztosítékul szolgáló Pesti takarékpénztári elismervény iránt tett kérdést illeti, annak eldöntése — a mennyiben a törvényben kikötött biztosíték leginkább a netaláni bírságok alapjául szolgál, s így az országos pénztár érdeke forog fenn — a belügyminister úr határozata alá fog terjesztetni. Egyébiránt e beadvány mása, a hátrítat másodlatával bejelentő úrnak kezéhez szolgáltatassék. Pest, 1848. Máj. 16. Rottenbiller Leopold, Pest város h. polgármester.” Mellette Rottenbiller máj. 16-án kelt, a hátrítattal azonos tartalmú felirata, valamint a belügyminister másnap Pest városához 1593/B sz. alatt kelt válaszában fogalmazványa. Utóbbi a biztosíték kérdésében a városnak az ápr. 28-án kiadott utasítás végrehajtását hagyja meg — vagyis nemleges választ ad Kossuth kérdésére, aki ezek szerint maga is készpénzben volt kénytelen letenni a biztosítékot. Ezzel kapcsolatos, jún. 24-én kelt beadványát l. Kossuth Lajos *Összes Munkái* XII. (S. a. r. ΣΤΑΚΟΥΙΣ ΙΣΤΥΑΝ) Bp 1957. 307.

9. a)

Pest, 1848. május 17.

*Vahot Imre és Gál Sándor beadványa a Nemzetőr című lap kiadásáról*

Tisztelt Polgármester Úr!

A belügyminister rendelete következtében van szerencsénk Ön előtt kijelenteni, hogy mi alólirottak június elején „Nemzetőr” című hadi lapot szándékozunk megindítani, mely nem lévén politikai tartalmú, cautiót nem igényel. Lapunk hetenkint 3-or fog megjelenni, nyomatik: Beimel nyomdájában, kiadó-tulajdonosa: alóliirt Vahot Imre, felelős szerkesztője: Gál Sándor, hadnagy. Kiadó és szerkesztő hivatal: Dlauki ház, 446. sz. a. Szabadsajtó utca.

Kik is tisztelettel vagyunk Önnek

Pest, majus 17. 1848

polgártársai  
Vahot Imre  
Gál Sándor

b)

(1848. május 17.)

Tisztelt Polgármester Úr!

Ma reggel beadott jelentésünkben kimaradván a Nemzetőr című hadi lap ára, pótlólag közöljük azt jelenleg.

A Nemzetőr hetenként háromszor jelenik meg egy iven képekkel. Előfizetési díja postán június elejétől december végéig, tehát 7 hónapra 6 f. pp., június elejétől szeptember végeig, tehát 4 hónapra 4 p. f. t.

Méltóztassék egyszersmind a belügyminisztériumot minél előbb értesíteni a felől, hogy miután lapunk programja holnapután megjelenik, hagyassék meg az illető postaigazgatóság-nak, hogy a magyarhoni és bécsi postahivatalokat haladék nélkül tudósítsa a felől, miként a Nemzetőrrre a főlebbi föltételek mellett előfizetés országszerte elfogadtatik.

Kérem ügyemnek mi előbbi előmozdítását, maradván Önnek

tisztelő polgártársa  
Vahot Imre  
a Nemzetőr kiadója<sup>25</sup>

10.

Pest, 1848. május 31. (?)

*Vas Gereben a Nép Barátja kiadásáról*

Tisztelt városi tanács!

A pesti középponti választmány által kiadandó „Nép barátja” című lap szerkesztésével alólirottak lévén megbízva, ezennel a törvények értelmében bejelentjük, hogy szerkesztői hivatalunk és lakásunk „Rostélyutczában” Hrabovszky-féle házban van. A törvény szabta cautiót a nevezett pesti középponti választmány adandja, mely tárgyban eredhető rendelkezést tisztelettel azon választmányhoz utasítani kérjük.

Végre a postai széküldés tárgyában a kereskedelmi közügyérséghez adandó feljelentésért esedezőnk,

a tisztelt v. tanácsnak

tisztelői  
Vas Gereben (Radákovits József)  
felelős szerkesztő  
Arany János szerkesztőtárs<sup>26</sup>

<sup>25</sup> Mindkét iratot l. BM 1848 : 2084. Mindkettő Vahot írása; Gál Sándor aláírása sk. Mellette Rottenbiller máj. 18-án kelt felterjesztése. A postai előfizetésre l. még Vahot jún. 5-i beadványát: BM 1848 : 3051. (Máj. 27-én a Pesti Divatlapban a Nemzetőrrel megjelent hirdetés meg sem említi Gál S. nevét.)

<sup>26</sup> L. BM 1848 : 3334. A beadvány végig Vas Gereben írása, beleértve Arany aláírását is! Az irat datálását a hátiirat alapján adjuk. A beadvány mellett Nyáry Pál alispán jún. 2-án, a biztosíték tárgyában kelt nyilatkozata.

Pest, 1848. június 3.

*Helmeczy Mihály a Jelenkor megjelenéséről*

Tekintetes Polgármester Úr!

A 16 1/2 év óta köztudomásra Pesten megjelenő „*Jelenkor*” című politikai lapnak „*Társalkodó*” toldalékostul kiadó tulajdonosa, mint eddig, úgy ezentúl is én alulírt leendek, mely 11 év óta folyvást a Trattner-Károlyi féle nyomda betűivel jelenik meg, — felelős szerkesztője azonban folyó eszt. Április 18kai betegeskedésem s főleg szemeimnek szerfölötti elgyengülése óta f. eszt. június végéig Királyi Pál úr több évi szerkesztő segédem, július elsőjétől kezdve pedig Keresztury József úr Nyitra megyei volt aljegyző, s a magyarországi hitbizományokról báró Dercsenyi János által kítűzött s a magyar tudom. Akademia által oda ítelt nagyfonságú jutalomkérdés első pályakoszorús megfajtója leend, mint azt a *Jelenkor* ezentúli programja nyomtatásban is kihirdette már a magyar időszakai sajtó útján.

A „*Jelenkor*” toldalékostul hetenkint most négy ízben jelenik meg, — ezentúl is négyszer fog kiadatni hetenkint, tovább mutatkozó fejleménynél fogva pedig hetenkint hatszor, — mihez képest az 1847/8diki 18d törvény ciklik 3dik fejezet 30dik szakasza szerint öt ezer pengő forint biztosítékot kíván;

Mínthogy pedig én e biztosítékot nem kész pénzben teszem le, hanem Törtel — Pestmegyébe helyezett — szabad pusztabeli saját szerzeményű, minden tehertől mentes birtokomat kötöm e végett le az egyes % alá zárt kötelezvényemnél fogva, mellyben az idézett törvény által kívánt jószágbeli kétszeres biztosíték többszörösen megvan:

Ehez képest esedezem: méltóztassék Tek. Uraságod a fenérintett törvény rendelete szerint e kötelezvényt a *Jelenkor* politikai lap kívántató biztosítékául a Nemes Megyénél betábláztatni, mi egyúttal az előterjesztettek valóságát is tanúsítandja, — s engem intézetestül nagybecsű kedvezéseiben részesíteni.

Pesten Június 3kén 1848.

Tekintetes Polgármester Úrnak

NB. Mínthogy a betáblázatlan kötelezvényt sem a tek. Polgármester Úr, sem a jegyző-hivatal, hova utasítottánk, nem fogadta el, a % alatt érintett eredeti kötelezvényt a pestmegyei főjegyzői hivatalnak adtuk által, betáblázás végett, hol mivel csak június 19 kén tartatik betáblázási gyűlés, az addig maradni fog, június 19ke után pedig vagy a megyei jegyzőség küldi által azt tek. Főpolgármester Úrnak, vagy magunk szolgáltatandjuk által; s addig is, hogy a fenérintett törvény ciklik rendelkezéneket eleget tegyünk, e Nyilatkozatot tek. Főpolgármester Úr kezeibe törvény iránti teljes hódolatunk végett általadjuk.

Alázatos szolgálja  
Helmeczy Mihály  
mint a *Jelenkor* s *Társalkodó*  
kiadó tulajdonosa<sup>27</sup>

Pest, 1848. június 10. (?)

*Müller Adolf beadványa a Patriot kiadásáról*

Pest város Polgármesteréhez!

Miután a „*Közügyvéd*” című hírlap, mellynek kiadója én, felelős szerkesztő pedig Józsa Ferencz volt, megszűnt, s az ez iránti jelentés a magas ministériumhoz meg is tétetett; múlt hó 30-án személyesen voltam szerencsés ezen városi tanács előtt megjelenni s kijelenteni: miként az említett lap helyett, egy német hírlapot szándokom kiadni ezen cím alatt: „*der Patriot*”.

Ezen a tanács színe előtt tett szóvali kijelentésem azzal együtt, hogy az említett lap vasár s ünnepnapokat kivéve megjelenend minden nap este; hogy felelős szerkesztőm Vysber Lajos (lak. Szabadság tér 10. sz. a.), hogy ezen hírlapot helybeh Beimel nyomdájában nyomma-

<sup>27</sup> L. BM. rend. oszt. 1848-2-8. Az egész beadvány Helmeczy sajátkezű írása. Mellette Rottenbiller jún. 11-én kelt felterjesztése.

tandom, s végre, hogy a törvény rendelte 5000 pftos biztosítéknak mi előbb eleget teendek, — a tanács részéről elfogadtatott ugyan s elegendőnek ismertetett; még is, hogy a törvény betű szerinti rendelkezésnek is tökéletesen megfeleljek, bátor vagyok ezen nyilvánításomat jelennel pótlólag írásban is beadni s pedig 1/2. alatt felelős szerkesztőm Vysber Lajos sajtókezűleg aláírt nyilatkozatával, s 2 1/2. alatt édes anyám Müller Teréz biztosítéki okiratával, mely szerint a törvény rendelte 5000 pftot Hajó utczai 440. számú házára betábláztatni késznek nyilatkozik.

A telekhivatalban már intézkedéseket tettem, hogy az érdekelt ház becslevelét mi előbb megkaphassam, nehogy azonban bár mi késedelmességgel vádoltassam, addig is, míg ezt s a betáblázási kivonatot felmutatandom, szükségesnek tartottam e nyilatkozványomat előlegesen benyújtani.

[*Ki egyébiránt kész tisztelettel maradok Polgármester úrnak*

*alázatos szolgálja]*

Müller Adolf

könyvkereskedő

lak. Üri utca Orczy Lőrincz ház<sup>28</sup>

13.

Pest, 1848. június 21.

*Vahot panasza lapjának terjesztési nehézségeiről*

Miniszter Úr!

Nem kis megütközéssel olvasám némely vidéki polgártárs levelét, melyekben írják nekem, hogy lapomra a postán nem akarnak előfizetést elfogadni, mert állításuk szerint felsőbb engedelmet még nem kaptak arra nézve. — Én már több idő óta mind a polgármesternek, mind a belügy minisztériumnak írásban jelentém azt fel, hogy Budapesti Divatlap és Nemzetőr cím alatt társadalmi, irodalmi és művészeti lapokat szándékozom a jövő félévtől kezdve szerkeszteni és kiadni. Bejelentem azt is, hogy a Divatlap mellett megjelenő Nemzetőrré külön is lehet elő fizetni. Mind a mellett, azt kell hinnie, miként cautiót nem igénylő lapjaimra nézve rendelet nem bocsátatott a postamesterekhez, miáltal tetemes kárt szenvedhetek, sőt megeshetik, hogy ezen elhanyagolás az előfizetők nagy részét visszariasztandja.

Azon esetre, ha talán még késő nem volna, arra kérem Miniszter Urat: ne terheltelessék meghagyni a helybeli főpostahivatalnak, hogy lapjaimra nézve a szükséges intézkedést meg tenni siessenek. Sőt talán idő nyereség tekintetéből a Hivatalos Közlönyben is értesíteni lehetne a felől a vidéki postahivatalokat, hogy a Budapesti Divatlapra<sup>28a</sup> és Nemzetőrré előfizetést elfogadhatnak. A két lap fél évi díja együtt: 6 f. pp., a Nemzetőrré külön: 4 f. 30 xr. pp.

Tisztelettel vagyok

Miniszter úrnak

Pest, június 21. 1848.

polgártársa

Vahot Imre

szerkesztő<sup>29</sup>

14.

Pest, 1848. július 3.

*A Katholicus Néplap megindítása*

Tisztelt Polgár Mester Úr!

Gróf Károlyi István elnöksége alatt életbe lépett, jó s olcsó könyv-kiadó társulatunk az idők szükségét fölfogva, a kath. nép számára egy „Katholicus Néplap” címet viselő folyóiratnak folyó hó elejével megindítását közgyűlésileg elhatározta.

<sup>28</sup> L. BM. rend. oszt. 1848-2-51. A nyilatkozat végén a kurzívált, szögletes zárójel közé helyezett szöveg Müller Adolf sk. betoldása, amelyet azonban az irat beadása előtt kivakart. A beadvány datálása az iktatói hátirat alapján. Mellette az említett nyilatkozatok, a betáblázási okirat és Rottenbiller jún. 26-i felterjesztése. (Müller Gyula — Adolf testvére, az Oppositio kiadója — ugyane házra tábláztatta lapjának biztosítékát; l. uo. -2-53. sz. a.)

<sup>28a</sup> Ti. A Pesti Divatlap a második félévtől Budapesti Divatlapra változtatta címét. Az eredetileg Gál Sándor szerkesztésében tervezett Nemzetőr pedig ugyancsak Vahot szerkesztésében, a második félévben változatlanul a Divatlap melléklapjaként — de önállóan előfizethetően — jelent meg. (L. még a 9. sz. alatti iratokat.)

<sup>29</sup> L. BM. rend. oszt. 1848-2-25. Az egész beadvány Vahot kezérfása. Mellette a belügyminisztérium rendőri osztályának e tárgyban a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztériumhoz intézett, jún. 23-án kelt átíratának fogalmazványa.

A felelős kiadó a jó s olcsó könyv-kiadó társulat, felelős szerkesztő pedig Szabó Imre kir. egyetemi hittanár leend. Ennek lakása: Lászlószki ház, Lövész utca 360. sz. alatt vagyon. Nyomtatandik Somogyi és Lukács nyomdájában az Országútoni Kunewalder házban. Megjelenend hetenkint egyszer; s a tartozó lapot nem késik a szerkesztő a t. hatóságnak pontosan megküldeni. Előfizetési ára félévre helyben egy pengő forint, póstán 1 f. 20 pp.

Polgár Mester Urat a program ide csatolása mellett tisztelettel megkérem, miszerint a póstahivataloknál szükséges intézkedés, s az egyéb néplapoknak adott kedvezéseknek a mi néplapunkra kiterjesztése végett az illető Ministeriumnál a törvényes lépést megtétetni kegyesen méltóztatnék.

Polgár Mester Úrnak

Kelt Pesten Július 3-án 1848.

alázatos szolgálja  
Santkó Károly  
társulati titkár<sup>30</sup>

15.

Pest, 1848. július 15.

*A Népelem és a Radical-lap egyesülése*

Polgármester Úr!

Alulírttak úgymint Madarász József és László a „Népelem” — én pedig Mérei Mór, és Rosti Zsigmond a „Radical-lap” szerkesztői (sic!) jelentjük, hogy mi összeülvén, ezután egy lapnak leendünk felelős szerkesztői, s ezen lapnak czíme leend „Népelem, Radical-lap”; a felelőséget pedig vállaljuk el így, úgy mint a lapban leendő vezér cikkek vagy törvénykezési bírálatok felelősségét viendi közülünk Madarász József, — a bel és külföldi cikkekért pedig Rosti Zsigmond. Azért mind a ketten beadott jóállásunkat ily tekintetben óhajtván ezentúlra vétetni ezen változatot kötelességünk szerént ezennel bejelentjük.

Költ Pesten Július 15én 848.

Madarász László  
Madarász József

Rosti Zsigmond  
Mérei Mór<sup>31</sup>

16.

Budapest, 1848. július 17.

*A Budapesti Híradó Figyelmező néven jelenik meg*

Polgármester Úr!

Van szerencsém jelenteni, hogy jövő kedden, az az július 18dikán kezdve a szerkeztésem alatt addig megjelent Budapesti Híradó megszűnik s helyette „Figyelmező” című lap fog megjelenni, mindenben hasonló feltételek alatt a B Híradóval azon különbséggel, hogy a Figyelmező hetenként csak háromszor, um. kedden, csütörtökön és szombaton fog megjelenni.

Megkülönböztetett tisztelettel maradok Polgármester Úrnak

Budapest, Júl. 17. 1848.

kész köteles szolgálja  
Vida Károly sk.<sup>32</sup>

<sup>30</sup> L. BM rend. oszt. 1848-2-61. A beadvány végig a betérjesztő kezeirása. Mellette az említett program (tulajdonképpen a jún 6-án kelt, nyomtatott előfizetési felhívás) és Rottenbiller polgármester júl. 6-án kelt felterjesztése.

<sup>31</sup> L. BM rend. oszt. 1848-2-160. A beadvány valószínűleg Mérei Mór írása; az aláírások eredetiek. Mellette Rottenbiller aug. 9-én kelt felterjesztése.

<sup>32</sup> L. BM. rend. oszt. 1848-2-122. Az egész beadvány végig Vida Károly írása. Mellette a Budapesti Híradó Budára költözését tudtul adó, júl. 1-én kelt bejelentés másolata, ill. a közölt irat kapcsán, a budai polgármester júl. 24-én kelt felterjesztése.

## MADÁCH IMRE ISMERETLEN LEVELEI

Az alább közlendő, eddig ismeretlen Madách-kéziratokra a Matzon Frigyesné Balogh Anna (a költő nővérének dedunokája) őrzötte családi hagyatékban bukkantam rá. A négy ismeretlen dokumentum innen került elő, Majthényi Anna hat, Fráter Erzsébet és Madách Mária egy-egy levelének társaságában. Közülük e helyt a Madách Imre saját kézírásában ránk maradt levelek ismertetésére vállalkozom.

A fellelt dokumentumok egyike sem szerepel Staud Géza mindmáig legteljesebb gyűjteményében (Madách Imre összes levelei. Bp. 1942.), amelynek alapos vizsgálata egyébként már korábban kitűzhetette a levelek helyét és némileg a további kutatás célját is. Közli ugyanis Madách Károlynak bátyjához írt leveleit, szám szerint 14-et, azonban a válaszok kivétel nélkül lappangtak. Az első négy kerül most közülük a nyilvánosság elé.

Az ismert Madách-kéziratokkal (levelek, vármegyei iratok, a Tragédia első példánya) egybevetve a leveleket, a kézírás azonossága és a költő aláírása hitelesíti őket. Az írás valamennyi dokumentumon jól olvasható, bár minősége az időben előrehaladva némileg romlik. Ennek ellenére — a hajtás és az egykori leragasztás helyein — néhány sorkezdet és sorvég a kivehetetlenségig elmosódott. A szövegjelentésből azonban a kiegészítést könnyen és egyértelműen elvégezhetjük. Ezen pótlásokat zárójelben közöljük.

7. Madách Imre levele öccséhez, családi ügyben. Jelentőségét az adja, hogy — mint a bevezető sorokból kitérünk — egyetlen emléke egy lezajlott nézeteltérésnek Majthényi Anna és Károly fia között. Egyben adalék Madách Imre és a „sztrégovai nagyaszony” jellemrajzához.

A küloldalon: balassagyarmati postabélyegző lenyomata, FRANCO postapecsét és a családi pecsét viaszlenyomata, leragasztásként. Az alábbi címzést tollal átlósan áthúzták: Tekintetes) Madách Károly úrnak) a' M. K. H. Tanács fogalmazójának) franko) Várban fortuna tér Budán) 141. sz. 1<sup>6</sup> emelet

A levél szövege:

Kedves Károlyom!

Csesztven

1848 Jan 6<sup>án</sup>

Megemlékezésedet, 's még inkább bizalmadat szívesen véve igen köszönöm, s valamint én teljesítém a' levél megsemmisítését magában foglaló kérésedet, ugy te is tüstént teljesítsd hasonló tárgyú kérésemet is. — S most őszintén kell szólnom reménylve hogy meg nem haragszol. — Igen csodálom hogy oly rosszul ismered a' mamát, hogy oly abszurdus módokhoz nyúltál különben igazságos dolgoznak szorgalmazásában, melly módok által elrontád dolgozat. — A mama amint mondja mondta néked elmenetelekor, hogy utolsó pénzét adja, s' mint ő ír nékem, te még is mindjárt sürgtetted hogy csak mentől előbb küldjön, 's ez által ugy megharagítottad, hogy még később fog küldeni, mint különben küldött volna. másik hiba volt a szállás rögtöni felvétele, ezt az én nézetem szerint is leg rosszabbul tetted, mert addig haszontalan míg mobiliád nincs, 's ha a' mobilia megvételének sürgetése volt ez által szándékod, az álltal romlott el, hogy igen is hamar történt, mert én is azt tartom hogy alig kaptál volna mobiliát, mielőtt szállásod lett volna, s így annyiból szükséges volt előbb szállást fogadni, de hibáztál abban, hogy rögtön tetted tudván a' mama szájából, hogy nincs pénze. De a' mama szemében leg nagyobb hiba hogy az überschlagot küldted, mert ezt úgy nézi mint kényszerítést, s mit önkényt szívesen adna, kényszerítve nem ad. Egy szóval így kellett volna eljárnod, mint a' mamát ösmerem, 's azért írom meg hogy máskor alkalmast,<sup>1</sup> nehogy magad rontsd dolgozat. Februáriusban vagy leg feljebb ujevkor kellett volna szállást fogadni, okúl adva hogy fertály van, máskor nem kapni alkalmast, 's osztán írni, hogy már most egy kis mobilia kellene ha kapnál a' mamától, ő erre meg írta volna mit csináltat, persze keveset. Te reá meg köszönted volna, de írtad volna hogy még erre, meg erre is igen nagy szükség volna ezért meg ezért, hiszen ha mindjárt nem is, csak ha lehet, 's meg lett volna a' dolog. Azonban ha már meg van így ahogy van, másképp kell cselekedni, én el nem fogom mulasztani amennyi hatalmamban áll hasznodra fordítani, de a' mama annyira fel van haragudva, hogy ez tavaszig is megtart, így csak azt javasolhatom, hogy most köszönd meg amit ad, 's vegyél a' mit lehet, sőt próbáld őtet meg egészteni hibád el ismerésével, és ne említs semmit most a többről, úgy reménylem leg feljebb tavaszra meg kapod a' mit kívánsz. Meg fogsz engedni hogy így írtam, mert legjobb szándékomat el fogod hinni. Még magam saját nézeteül szabadjon ide tennem hogy valóban óriási módon hibáz(ol) magad erszénye ellen, ha Budán lakozva

<sup>1</sup> Nyilvánvaló elírás „mint máskor alkalmast” vagy „hogy máskor alkalmazd” helyett.

keresel használt mobilia raktárakban holmit, épen olly elegansakat kaphatsz, fél áron, 's ki sem ismeri meg hogy nem új. — N. B. ha a' mamát meg is akarod engesztelni 's így hibádat be valod, még is ollyan kitételekre mint minőket nekem feljegyeztél, mint „erszényemre ne játszat urat” e u t<sup>2</sup> oda írhatod hogy ez neked igen fájt tőle, ki nem tartod abban magadat bűnösnek 's bizonyosan midőn kedvét is töltenő épen e hivatalt kérted, nem az ő erszényére urat játszani szándékból, de épen neki is örömet készíteni való iparkodásból tevéd. — Kis fiacskám neve Aladár.<sup>3</sup> — Csókol, és mások is levelet kér

hóltig szerető

bátyád Imre

'S unoka öcsédet kegyeidbe ajánlja. —

2. Madách Imre öccséhez, anyagi ügyekben. A levél bizonyító erővel szemlélteti a család anyagi helyzetét a költő börtönből való szabadulását követő hónapokban. A levél töredékes, első lapja hiányzik, így időhöz és helyhez kötését külső kritériumok (címezés, megszólítás, keltezés) nem segítik elő. Tartalmi utalásai között azonban nem egy található, amely hozzásegít a keletkezés valószínű helyének és időpontjának rögzítéséhez. Ezek a következőkben foglalhatók össze:

A levélben említett „rendelet” az úrbéri rendezés törvénye, amely 1853. március 2-án jelent meg, császári nyiltparancs formájában. Szövegét a fővárosi lapok (Budapesti Hírlap, Pesti Napló) 1853. áprilisában közölték.

A levél kettős témája Madách Károly 1853. június 22-i, Sztregován kelt levelében bukkan elénk (lásd Staud Géza: i. m. II. 9–12.). Ebben a költő öccse panaszkodik, hogy nem ismeri az új törvénynek a családi birtokra vonatkozó rendelkezéseit. Ugyanitt ír először a Farbakiné-féle kötelezvényről, hozzátéve, hogy november 1-ig kell fizetniük.

Madách említi Pestről való hazatérését. A költő 1853. augusztus 20-án érkezett vissza Csesztvére, ebben valamennyi életrajzírója egyetért. Közülük Miklós Róbert is tud, hogy visszatérése után néhány héttel Alsósztrégovára költözött át. (Miklós Róbert: Madách Imre csesztvei évei. Balassagyarmat 1964. 28.) Mindez egybevág a levél azon ismétlődő utalásával, hogy Madách öccse látogatására alevél Csesztvére. (A család életének ismerete egyébként is valószínűsíti, hogy Madách Pestről Csesztvére megérkezve hamarosan átutazhatott anyjához Sztregovára.)

Fenti utalásokból következően a levél „post quem” terminusa Madách hazatérése, 1853. augusztus 20. Lássuk a szöveg további fogódzóit:

Farbakiné kötelezvényét november 1-ig kellett kiegyenlíteni. Ezért ír a költő elkeseredve arról, hogy csak október 26-ra kaphat kölcsönt. Ennél később tehát a levél nem keletkezhetett. Az eddigiek alapján: a töredék 1853. augusztus 20. és október 26. között írható Alsósztrégován, címzettje Madách Károly, rendeltetési helye pedig Csesztve. Feltételezésünket megerősítik a levélben említett személyek kapcsolatai a családdal:

Bende István balassagyarmati ügyvéd 1853-ban már megbízottjukként szerepel, először június 13-án (Krizsán László: Dokumentumok Madách Imre élettörténetéhez. Balassagyarmat 1964.).

Matolcsy György 1853 őszén még a csesztvei birtok intézője. Hivatalától 1854-ben válik meg, amikor Madách Károly saját maga kezd gazdálkodni (Miklós Róbert: i. m. 11.).

A levél záradékában említett Emmának (Csernyus Emma) Madách Károly már a valószínűsített keletkezési dátum előtt is udvarolt: (Majthényi Anna levele 1853. június 28-ról a költőhöz, Staud: i. m. II. 14–16.)

A levél szövege:

... fogják ezentúl is assignálni. Nekünk két év van előre ha szükséges, míg ez kifogy, meg lesz a' 3<sup>ik</sup> 4<sup>ik</sup> hogy pedig ez így lesz azon nem kételkedhetel mint azért, mert ezen előlegezéseket évenként a „Földteher felmentési országos pótlék álltal” készpénzzel meg kaphatják s meg kapják, így tehát czéljoknak meg felel; mint pedig azért, mert mint azon Hírlapban, mit ott létemkor Matolcsy át küldött, olvashattad, hogy még azon *interes* pótlékokat is meg fizetik, mik a bejelentett úrbériségekből az elmúlt évekre jár, lehúzávan az előlegezéseket ezen interesek sommájá(ból).

Ezen utóbbi rendelet mit magad olvashattál azonfelül csodálom hogy arról is nem capacitált, miként az előlegezések csakugyan a' kamatnak egy része voltak, 's nem fognak lehuzatni a' tőkéből; — egyéb iránt mikor Pestről jöttem, akkor is mondtam hogy ezt Balogy Imre ki e' választmányánál van szinte mondta. Mi előtt valamit tennék minden esetre el megyek

<sup>2</sup> „és úgy tovább” vagy más, de hasonló jelentésű rövidítés.

<sup>3</sup> Madách Aladár 1848. január 1-én született Csesztvén.

hozzád beszélni. — Ami a' másik tárgyat illeti T. i. a Farbakínának való tartozást.<sup>4</sup> Én minden lehetőt el követtem, hogy annak kielégítésére valami kölcsönt kapjak. Téged is kértelek, hogy Madas<sup>5</sup> álltal v. a Vergáta vagy a' Bekersz tömegből szerezzem, 's reményltem, hogy <sup>10</sup> Augusztusig v. onnan v. másfelől sikerül kapnom. Azért kértem meg Kandel hogy addig váltsa magához a' kötelezöt. Azonban Madas általad sem igent sem nemmet mái napig sem felelt, úgy hogy én napról napra mint az örült várakozás és bizonytalanságban lebegtem. Végre minden siker reménye nélkül bár Feke(te Laczit)<sup>6</sup> is fel kértem, és épen ő, kibem semmi bizalmam e' tárgyban nem volt, talált törvényes kamatra, jó helyen kölcsönt, de csak Octóber 26án felvehető. Ha tehát Kandel addig ki elégitené, szivesen nem csak a' rendes interest meg fizetném, de ha kívánja többet is. Itt küldöm a' két nyugtatót. Itt küldöm Kandel számítását, én azonban azt hiszem, hogy a' 240 f. az Osztroluczky féle. Nálam azon szerződésből, melyben az adósságok is állnak, s 5 példánya van egy sincsen, kell is Bendétől egyet magamhoz venni. Kérlek kedves Károlyom hozas ki egyet Bendétől, nézd meg, s ezek szerint ha gondolod hogy a fent irt ideig mi a' felvétellel Nov. 10ig el húzódná adhat (K)andel, és ad kölcsön, írj neki és kérd meg nevemben is hogy addig váltsa magához. Ha hogy nem teszi v. nem teheti, mint leveléből ki láthatod, e' napokban csesztvére menvén kénytelen leszek ez öszveget uszorára is megszerezni. Azért ismételve kérlek ha lehet így Kandel által segits rajtam <sup>10</sup> Novemberig. — Ami végre azt illeti hogy az országos kölcsön végett Szabolcsba mit tégy. Leg célirányosabbnak tartom Vidliczkaynak<sup>7</sup> írni, hogy te azt hiszed, mi ként azzal a' bérlő tartozik, ha azonban rád kívánnák kényszeríteni, akkor használja azt hogy te általán öszveget irtál, ha használ jó, — Ezt<sup>8</sup> azon esetben jó ha bírhatasz Vidliczay hallgatásában 's becsületébe, hogy Kandelnek el nem árul. — Emma kezeit csókolom, rövid időni viszon látig vagyok

szerető bátyád

Madách Imre

N. B. Még egyszer ajánlom mit szóval már mondtam, hogy bizton tudd ki közsélegileg nem vetették-e még rá valahol a' kölcsönt, nehogy kétszer fizessük. —

3. Madách Imre öccséhez, az országgyűlés jellemzésével. Írásos bizonyítéka a költő politikai felfogásának, amelyet néhány héttel később országgyűlési beszédében fejtett ki részletesen (1861. május 28.).

(Címernyomatos és „Áldás Hazánknak” feliratú levélpapíron.)

Pest

1861 Apr 29<sup>én</sup>

Kedves Károlyom!

Igen kíváncsi vagyok a' kis új polgár v. polgárné világra jött-e már és a jó Emma hogy van. Én igen ebül voltam közsvényben, de Kovács<sup>9</sup> nagyon korán érte, 's bár minden előjel úgy volt mint máskor mikor holnapokig feküdtem, valami 2 héti házi áristommal reménylem ki szabadúlok a' bajból. Itt a' leg bizonytalanabb állapotban vagyunk, mi halasztjuk a' dolgot, hogy szójon a Reichsráth, ott halasztják, hogy szóljunk mi. Ismét el halasztották megnyitását szerdáig s akkor is a' császár csak biztossal akarja meg nyitadni 's el napolni mindjárt 2 hétre. Néha már azon ponton vagyunk, hogy mindent meg adnak, de már amikor beszél Ferencz jözseffel s ismét nem akar semmiről hallani. Szombaton alkalmasint mégis bele fogunk harapni, vagy legfeljebb hetfőn, s ez lesz a leg nevezetesebb vita egész országgyűlés alatt, mellyel nagyon valószínűleg be is lesz végezve az országgyűlés. Kimondjuk, hogy még a 48<sup>ik</sup> miniszterium és a' meg nem hitt részek nem lesznek köztünk semmihez sem szóllunk, erre egyet értés van, csak arra van két párt, hogy ezt felírásban, vagy határozatban mondjuk-e ki, az első Deák a' másikat Teleki akarja én a' másodikkal tartok, Frideczki<sup>10</sup> az elsővel. Mi azt akarjuk hogy ezt ki mondván napoljuk el az országgyűlést 6 hétre, ők ezt nem akarják csak hogy azt, hogy tanácskozzunk, de törvényjavaslatot ne készítsünk. — Ha alkalmad lesz gyarmaton tudasz mikor kezdődik ez érdekes vita valószínűn, hogy ha valaki akar be jöhessen. Még egyszer ölelvé mindnyájtokat vagyok

igazán szerető

Imréd

Lakom Aranyasban

<sup>4</sup> A kötelevény 1851. február 18-án kelt 720 ezüst forintról. (STAUD: i. m. II. 9—12.)

<sup>5</sup> Egyelőre ismeretlen szereplő a költő életében. Nevét e levélben kívül csak a Kriegergericht 1852-es registeréből ismerjük: „Madasch” (lásd Hadtörténeti Levéltár és Múzeum Budapest. SPÄTZAY HEDVIG szíves közlése)

<sup>6</sup> Fekete László, Madách Pesten élő ügyvéd barátja.

<sup>7</sup> Vidliczkay, ügyvéd (a „Vidliczay” alak elírás, vö. Madách Károly 1855. november 17-i levelével, STAUD: i. m. II. 45.)

<sup>8</sup> Elírás „ez” helyett

<sup>9</sup> Madách orvosa.

<sup>10</sup> Frideczky Lajos, tereskei földbirtokos, Madách barátja, a megye második követe (1861-i tevékenységére lásd KRIZSÁN: i. m. 85—107.)



4. Madách Imre öccséhez Teleki László öngyilkosságáról. A tragikus eset napján készült, élményszerű frissességgel megírt, ösztönösen is kerek kis drámai egészszé komponált tudósítás.

(„Hazádnak rendületlenül légy híve óh magyar” körfeliratú címeres levélpapíron.)

Pest

1861 Maj 8

Péterrel<sup>11</sup> is közöld a hírt

Kedves Károlyom!

Ma kezdtek volna a' vitát a' felírás és határozatra nézve. Én el is mentem Kovách engedelmeivel, bár még szenvedő állapotban. Ép a múzeum kertében állunk, mikor híre jő hogy Teleky Lászlót ma reggel szobájában a' padlózatán háton feküdve, keresztül lőtt szívvvel találták. Nadrág volt rajta és fél csizma, az ágya össze gyűrve, a' pisztoly kezében. — Csakhamar meg érkezett Giczy,<sup>12</sup> a' gyűlést meg nyitá s e' borzasztó esetet be jelenté. A tömve volt karzatok egy jaj kiáltásba törtek ki, több nő alélt. Deák indítványozá az ülések felfüggesztését hettődig, mi el is fogadtatt. A városban nagy izgatottság van, a' Józsefváros mind összecsoportosult Teisz<sup>13</sup> csilapítja őket. Senki sem hallotta a lövest. Minden ember a' németet gyanúsítja. — Károlyi Muki<sup>14</sup> megkeresése folytán kérlek légy szíves a' juh-rih elleni biztos receptedet utasítással minél előbb be küldeni hozzám.<sup>15</sup>

Ölel

igaz barátod

Imre

Mint bevezetőben említettük, Madách Imre levelezésének jelentős része még lappang. A fentebb közölt négy kézirat példája mutatja, hogy közülük akár egy is árnyalni, módosítani képes a költőről alkotott képünket. A további kutatás szép feladata legyen a még meglévő féhér foltok mihamarabbi tisztázása, Madách Imre emberi és költői portréjának élethű megrajzolása érdekében.

Botka Ferenc

### EGY ELFELEDETT RADNÓTI-FORDÍTÁS

A *Filológiai Közlöny* 1961-i évfolyamában Gál István, az 1934—39 közt megjelent *Apolló* c. folyóirat szerkesztője, érdekes és addig ismeretlen adatokkal gazdagította a Radnóti-irodalmat. Cikke közli a költő kéziratban maradt műfordítását: Whittier: *Kossuth* c. költeményét és azokat a versillusztrációkat, amelyek Gleichen-Russwurm: *A barokk* c. könyvének magyar kiadásában láttak napvilágot.

Gál István röviden ismerteti a neves osztrák kultúrtörténész munkáját és magyar kiadásának körülményeit. Elmondja, hogy Gleichen-Russwurm könyve 1940-ben jelent meg az Athenaeum *Az európai kultúra története* c. sorozatában, s hogy fordítója Reitzer Béla, a Szegei Fiaatok Művészeti Kollégiumának tagja, Radnóti jóbarátja volt. Reitzer nem lévén költő — a sorozat szerkesztőjével, Sárközi Györggyel egyetértésben — Radnóti Miklóst kérte meg azoknak a verseknek a fordítására, amelyek Gleichen-Russwurm szövegét illusztrálták. Gál egyben közli is ezeket a fordításokat: Ariosto, Halley, Mme Deschoulière, Rilke, Racine, Malherbes, Sebastian Brandt, Jakob Balde egy-egy versét és két népdalt.

Gál István kikkere és Gleichen-Russwurm munkájára két okból is fel szeretnénk hívni a figyelmet. Egyrészt azért, mert Radnóti kiadásaink — úgy látszik — még mindig nem szereztek tudomást erről a gazdag publikációról, másrészt, mert Gál cikke is további kiegészítésre szorul. Gál ugyanis csak tíz fordítást sorol fel Gleichen-Russwurm könyvéből, holott tizenegy fordul elő benne. — Mi röviden erről a tizenegyedik versről, egy bécsi népdalról, szeretnénk szólni, amely 1618-ban, a harmincéves háború elején keletkezett, s V. Frigyes, a csehek „téli királyát” gúnyolja. A Habsburg-lojalitást tükröző vers szövege a következő:

<sup>11</sup> Majthényi Péter, Madách Imre unokaöccse, csesztvei lakos (politikai állásfoglalására, megyei szereplésére lásd KRIZSÁN: i. m. 85—107.)

<sup>12</sup> Ghyczy Kálmán, az országgyűlés elnöke, a kiegyezés korának ismert politikusa, Tisza Kálmán elvbarátja.

<sup>13</sup> Pest város rendőrkapitánya.

<sup>14</sup> Károlyi Miksa, Madách Imre unokahúgának, Huszár Annának a férje, penci földbirtokos.

<sup>15</sup> A kérés teljesítésére Madách Károly 1861. június 19-i levele utal: „Remélem, hogy a juhrüh elleni ceptet megkaptad...”

Ó kedves Fritz, jó cimborám,  
a trón kell-e még?  
Nyugodj, pokolra jutsz te már,  
a máglya régen ég.

A gúnydalt egyébként Gleichen-Russwurm a korhangulat illusztrálására idézi művében, s magyar fordításának 19. lapján található.

Reméljük, a következő Radnóti kiadásban viszontlátjuk — a Gál István által már ismertetett egyéb költemények és töredékek szövegével egyetemben.

Szerb Antalné

### SZABÓ LŐRINC ISMERETLEN VERSE

Kéry László „Szerkesztő koromban” című emlékezésében írja:

„Szabó Lőrincel Gáspár Endréék péntek délutáni irodalmi szalonjában találkoztam, a Pozsonyi úton. Kardos Lászlónak régi barátja, s vele szemben igen derekasan viselkedett a náci időkben. Már 45 novemberében hoztunk tőle fordításokat, s 46 májusában újra 46 nyarán átadja Kardos Lászlónak a készülő Tücsökgene nyolc darabját. Mire a verseket kiszedik, a Magyarok a Budapest Székesfővárosi Irodalmi Intézet kiadásában jelenik meg. A kiadóállalat vezetője, Vázsonyi Endre vétőjogával él. Elképzelhetetlennek tartja, hogy Szabó Lőrinc költőként újra jelentkezze úgy, hogy ne mondjon kritikát felszabadulás előtti magatartásáról. A lap szerkesztősége találkozót javasol Szabó Lőrinc és Vázsonyi között. Ez létre is jön a kultuszminisztériumban, Kardos és e sorok írójának bevonásával. Vázsonyi előbb arra akarja rábírní a költőt, hogy tegyen közzé egy verset — vagy cikket —, amelyben beismeri tévedését. Mikor látja, hogy ezzel nem boldogul, hirtelen ötlettel azt mondja: — Lőrinc, írj egy olyan verset, akármiről, amelyért a nyilasok, ha visszajönnek, öt évre lecsuknának.

Szabó Lőrinc azon az állásponton van, hogy írásait nincs oka megtagadnia, egyes gesztusait, szóbeli megnyilatkozásait pedig, amelyeket a nehéz években tett, végzetesen és következetesen félreértették, félremagyarázták, nem vették tekintetbe a mozgató okokat, az összefüggéseket, Két óras tárgyalás után nyilvánvaló, hogy nem lehet dülőre jutni.” (Kortárs, 1966. 8. sz. 1290—1296.)

Kéry László idézett szövegét szeretném kiegészíteni — in medias res — azzal a ténnyel, hogy Szabó Lőrinc Vázsonyi Endre tanácsát megfogadva megírta azt a versét, amellyel jövátenni vélte mindazt, amit nem kevesen vettek tőle rossznéven. A vers Szabó Lőrinc kézírásával, nekem szóló ajánlásával birtokomban van. A vers publikálásához 1947 márciusában én nem járultam hozzá.

A halott barát

Szerb Antalnénak

„Csak azt sajnálom”, — árny-üzenetet  
rezzentenek az özvegy szavai —  
„Csak azt, mondta, hogy én már nem leszek,  
mikor majd Lőrincet kell védeni.”  
Ő tehát —! A halott barát —!... Ez az,  
ami úgy megcsavarja az igaz  
szívet, a tisztát. Ha gyanu, ha vád,  
ha ezer pletyka nyilazta is át,  
Ő nem hagyott el?! Minden gyász felett  
ez kezd ragyogni, ez az üzenet,  
s mert nemesen szól (s jaj, a föld alól),  
nemességére önvád válaszol,  
nemes kételyé s fájó (amilyet  
tüzes bélyegzők nem ébresztenek):  
„Hát te? Hát te?” ... Azután csöndesen  
a halott felé nyujtom a kezem,  
s én mondom, én, hogy legyen hitele:  
„Van szentség, mit együtt őrzök veled!”

Bpest, 1947. III. 16.

Szabó Lőrinc

Azt vélem, húsz év elég idő ahhoz, hogy látásunk — ha nem is érzelmünk — történelmibbé váljék, és személyes indulataink s az a tény, hogy „kortársak” vagyunk és voltunk, nem akadályozhatják már meg, hogy egy költőnek életművét akár csak egy publikálatlan versével is szegényebbé tegyük. Az idő múlása amúgy is az életművet állítja premier planba, s nem az alkotó művész olykor vitatható személyes magatartását. Mindezt figyelembe véve álláspontom az, hogy az alkotó arcképe minden pozitív és negatív vonásával együtt, mindenkori irodalomtörténeti adalék is, amelynek meghamisítása menthetetlenül bálványképnek — s nem az élő, szenvedő, olykor tévelygő ember képének a kialakítására vezet. Ma, amikor már Szabó Lőrinc vitathatatlan művészetéé a döntő szó, a személyes emlékezés a maga dokumentált tényszerűségében életművét sem a barátai, sem ellenfelei aspektusából nézve nem befolyásolhatja.

Hogy egykori vétómat a vers publikálása ellen ma is érthetően dokumentáljam, el kell mondanom azt, hogy 1944 őszén, egy beszélgetés alkalmával, Szerb Antal tréfásnak és vigasznak szánt fordulatként, ezt mondta nekem: „Tudod, már csak azért is életben kell maradnom, hogy legyen valaki, aki Lőrincet levágja az akasztófáról.”

Mint tudjuk, Szerb Antal senki sem vágta le az „akasztófáról”, viszont — természetesen — senkinek nem jutott eszébe, hogy Szabó Lőrincet de facto oda juttassa. 1946-ban történt, hogy egy véletlen találkozás alkalmából ezt a beszélgetést elmondtam Szabó Lőrincnek. Hogy miért tettem, annak illusztrálására álljon itt egy idézet Szabó Lőrincnek 1947. március 18-án írt levelemből: „Úgy gondoltam, hogy a Maga akkori, kissé dúlt lelkiállapotán segíthetek valamit, egy jóhiszemű ember sírontúli üzenetének átadásával.”

1947. március 16-án, késő éjjel telefonon hívtam Szabó Lőrinc, hogy még az éjjel beszélni akar velem. Éjszakai találkozássra nem lévén kedvem, másnap délután találkoztunk. Szabó Lőrinc ekkor adta át nekem versét azzal, hogy ez a vers vagy Szerb Antalnak dedikálva — vagy a szövegben az „Ő tehát” bekezdés helyén Szerb Antal nevével fog megjelenni. Amennyiben nincs ellene kifogásom. De nagyon komoly kifogásom volt mindkét változat ellen, s ezt rögtön meg is mondtam neki. Mindenesetre gondolkozási időt kértem, de mivel álláspontom nem változott, ezt már másnap, levélben újból leszögeztem. Idézek: „ha Maga ezt a verset megírta válasznak az üzenetre, tisztán és spekulációk nélkül, akkor eleget tett annak, amivel érzése szerint tartozik a barátának. De nem tartom ildomosnak a halott Szerb Antal nevét, aki minden túl meg akarta Magát menteni, a külvilág felé pajzsként tartani.”

Pár nap múlva Szabó Lőrinc újból felhívott, s arra hivatkozott, hogy ha Illyés Gyulának a véleménye nem lesz azonos az enyémmel, akkor ő eredeti elgondolása szerint mégis publikálni fogja versét.

Én akkor Illyés Gyulához fordultam levélben, s megkértem, hogy beszélje le Szabó Lőrincet a vers publikálásáról, helyesebben arról, hogy a vers úgy jelenjék meg, hogy abban Szerb Antal neve bármilyen vonatkozásban bent legyen. Idézek Illyés Gyulának írt levelemből: „ő evvel a verssel csupán a Magyarokban akar megjelenni, és ne hivatkozzék arra, hogy erre őt kérték, mert nem ezt kérték, nem arról volt szó, hogy abból a versből az derüljön ki, hogy Tóni tudta róla, hogy ő ártatlan . . . Tóni, ha él, kedve szerint moshatta volna tisztára Lőrincet, de semmiképpen sem moshatja Lőrinc *őrmagát* Tónival. Különösen nem akkor, ha a költő nem azért közeledik a halott «baráthoz», mert az számára lelki szükségesség, hanem mert úgy hiszi, hogy érdekeinek ebben a percben éppen ez felel meg. Ez nem válasz a halott Szerb Antalnak, aki azt mondta, hogy »szenvetek, mert szépen és értelmesen éltem, és tudom, hogy most ezt veszik el tőlem«. És valóban elvették tőle szép és értelmes életét.” Illyés Gyula válaszeleveléből idézek: „Megértem álláspontját, bár túlzottnak érzem mindazt, amit Lőrincről föltesz — sokkal gyerekesebb ő annál! Minden látszat ellenére sokkal ártatlanabb.”

Illyés Gyulának mai napig hálás vagyok azért, hogy annak idején megmentett engem attól, hogy ez a vers, abban az időpontban és úgy, ahogy Szabó Lőrinc eredetileg elképzelte, megjelenjék.

Kéry László szövegét még azzal kell kiegészítenem, hogy azon a bizonyos megbeszélésen, amelyre utal, Vázsonyi Endrének volt konkrétabb javaslata is Szabó Lőrinc számára. Fölhívta figyelmét arra, hogy ifjúkora barátai: Sárközi György, Halász Gábor, Szerb Antal elpusztultak. S egyik ötlete az volt, hogy talán halott barátairól kellene „önkritikusan” megemlékeznie.

## MIKES KELEMEN: ÉPISTOLÁK

Sajtó alá rendezte: Hopp Lajos. Bp. 1967. Akadémiai K. 983 1. (Mikes Kelemen Összes Művei, 2.)

E kötet a megvalósulás útjára lépett az a sok évtized óta áhított, irodalomtörténetünk számos kiválósága által ezideig hiába szorgalmazott terv, hogy végre kiadásra kerüljenek Mikes Kelemennek a *Törökországi leveleken* és a *Mulatságos napokon* túlmenő, nagyszámú és terjedelmű, javarészt vallás-erkölcsi tartalmú, pedagógiai célzatú, kéziratban maradt fordításai.

Mikes összes műveinek 1966-ban a *Leveleskönyvvel* indult sorozata most a II. kötetel kezdte meg ennek a teljességgel más jellegű, hatalmas fordítás-anyagnak feldolgozását és közreadását. Nehéz, áldozatvállalással terhes, sokéves, ha nem évtizedes feladat ez, amely nem kevés buktatóval és az ismeretlen területek feltárásakor szokásos kellemes és kellemetlen meglepetésekkel jár együtt. Előljáróban is a munka rendkívüliségét látva leszögezzük, hogy a szerkesztő és sajtó alá rendező — Hopp Lajos — vállalkozása minden tekintetben elismerésre méltó és dicsérendő. Most a munka folyamatában látjuk csak igazán, hogy a levélíró Mikesen túl milyen kevés az irodalomtörténeti ismeretanyag a fordító Mikesről, és hogy még az alapvető kérdések is mennyire tisztázatlanok e művek körül.

Az említett körülmények indokolják, hogy sokat, nagyon sokat vár az irodalomtörténeti fórum Mikes fordítás-műveinek közreadásától. Ennek a kiadásnak kell ugyanis alapot szolgáltatnia ahhoz az egyre halogatott irodalomtörténeti témakörnek megoldásához, hogy Mikes munkássága egészen reális, beható és áttekinthető vizsgálatát kaphassuk, hogy a *Leveleskönyv* és a fordítások összefüggéseit tisztán láthassuk, hogy az elhatalmasodó fordításirodalom okozta változást az életműben érzékelhessük, hogy egyszóval, a hiányzó teljes Mikesportrét és értékelést létrehozassuk. A négy kötetre tervezett Mikes-fordítások ez első kötetében részlegesen már adva vannak az említett lehetőségek. Jogos igényességgel fordul tehát a szaktudomány e munka felé; értékelve a hiteles szövegközlést és elismerve,

bírálvá vagy hiányolva a jegyzetapparátus új, konkrét tudományos eredményeit. S ha nem is mindig az elismerés áll majd előtérben, szándékunkat mentse, hogy az alapvető módszertani problémákkal foglalkozva, a sorozat további kötetének sikeréhez kívánunk szerény mértékben hozzájárulni.

A kötet egyetlen művet, a fordító legterjedelmesebb munkáját tartalmazza, mely több mint 1300 kéziratlapot tesz ki négy kötetben. Teljes címe a következő: *Az Épistoláknak és az Evangéliumoknak Esztendő által való vasárnapokra, és leg jövebb Innepekre rendeltetett, Kérdésekkel és Feleletekkel való Magyarázattya*. Ez az ismeretlen francia szerzőtől származó írás a korban széleskörűen elterjedt homilias művek sorába tartozik, s mint e prédikációkkal rokon műfajnak az a célja, hogy az egyházi év vasár- és ünnepnapjaira rendelt szentírási szövegrészeket (a bibliai epistolákat és evangéliumokat) elmagyarázza, értelmezze. Eszerint a szöveg mintegy 140–140 epistola és evangélium szemelvényt és ezek magyarázatát foglalja magában, s valahány szerkezeti egységet (epistola- evangélium-magyarázat) egy-egy rövid fohászszzerű imádság vezet be.

A szöveg sajtó alá rendezése a betűhív kritikai kiadások szabályait és alapelveit követi, esetenként kellő megfontolással alkalmazkodva a mikesi szövegek sajátos követelményeihez. Következésképpen az I. kötetben kifejtett közlési elvek érvényesülnek itt is, s így a szövegek egysége biztosított. Változatlanul az ingadozó helyesírás problémái okoznak gondot. Mikes következetlenségei különösen a nagy és kis kezdőbetűk használatában, az egybe- és különírásban, valamint a központozásban tűnnek ki. Egyébként Mikes autográf és igen gondos kézírás szövege kitűnő alapot ad a közléshez. A lapalji szövegjegyzetek (elírás, tollhiba, beszúrás stb. jelölése) megfelelően szolgálják a pontos szöveg rekonstrukcióját. Részletes taglásra hív fel a szöveget követő, tárgyi jegyzetapparátus.

Először is legszembetűnőbb és meglepő, hogy az I. és II. kötet között mily igen nagy az arányeltolódás a szövegközlés és a jegyzetek terjedelme tekintetében. Az I. kötet 863 lapjából 330 volt szövegközlés és 536 lap volt az apparátus. A II. kötetben teljesen megfordult az arány, sőt a jegyzetanyag alapos lecsökkenését tapasztaljuk: a 983 lapból 902 lap szövegközlés és mindössze 81 lap a jegyzet. Hogy miért adódott ez a helyzet, minden bizonnyal megmagyarázható: az I. kötet kritikai apparátusa bőven nyújtotta a további kötetekhez is felhasználható általános tájékoztatást; a jelen kötet jellege, vallási, bibliai tartalma, fordítás volta ismeretlen eredetiről, az irodalomtörténeti előmunkálatok hiánya stb., stb., valóban mind sokat nyom a latban. Mindezek ellenére vitathatónak érezzük ennek az arányeltolódásnak végtelenségét, s javasoljuk a további kötetekre nézve a jegyzetelés arányainak revízióját.

A 80 oldalnyi kötetzáró jegyzetanyag magában foglalja a szöveg egészére vonatkozó, alábbi című traktátusokat: *A kézirat-hagyomány, A kézirat sorsa, A kézirat írásmódja, A keletkezéstörténet*; továbbá tartalmazza a függelékeket: bibliográfiát, résümét, képek jegyzékét és névmutatót. Summa summarum a konkrét, utaló tárgyi jegyzetek itt mindössze 32 lapra szorítkoznak, szemben a levelek 332 lapnyi tárgyi jegyzetével, ahol a szöveg csak majd harmadrésze az *Épistolák...* szövegeknél. Így tehát a csökkenés aránya majd harminczoros.

A mennyiségi arányt természetesen nem tekintjük döntőnek sem a mű, sem pedig a sajtó alá rendezési munka minőségi megítélésénél. A nyújtott kritikai apparátus itt is a kívánatos, magas tudományos színvonalon, épp oly jó munka eredménye, mint a *Leveleskönyv* esetében volt. Csak míg ott töményen kielégített, emitt több esetben hiányérzetünk marad. Az képezhet ugyanis vitatémát, hogy mit lehet — vagy esetleg kell — most nyomban a kritikai kiadással egyidejűleg, az adott mű anyagával kapcsolatosan tisztázni; és mi az, amit a sorozat végén vagy a kiadás után, éppen a megjelenítés eredményeként megújuló kutatás nyomán lehet csak megoldani. Érzésünk szerint talán több a kívánatosnál azoknak a problémaköröknek a későbbi kutatásra való tudatos átengedése, amelyeknek megoldása, részleges megoldása vagy legalábbis megkísérlése indokolt volna. Ezekre a témakörökre esetenként kitérünk a későbbiekben, most csak érzékeltetőül említtem meg, hogy bár igaz: a mikesi fordításművek közreadása után egységesebben, átfogó módon lesz megítható a fordító Mikes számos jellegzetessége, mégsem hagyhatók el az adott mű speciális részleteiből már most levonható

tanulságok, annál is inkább, mert ezekből a rész-vizsgálatokból tevődik össze a konklúziós megítélés is.

A jegyzetbevezetőben pontos és megbízható a kézirat-hagyomány ismertetése, a kézirat leírása, amiként a kézirat sorsának elemzése is mintaserű. Ez utóbbi szempontból a vizsgálatok kiterjednek szükségszerűen a fordítások egész csoportjára, úgy hogy a további kötetekhez is tájékoztatásul szolgálnak majd. A mikesi kéziratok eredetére vonatkozó feltevések és adatok mérlegelése után arra a következtetésre jut a szerkesztő, hogy a fordítás-kéziratok a XVIII. század fordulóján kerültek hazai földre Rodostóból. Nem rajta múlt, hogy az ide kapcsolódó konkrét ismereteink ezek után is — sajnos — eléggé fogyatékosak maradtak. További kutatásokat lát szükségesnek, hogy teljesebb képet kapjunk a rodostói hagyaték történetéről. Feltételezi ugyanis, hogy a rodostói emigráció teljes irodalmi hagyatéka nem került haza. A feltételezés jogos, kérdés azonban, hogy a régebbi sikertelen kutatások után remélhető-e eredmény a jövőben. — A könyv részletes taglalását nyújtja a kézirat írásmódjának, bár a nyelvi és helyesírásbeli sajátosságoknak a Mikes-életművel kapcsolatos, szélesebb alapú elemzésébe nem bocsátkozik, megfelelő előmunkálatok hiányában. Ígéri viszont, hogy majd a sorozat befejező kötetében helyet kap Kelemen József tollából egy részletekbe menő összefoglalás. Addig itt csupán az előforduló főbb nyelvi és hangrendszerbeli típusokra hívja fel a figyelmet. Ez is igen hasznos, bár sajnáljuk, hogy az e műre koncentrált szélesebb elemzést nélkülöznünk kell még egy ideig.

A tárgyi jegyzetanyag leginkább elmélyült, irodalomtörténetileg újat hozó része a keletkezéstörténeti fejezet. Különösképpen a hazai és európai homília műfaj tárgyalása, és abban a mikesi mű beágyazása kelti fel elismerően, alkalmanként vitakozóan érdeklődésünket. A homília az egyházi szévedekhez hasonlóan, hosszú időn át széles körben ismertek voltak, és mint műfaj mind nálunk, mind Európa-szerte közkedvelt volt. Igaza van Hopp Lajosnak, midőn ezt a műfaji háttérrel széles perspektívában, bőségesen rajzolja meg. Kevésbé látjuk azonban célravezetőnek Mikes írásával kapcsolatosan a nagyszámú XVI–XVII. századi hazai mű felsorolását és ismertetését, mert ugyanekkor az aktuálisabb XVIII. századi magyar homília-gyűjteményeket „alacsonyabb rangúaknak” véelve, az egy Csúzy Zsigmondot kivéve alig érinti, holott a közelebbi műfaji egybevágást éppen ezen a területen lehetne legpregnansabban érzékeltetni. Érdekes módon felfigyelhetünk ugyanis a XVIII. század protestáns prédí-

kációgyűjteményeiben a homília-gyakorlás megújodására, nem kis mértékben svájci, francia hatásra, ahol lehetővé válna a hazai nivós gyakorlat párhuzamba állítása a mikesi művel. Hermányi Dienes József homilái például sokoldalúan világitanak meg e műfaj hazai, eredeti és egykorú megnyilvánulásait. — Az európai forrásterület feltérképezése és a konkrét kapcsolat kijelölése találó: a francia irodalomban a barokk és a klasszicizmus határmezsgyéjén ez a prédikációs irodalom a magasszintű irodalmiság rangjára emelkedett (pl. Bousset, Massillon, Bourdaloue stb.), s ennek szélesen kiterjedt anyagából adódott később Mikes eredetije. Még feladata maradt azonban az irodalomtörténetnek, hogy a hazai indítások hatásának és a francia forrásnak érintkező elemeit megvizsgálja. Tény azonban, hogy nincs olyan merev válaszfal köztük, mint ahogy az ma még látszik.

Mellékesen itt jegyezzük meg a homília műfajjal kapcsolatosan, hogy a jelen kötet főcíme, „*Epistolák*” (a külső címlapon és egybeült „*Epistolák*”, és hasonlóképpen a jegyzetek címutalásaiban) teljességgel helytelen; Mikes írására vonatkoztatva tökéletesen félreértető (Epistolák = levelek, szentírási vagy költői levelek, semmi esetre sem homiliák). Több szempontból megértjük a kiadás címrövidítési szándékát, de mint-hogy a főcím is a kritikai kiadás része, azért értelmi ellentmondást még formálisan sem támaszthat, feladata lévén azokat kiiktatni. Ha előljáróban nem kívánták az eredeti hosszú címet adni, maradhattak volna a szakirodalomban eddig használt rövidített, de tárgyilagos cím mellett: *Epistolák és evangéliumok magyarázata*, vagy legfeljebb ennek végső redukálásánál: *Epistolák...*, hol a három pontnak fontossága van. Esetleg *Homiliák* címen is utalhatunk a műre, de semmi esetre sem nevezhetjük Mikes írását „*Epistolák*”-nak, egyszerűen azért, mert nem azok. Jól tudja természetesen mindezt a szerkesztő, tehát csak formális, gyakorlati kérdésről van szó. Mégis szóvá tettük, mert hatása több lehet a formálisnál: a felületes szemlélő joggal úgy vélheti (miként vélte is már vizsgáló egyetemi hallgató), ha hisz a kritikai kiadás pusztá címének, hogy Mikes az újabb kutatások szerint nemcsak a közismert *Törökország-i leveleket* írta, de mellette még epistolákat, költői leveleket is.

Az irodalomtörténet nagy és fontos, itt aligha tisztázható kérdése volna annak a szakadéknak áthidalása, vagy legalábbis az okoknak megmagyarázása, hogy 1740 körül miért következett be Mikes életében az a fordulat, hogy az eredeti, világi tartalmú mű alkotása után és helyett, most e munkájával kezdetét vegye a vallás-erkölcsi fordítás-irodalom csaknem minden mást feledtető

művelése. E fordulópont titka nyilvánvalóan nem deríthető fel teljességgel. Alapvető, de mégis csak részleges indokolást jelenthet a Rákóczi József rossz emlékü, 1738–39-i sikertelen hadjárata utáni helyzet sivársága és nyomorúsága, az elhagyatottság érzése stb. Sok érvet hozhat még ennek az emigrációs időszaknak részletesebb megismerése, de mégis úgy gondoljuk, hogy az eseménytörténet mellett egyéb komplexebb okok is közrejátszottak: így pl. az új vallás-erkölcsi irodalom hatásának érvényesülése és kapcsolódása az alapjaiban rokon szemléletű hazai közfelfogást megtartó mikesi világnézethez, továbbá a hagyományos értelemben vett „használni akarás” igényének feltámadása vagy továbbélése, szemben a „hívságos”, szórakozás számba vett irodalmisággal, mint amilyenek leveleskönyvét is tekintette.

A vallás-erkölcsi művekhez forduló Mikes írói tudatváltozása sokat vitatott kérdés. Mindig is emlegettük, hogy írónk tudatos-sága, irodalmi felfogása csak a teljes életmű alapján érthető meg, csak a levelek és a fordítások ismerveinek összegezése után jellemezhető teljes érvényűséggel. Levonhatunk azonban már a jelen mű kritikai vizsgálata alapján is néhány következtetést. Annyi például bizonyosnak látszik, hogy szerzőnk vallás-erkölcsi irányzatossága, fordításmélete és gyakorlata olyan magartást jelöl kétséget kizáróan, ami a korabeli hazai irodalmiságnak is egyaránt sajátja volt; igen nagy eltávolodás tehát nem következett be Mikes részéről. Mint ahogy a vallás-erkölcsi alaprétegekből itthon is ez időre ki-kitörnek világi, szórakoztató, eredeti alkotások irányába; hasonlóképpen Mikes is megtette ezt a kilépést leveleskönyvével — a fejlettebb irodalmi környezet hatására rendkívüli sikerrel —, de egyébként, a jelen mű is bizonyítja irodalmi tudatának hagyományos alaprétegei mit sem változtak, sőt inkább az avulás, a megmerevedés jelei hatalmasodnak el rajta időlegesen.

Mint ismeretes, Mikes különös jelentőségét, „érdemet” tulajdonít annak, ha „valaki csak egy könyvet fordítana is meg életében”, mert ezzel „mind magának, mind másoknak használna”. Ahogy áttekintjük Mikes fordított műveinek repertoárját, nem annyira a kiválasztó tevékenység körülhatároltsága tűnik szemünkbe, mint inkább az a mohó vágy és igyekezet, mellyel a sokféle, az egyházi és világi irodalom határán mozgó műveket, — a „jó könyveket” — akarja átültetni magyarra szinte minden áron és minél többet. Ugyanilyen igyekezettel és hasonló írói tudattal itthon is találkozzunk éppen ezekben az években; elég csak utalnunk Hermányi Dienes József-re, akinek fordítói, kompilátori munkássága ugyanezt a sok mindent fejtőlni akaró törekvést és

munkalázt mutatja. (Mint például a mikesi művekkel szinte tematikailag párhuzamba hozható írásai: *Kezgyes együttbeszélgetések*, *A jó keresztény*, *Sidók talmudja*, *prédikáció-homilái* stb.)

Az *Epistolák és evangéliumok magyarázata* kizárólag vallás-erkölcsi tartalom. Közelebbi vizsgálatot megérdemelt volna ennek a vallásos tartalomnak néhány problémája. Úgy véljük például, hogy az a sokat hangoztatott kétfajta nézet, mely közül az egyik Mikés előfelvilágosodáshoz kapcsolását eltúloztan vallotta, éppúgy nem helyes, mint a másik, amely a vallásos világnézet végtelen egyoldalúságát bizonygatta. Bár e munka alapján szó sem lehet a korai felvilágosodás megnyilvánulásairól, mégis figyelembe vehetjük, hogy a benne levő vallásos szellem legtöbbször józan, reális, gyakorlati irányba fordul, s mintegy a valóság talaján maradvá kerül a vallási misztika és extázis végleit. Néhol a katekizáló szöveg száz meg száz oldalainak szövevényében szinte már úgy érezzük, hogy Mikés érzékletlenül fut át egyes passzusokon, s rutin- és észmunkával halad csak előre. Sehol sem tapasztalhatjuk az átérzésnek az átírási fokozódó intenzitását, amely régi irodalmunkban sok vallásos szöveget a széppróza magasába emelt. Oka ennek a viszonylagos erénynek és egyszersmind gyengeségnek az eredeti francia szöveg szabályhoz kötött merevsége is, de ugyancsak számításköbe veendő a vallásos Mikés józan gondolkodásmódja.

Helyenként az az érzésünk, hogy a kiadás jegyzetei a mikesi vallásos felfogásból fakadó kérdések helyi értelmezését kerülik, illetőleg mű a kiadás későbbi szakaszára halasztják. Természetes, hogy a teljes, reális összefüggések itt sem adhatók, de a *Levelek* írójának és az *Epistolák*... fordítójának nézetei már bizonyos mértékig szembeszithetők lennének, mint például a bibliai beállítottságának korábbi és későbbi alakulása stb. Hasonló értelemben vetődik fel a Homilák és a Janzenizmus viszonyának kérdése. Hopp Lajos a szakirodalom alapos ismeretében ismételtelen megállapítja, hogy e mikesi mű a „janzenista szellemű munkák körébe tartozik”, a tárgyi jegyzetekben is gyakran és kitűnő szakismerettel visszatér a problémakörre, de a teljesértelmű bizonyítást és az összefogott motivációt elhárítja magától: „Óvakodtunk azonban ezeket a vonásokat az *Epistolákban* eltúlozni, az ilyen kérdések szakembereire hagyva e jellegzetességek behatóbb kritikai vizsgálatát.” Érdekes megemlíteni, hogy már 1955-ben Baróti Dezső — Gálos Rezső könyvéről írott bírálatában — felvetette az e kérdés körüli huzavonát, megállapítva, hogy Gálos csak egy rövid utalásban, szinte „viszolyogva” veszi tudomásul Mikés janzenista inspirációit. Jelen

kötetünk esetében távolról sem így vetődik fel a kérdés — nem monográfiái igényekkel lépünk fel —, csupán csak azt az óhaját szándékoztuk kifejezni, hogy jó lenne már e kérdésben egy fokkal előre lépnie az irodalomtörténeti kutatásnak.

Mikes szóban forgó könyve bibliai szövegekből s ezek magyarázataiból áll. Értethető módon a bibliai személyek, helyek és események tömege fordul itt elő. A jegyzetek ezeket ritkán, csak a „közérthetőség” határán túl magyarázzák, a névmutató pedig egyáltalán nem veszi őket számításba. A részletesebb felvilágosítást „igénylők” számára megfelelő segédkönyvek bibliográfiáját adja, amely munkákból az adódó problémák tisztázhatók. Igaz, hogy már a szöveg maga is a magyarázat célját szolgálja, és tény, hogy a bibliai vonatkozások zömmel kívüli esnek a filológiai érdekeken, mégis bőkezűbbek lettünk volna a jegyzetekkel, mivel a „közérthetőség” határa bibliai vonatkozásban elég változó. A legfontosabb, a szövegkritikai szempontból kulcsfontosságú bibliai fogalmak jegyzetelését fontosnak tartjuk e mű sajátos tartalma miatt, mert jelenleg néha az a visszás helyzet adódik, hogy a jegyzetek másod- harmadrangú egyéb problémát megvilágítanak, de több, a szöveg megértés miatt lényeges kérdés megvilágítatlan marad, mert azok esetleg „közismert” bibliai vonatkozásoknak foghatók fel. — Ha már a Bibliánál tartunk, megemlíttük, hogy nem ártott volna végérvényesen tisztázni a Káldi György-féle bibliai szövegnek viszonyát a műbe átvett epistolák és evangélium-szemelvényekhez. Mikes ugyanis a Káldi-bibliából írta ki a hosszabb-rövidebb bibliai szövegeket. De hogy eljárása közelebről milyen nyelvi, stílári jegyeket mutat, arról alkalomszerűen csak a konkrét utalásokból értesülünk, igaz elég gyakran, s nem a követett eljárás egészét feldolgozva.

A sajtó alá rendező minden igyekezete ellenére — sajnos — nem tudott a kiadás lényegesen előrelépni a mű eredetijének és az ismeretlen francia szerzőnek felderítése tárgyában. Mint írja, „továbbra is nyitva kell hagynunk a szerzőség kérdését”. Sorra behatóan elemzi az eddig gyanúba fogott szerzőket (Pouget, Le Tourneux, Quesnel), de jó kritikai érzéssel, friss franciaországi kutatásai alapján sorra tisztázza és elutasítja az alaptalan feltevéseket. Valóban inkább csak szellemi rokonság áll fenn e munkák esetében s nem azonosság. Nem hiányoznak viszont további feltevések sem, mint pl. a Rákóczi-könyvtárban meglévő szerző nélküli, négykötetes munka valószínű-forrásnak tekintése, de mindezek még bizonyító adatokra várnak. Meg kell tehát elégednünk azzal a ma is biztosnak látszó követ-

kezetessel, hogy az *Epistolák* ... forrásterülete a XVII–XVIII. század katolikus egyházi irodalom homília műfaja.

Az illetően ismeretlenségben maradt szerzőről, illetőleg az ismert forrásterületről előadottak, valamint a magyar fordítás ismerete vetnek fel néhány vitás gontolatot. Hopp Lajos az eredeti mű színvonalát úgy ítéli meg, hogy az „a kiválóbb homíliák közül való”, és így azt az „elsőrendű francia egyházi próza termékei közé” tartozónak véli, amely „vetekedett a barokk és klasszicista szépprózával”. A szakirodalom egyik része viszont inkább „a kor másodrendű francia irodalmát” szokta emlegetni Mikes forrásául, s e műre vonatkozóan különösen. Szerintünk az igazság a két nézet között van. Az „elsőrendűség” aligha állja meg a helyét, legfeljebb csak a szerző saját korabeli teológiai felkészültsége és klasszikus nyelvi igényessége oldaláról nézve. Szépprózai értelemben viszont semmiképp sem vetekedett a kor szépirodalmával. Inkább a kátészerű homíliák közé tartozott, amelyek a XVIII. század legelején gyorsan avulttá, idejétmúlttá váltak és így igen kevésbé voltak kedveltek. Sem az áhitat, sem a „tudós” elmélkedés célját nem szolgálták igazán, és az unalmasan pergő katekizáló kérdéseket-feleleteket (Mint pl.: „Mit tanultunk..., Mit kell érteni..., Mire int az apostol..., Mit mond..., Miért mondja...” stb.) a későbbiekben hamarosan felváltották a lélekhez szóló, vagy a való élet epizódjaival élő homíliák szépprózához közelebb álló eszközei. (Például már itthon is a XVIII. század elején, Erdélyben több protestáns homíliagyűjtemény szakít ezzel a katekizáló megoldással, s papi szerzők is elítélik a csúrés-csavarásnak e „régii” szokását.) – Kétségtelen azonban, hogy a feltételezett eredeti mű, illetőleg forrásterülete a klasszikus ízlés szintjén nagy hatóerőt, és a provinciális szintről való kilépést jelentette Mikes számára. Mi kevésbé érezzük a barokk jelenlétét ugyanolyan dominálónak, mint erre Hopp utal. Inkább a mértéktartó szabályszerűség, avagy talán a klasszikus merevség, a megszürt, letisztított, dogmatikus teológiai ismeretek és tudnivalók szilárd szerkezetű elrendezése lehetett benne az uralkodó vonás.

Az eredeti mű és szerzőjének ismeretlensége következtében e mikesi fordítás kiadása sok szempontból bonyolultabbá vált, esetenként áthidalhatatlan akadályokba ütközött. A bizonytalanság hangulatát adja ez, főleg a közelebről vett fordító Mikes megítélése tárgyában, mert nem volt meg az a bizonyos fogódzó, ahol az eredetivel való összevetés feleletet adna szövegkritikai kérdésekre is. Így Mikes fordítói működésének, írói fejlődésének tárgyas vizsgálatához e kötet csak a francia forrásmű kiderí-

tése után nyújthat teljes keretet. Fordítás-technikai oldalról addig úgyszólván semmit sem tudhatunk meg bizonyosan. Fontos lett volna betekintést nyerni Mikes fordítói műhelytitkaiba e legerjedelmesebb fordítása alapján. Fordítási módszereiről egyébként tudjuk, hogy a „szabadon fordítás”-t szerette és hajlama volt változtatásokra, módosításokra, betoldásokra. Esetünkben is izgató lenne ez a kérdés, különösen szépirodalmi vonatkozásban, hogy a példaanyagban, kitérőkben és a magyarázatokban mennyire ragaszkodott az eredetihez, vagy milyen mértékben lehetünk egyéni betoldásokat. Annyi azonban bizonyosan kiderül a magyar szövegből, hogy ezeknek a „szépprózai szigetnek”-nek itt nem volt túlságosan nagy mértékű alkalmazása, noha egyes bibliai részletek egyenesen kiváltják a sajátosan egyéni „toldalékokat”, a konkrét kort világitó megjegyzéseket, miként ez az eljárás hazai szerzőknél, pl. Hermányinál oly nagy bőségben és sikerült megoldásban található bibliai szövegek magyarázatakor.

Most már az ismeretlen eredeti műtől függetlenül, csupán Mikes munkáját, írói teljesítményét tekintve, az az érzésünk, hogy ezúttal a kelleténél magasabb értékrendbe került a mű (pázmányi prédikációk szintjéhez való mérés). Be kellene vallanunk, hogy ez a munka Mikes gyengébb írásai közül való, ami azonban semmi esetre sem jelentené a benne levő gazdag értékek tagadását. A mű mondanivalója már a fordítás idején, 1740 tájt nem is „kissé” volt avult; szépprózai előrelendítés még a homília műfaj lehetőségein belül sem jelentett. E munkájával inkább csak a francia stílusfejelem iskolájának hatása mélyült el, többek között ironk fordító készsége nevelődött, szókincese gazdagodott a tetemes szövegáttétel által. Amit viszont a jegyzetbevezető mint a homíliagyűjtemények jeles erényét hangsúlyozza s amire mi is utaltunk: „... a beleszótt kis históriák”-at, „szórákkozató, szépirodalmi elemek”-et, „világi tárgyú betétek”-et, „társadalmi problémák”-at stb., itt hiába keressük. Még a Bibliából kiemelt, kerek kisepikai egységek sokkal inkább erre mutatnak, s legkevésbé az explikációk. Teljes a szakadék e szempontból a *Leveleskönyv* írója és az *Epistolák*... fordítója között. A jó mesélő, enyelgő, esetleg tréfálkozó Mikes eltűnt, a kicsiny hétköznapi világ modern ábrázolója helyett egy nagygnak vélt ügy szolgálója lett, „áleposzi”-ra cserélte fel a novellisztikus szépprózai magatartást. Mint Mikes tréfásan maga fejezte ki leveleiben: amikor szépprózát alkotott, „leszállott a predikáló székből”, hogy leírja „haszontalan” dolgait és gondolatait; most ellenkezőleg a predikáló szék magaslatán helyezkedett el, hogy a hasznosnak vélt



gondolatokat tolmácsolja. Ebbéli törekvéseben messzemenően „segítette” az eredeti mű.

Többször utaltunk már e munka és a hazai hagyományok kapcsolatának fehér foltjaira. Mikes fordításának megértése is változatlanul abból az alaptételből vezethető le, hogy írónk nem valami magános, a hazai alaptól teljesen elszakított csoda, egyedülálló sziget. Mikes nem feltétlenül a francia irodalomtól tanulta meg azt, ami a legmaradandóbb, magasrendű irodalmi érték benne. Többen rámutattak már, hogy eltéphetetlen kapcsolat fűzi az írókat az egykorú hazai irodalmisághoz, s hogy prózája a XVIII. századi magyar irodalomnak és nyelvnek továbbvitele. Jelen esetben — fordításról lévén szó — szükségszerűen kevesebb az érintkező pont ebben az irányban, de mégsem oly minimális, hogy hangsúlyt ne kapjon. A *Leveleskönyv* anyagából természetesen következett a párhuzamba állítás; itt azonban bonyolultabban, csak a forrás áttételein keresztül derülhet erre fény. Példának említem csupán a probléma láttatására, hogy míg kiadásunk I. kötetének (*Leveleskönyv*) jegyzetelésében közel félszáz jobbnál jobb utalást találunk az egyik hazai, kortárs író, Hermányi Dienes József rokon művének hasonló jegyeire, itt már mindössze egyetlen egy utalást fedezhetünk fel, noha rokon műben és hasonló magatartásban ezúttal sincs hiány.

Mikes európai műveltségének a szakirodalomban sokat hangoztatott tétele nem erősödik e munka alapján. A kor átlagszintjén levő biblikus műveltséghez ad csak alapot. A szélesebb kulturális horizont csupán e leszűkített mederben nyilvánulhat meg. (Kiváló auktorok ismerete: Ágoston, Kempis, Chrysotomus, Szent Bernát, Szent Ambrus stb.)

Ha a *Leveleskönyv*ben csodált nyelvi és stílári elemek e műben is magas „mikesi” szintet érnek el, mégsem lehet említés nélkül hagyni, hogy ez a prózai nyelv bi-

zonyos alakuláson ment keresztül. Nem változtak ugyan meg benne az írni tudás erényei, de talán azáltal, hogy a franciás stílusfegyelem erősebben érzeteti hatását, izességben, természetességben és élményt keltő hatásban sokat veszített, mértéktartóbb, merevebb lett. Így a *Leveleskönyv*höz viszonyítva, a nyelv és stílus oldaláról nézve is, csak mint erősen másodlagos munka kerülhet számításba az életmű megítélésékor.

A kiadói munkát minden tekintetben őszinte elismerés illeti. A kritikai kiadás követelte és a különben is nehéz, bonyolult feladatot kitűnő technikai megoldással sikeresen realizálta. Egyedüli zavaró momentum a sajtóhibák vagy inkább nyomdahibák ismételt előfordulása, ami az alapos, tollhibákat is jelölő szövegjegyzetekkel igen csak ellentétes hatású. Tudjuk, hogy a sajtóhiba teljesen kiküszöbölhetetlen, de kritikai kiadás esetében helyes lenne az utólagos sajtóhiba-felsorolás gyakorlatát alkalmazni, s a ritka, de zavaró nyomdahibákat (sorvégi szétesés és rossz összerakása) utólagosan feltüntetni. (Például 553. l.; 36a; 7–10 sorban: „m ama” = „és ama”, „akoporsoeshoz” = „a koporsóhoz és”, „soene” = „mene” stb.)

Mikes összes műveinek a kiadásban most sorra kerülő kötetek évszázadok után évszázadokra készülnek. Nem siettetnénk ezért a szokásos hangzatos fordulattal a további kötetek „mielőbbi” megjelenését. Nyugodt és mélyreható munkafolyamattal kell számolnunk, hogy a még sok problémát felvető életmű valóban maradandó közreadást kapjon. Hangsúlyozzuk végezetül, hogy a kiadás eddigi produktuma egészében színvonalas, jó munka eredménye. Biztonsággal tekintünk az „összes művek” méltó megvalósulása elé. Biztosítékot nyújt ehhez elsősorban a szerkesztőnek a mikesi életmű iránti munkabíró elhivatottsága és az idevágó, elismerten sokrétű ismerete és tapasztalata.

Gyenis Vilmos

## TRÓCSÁNYI ZSOLT: WESSELÉNYI MIKLÓS

Bp. 1965. Akadémiai K. 560 l.

Wesselényi Miklós alakja és munkássága mindenkor szervesen beletartozott a magyar irodalomtörténetírás érdeklődési körébe. Erre a figyelemre Wesselényi nem csupán mint a politikai irodalom és a szónoklat kiváló művelője tarthat igényt, s az indokolás még akkor sem válik teljessé, ha az öt kora legtöbb jelentős írójához (Kazinczy, Berzsenyi, Döbrentei, Kölcsey, Vörösmarty,

Bajza, Kemény Zs. stb.) fűző személyes kapcsolatra utalunk. Ezeknél a — korántsem lényegtelen — mozzanatoknál is súlyosabban esik latba az a jól ismert, s bővebb igazolásra itt aligha szoruló tény, hogy Wesselényi közéleti szereplése, az abszolutisztikus kormányzati módszerek elleni fellépése, valamint üldöztetésének és sorsának már életében szimbolikus érvényre emelkedő példája

a kor egész irodalmának egyik fontos szemléli, érzelmi és erkölcsi energiaforrása volt, s így (közvetve és közvetlenül is) számottevő mértékben hozzájárult a liberális színezetű romantika kibontakozásához.

Kétségbevonhatatlan igazságot állapít meg Trócsányi Zsolt, amikor könyvének már legelső lapjain leszögezi: „Az irodalom aránytalanul többet tett azért, hogy a magyar történelemnek ez a nagyszerű alakja méltóan kerüljön be a nemzeti köztudatba, mint a magyar történetírás.” (7.) A Wesselényi alakját felidéző, emlékéit megőrkítő klasszikus irodalmi alkotások mellé csak most, Trócsányi könyvének megjelenésével sorakozott fel az első, valóban tudományos színvonalú monográfia. (Korábban mindössze egyetlen terjedelmesebb munka tűzte ki céljával Wesselényi pályafutásának részletes feldolgozását. Kardos Samu 1905-ben publikált kétkötetes művének azonban csupán a hőséért őszintén lelkesülő szerző által nagy szorgalommal összegyűjtött s a szövegbe beiktatott dokumentumok kölcsönöztek bizonyos értéket, szintetikus szempontoknak, a tárgyalt történelmi folyamatok érdemi elemzésére való törekvésnek nyomát sem lelmi benne.)

Trócsányi Zsolt könyve, amely hangsúlyozottan az adósságtörlesztés és elégtételadás szándékával íródott, mai történettudományunk legjáva természetéhez tartozik. A Wesselényi személyével kapcsolatos, fennmaradt forrásanyag hatalmas mennyisége nyilvánvalóan a vállalkozás sikerének egyik legfőbb záloga volt, ám ugyanez a körülmény egyszersmind a feladat rendkívüli súlyos és bonyolult voltának mércéjéül is szolgálhat. Trócsányi mesteri biztonság, imponáló fölényrel uralkodik óriási anyagán. Sehöl sem vész el az adatok tömkelegében; a példás gondval feltárt részletek sokaságát szilárd logikájú gondolatmenet és jól áttekinthető szerkezet fogja egységbe. Biográfusi erényei a (már korábbi munkáiból megismert) hivatott társadalomtörténetész képességeivel párosulnak: nyomon követve hősenek politikai útját, mindig szem előtt tartja azokat az alapvető gazdasági és szociális természetű realitásokat, amelyek Wesselényi tevékenységének kereteit és feltételeit megszabták. Különösen tanulságosak (s nem egy helyütt újszerűek) azok a fejtegetései, amelyek a magyarországi és az erdélyi viszonyok között a XIX. sz. folyamán fennálló eltérések okaira és összevetőire világítanak rá. Ennek a – mind a társadalmi struktúrára, mind a politikai intézmények és mozgalmak jellegére messzemenően kiható – fejlődési fáziskülönbségnek pontos számbavétele ui. nem csupán Wesselényi pályájának, hanem a reform-

korszak egész történelmi problematikájának megértéséhez is elengedhetetlen.

Wesselényi életének első – az 1825-i országgyűlés kezdetéig terjedő – harminc évről: az őt útnak indító családi környezet szerepéről, valamint az érlelődés és felkészülés időszakáról a monográfia csupán tömör (bár a lenyegelt szerencsés kézzel megragadó) áttekintést ad. A szerzőt – amint erre maga hívja fel olvasói figyelmét – rajta kívül álló, kiadástechnikai természetű okok készítették rá, hogy ilyen megoldáshoz folyamodjon. Művét (amelynek méretei így is tiszteletet parancsolók) ui. eredeti terjedelmének kevesebb mint  $\frac{2}{3}$ -ára kellett – mindenekelőtt az első rész jelentős hányadának elhagyása révén – összevonnia. A kényszerű rövidítésnek alighanem áldozatul estek olyan részletek is, amelyeknek elsősorban az irodalomtörténetész látta volna hasznát. A megjelent szöveg egyes célzásai alapján joggal tételezhetjük fel, hogy az eredeti, teljesebb változat megfelelő alapossággal foglalkozott az ifjú Wesselényi egyéniségének formálódásába belejátszó intellektuális, művelődési hatásokkal is, s nem feledkezett meg azokról az impulzusokról sem, amelyek őt az 1810-es évek – Döbrentei Gábor szervező tevékenysége nyomán megélenkülő – erdélyi irodalmi élete felől érthették.

Az első fejezetek kissé sommás voltáért a monográfia következő szakaszainak gazdagsága nyújt bőséges kárpótlást. Wesselényi az 1830-as évek első felében ér fel politikai pályafutásának tetőpontjára, s válik feltűnően rövid idő alatt a magyarországi és erdélyi ellenzék elismert tekintélyű vezérévé. A könyv hű és pontos képet ad erről a folyamatról, s kellő fénybe állítja azt a lenyűgöző aktivitást, amellyel hőse az ellenzék egységes, ütőképes táborra való összekovácsolása érdekében fáradozott. A szerző történetírói kvalitásai véleményünk szerint az 1830-as évek magyarországi és erdélyi országgyűléseinek szentelt, ill. a Wesselényi nevezetes hűtlenségi perének lefolyásáról beszámoló fejezetekben mutatkoznak meg a legteljesebben. Trócsányi szemmel láthatólag akkor érzi magát igazán elemében, amikor – a levéltári forrásokra támaszkodva – valamely döntés megszületésének útját, egy-egy taktikai hadmozdulat sikerének vagy kudarcának okait, egy váratlanul tűnő fordulat rejtjét, csak a körülmények aprólékos vizsgálata révén felfejthető indítékait kell bemutatnia. Könyvének olvasója így az álláspontok és magatartásformák változatos skáláját ismeri meg, látja az erőviszonyok mozgását, szüntelen hullámzását, a különféle, egymást gyakran szeszélyes módon keresztező érdekek és elképzelések kavargását, s az innen adódó –

nemegyszer egyik fél szándékait sem fedő — bonyolult következményeket. Ez a realiztikus jellegű, az eseményeket és szituációkat a maguk összetett voltában leíró és elemző szemléletmód azonban legkevésbé sem homályosítja el, sőt ellenkezőleg: még hangsúlyosabbá teszi Wesselényinek és harcostársainak emberi nagyságát, küzdelmük hősiességét. Teljes határozottsággal mondhatjuk ki: Horváth Mihály klasszikus műve, a *Huszonöt év Magyarország történelméből* óta nem született történettudományi munka, amely oly sokrétű és meggyőző módon érzékeltetné a reformországgyűlések jelentőségét, mozgósító, tudat- és jellemformáló funkcióját, mint Trócsányi Zsolt monográfiája. Az országgyűlési viták és összecsapások inspiratív, gondolatébresztő hatásáról beszédesen vall — mind költői alkotásokon, mind levelekben és feljegyzésekben rögzített megnyilatkozásokon keresztül — a kor irodalma is. Az irodalomtörténezszt tehát Trócsányi könyve olyan összefüggések mélyebb — mert deklaratív általánosságok helyett immár átfogó és módszeres tudományos analízis eredményeire alapozott — megismeréséhez segítheti hozzá, amelyekbe saját szorosabban vett kutatási anyagának vizsgálata közben is minduntalan beleütközik.

Wesselényi munkásságának egyéb (első sorban az eszmetörténet körébe vágó) vonatkozásai korántsem kötötték le annyira Trócsányi érdeklődését, mint hősé politikai tevékenységének adatszzerűen dokumentálható — s a források segítségével sokszor a legapróbb részletekig felderíthető — mozzanatai. Természetesen Wesselényi mindkét híres könyve: a *Balítételekről* és a *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* önálló fejezetet kap a monográfiában — ám e fejezetek alig nyújtanak többet, mint a két munkában foglaltak szabatos összegezését, amihez tömör (a tárgyalt írások legfőbb értékeit az utókor számára felmutatni kívánó) méltatás csatlakozik. Wesselényi szellemi arculatának, világképének, valamint a magyar politikai gondolkodás történetében elfoglalt helyének (így Kossuthra gyakorolt befolyásának) tüzetes megvilágításával adós marad a szerző, s nem vizsgálja (eltekintve néhány rövid, egyes idézett szövegrészek stiláris szépségére figyelmeztető megjegyzéstől) Wesselényi szónoki művészetének sajátosságait sem. Itt viszont már olyan problémakört érintünk, amelynek kapcsán az irodalomtörténetírás teendőiről sem hallgathatunk. A politikai beszéd a XIX. sz. első felének egyik megbecsült irodalmi műfaja volt (bármely igényesebb — régi vagy új — antológiát felütve, egy pillanat alatt megbizonyosodhatunk erről). Történetének feldolgozása, Felsőbükki Nagy Pál beszédei-

től Kölcsey, majd Kossuth szónoki remekléseiig ívelő útjának megrajzolása nyomán kétségtelenül még árnyaltabb és teljesebb képet nyernénk arról a sokágú, a szellemi élet valamennyi területére kiterjedő folyamatról, amely az antik (kiváltképpen latin) mintákhoz igazodó klasszicizmustól a romantika uralomra jutásáig vezetett. Ami Wesselényit illeti, ő ebben a sorban — úgy hisszük — nemcsak kronológiailag, hanem a fejlődés rendjét tekintve is valahol a középen helyezkedik el. Gondolatvilágának fő pillérei a felvilágosodás és a korai liberalizmus eszméi, valamint a hagyományos magyar közjogi ellenzékiesség — persze fokozatosan módosuló tartalom — doktrínái. Innen veszi szónoki arzenáljának leggyakrabban használt fegyvereit, de szívesen használ — mint színező, a hatást fokozó járulékos elemeket — a romantika képzetkincséből származó motívumokat is. Egyelőre e futó s aligha végleges érvényű megfigyeléssel kell beérnünk — már azon oknál fogva is, mert Wesselényi beszédei mindmáig összegyűjtetlenek és túlnyomórészt publikálatlanok (aminthogy kiadásra vár még roppant forrásértékkel bíró naplója és levelezése is), s így a kérdés iránt érdeklődő irodalomtörténezszt — a levéltári források kezelésében gyakorolt historikussal ellentétben — már az anyag elemi szintű megközelítésére irányuló törekvésében is alig leküzdhető nehézségek akadályozzák.

A szélesebb eszmetörténeti horizont hiányával (valamint a szerzőnek hőse iránti, érthető és megbocsátható elfogultságával) függ össze az is, hogy Wesselényi teoretikusi rangját a monográfia Széchenyi rovására próbálja az indokoltnál magasabbra emelni. A *Balítételekről* tárgyalása során arra a következtetésre jut, hogy Wesselényi „a magyar liberalizmus atyja”, s Széchenyiről ugyanitt azt a — módfelett bizonytalan jelentéstartalmú — megállapítást teszi, hogy „nem igazán liberális politikai alkot”. (148.) Ám egyrészt nyilvánvaló, hogy a liberalizmus hazai térhódításának kezdetét nem lehet ennyire kategorikus módon egy bizonyos személy fellépéséhez kötni. Másrészt pedig a *Balítételekről*, amely egyébként is messzeemenően magán viseli (mint ezt Trócsányi sem tagadja) a *Hitel* hatásának nyomait, gondolati súlyára nézve minden érnyé mellett sem vetekedhetik azzal a lenyűgözően nagyszabású, a gazdasági és társadalmi élet mozgástörvényeinek kivételes élességű átlátására alapozott reformprogrammal, amelynek körvonalai Széchenyi hármas főművének lapjain rajzolódnak ki. Wesselényi jelentőségéről, az 1830-as évek politikai életében betöltött központi szerepéről Trócsányi nem annyira a *Balítételekről* ismertetésével, mint inkább annak cáfolhatatlan hitelű

bizonyításával győz meg, hogy a liberális eszmék diadalra juttatását célzó, az ellenzék működésének mikéntjét hosszú időn át megszabó konkrét harci formák és taktikai módszerek kidolgozásában csakugyan ő vállalta magára az oroszlanrészt.

Túlságosan immanens jellegűnek, a magyar és európai történelem tágabb összefüggéseiből kiszakítottak érezzük a *Szózat* a magyar és szláv nemzetiség ügyében tárgyalását is. Trócsányi mindössze egyetlen mondatdal céloz arra, hogy a munka terve „a horvát s szlovák kérdések az 1840-es évek legelején történő erős kieleződése hatására” érlelődött meg Wesselényiben. (412.) E konfliktus különböző megnyilvánulási formáira (pl. Thun Leó és Pulszky Ferenc élénk visszhangot kiváltó polémiájára, amely feltehetőleg Wesselényt sem hagyta közömbösen) viszont már nem tér ki, s azt sem próbálja meg kinyomozni, milyen — akár élőszóbeli, akár nyomtatott — információs forrásokból merítette a *Szózat* „polgári halottként” Gräfenbergben tartózkodó írója a szláv nemzeti törekvésekre vonatkozó értesüléseit. Hiányoljuk Wesselényi elgondolásainak a Palacky-féle — szintén a Habsburgmonarchia föderatív átalakítását javasoló, csakhogy ezt az elvet a magyar korona országaira is kiterjeszteni kívánó — ausztrószláv koncepcióval való szembesítését is.

A *Szózat* utóéletének vizsgálatába sem bocsátkozik bele a monográfia (az 1940-es években megjelent új kiadás tényét még mint bibliográfiai adatot sem regisztrálja), csupán a mű egykorú fogadtatásáról ad számot. Ezzel kapcsolatban egy apró, filológiai természetű észrevételt kell tennünk. Trócsányi megemlékezik (471–472.) arról a Wesselényi munkájára reflektáló, francia publicista tollából származó névtelen röpiratról, amely 1843-ban Lipcsében látott napvilágot; szerzőjének kilétéről azonban nem nyilatkozik. Az újabb szakirodalom — Asztalos Miklós nyomán — Auguste de Gerando művének tekinti a könyvecskét. Ha Trócsányi esetleg nem fogadja el ezt a feltevést, úgy közölnie kellett volna a maga ellenérveit; a korábbi kutatási eredmények egyszerű figyelmen kívül hagyása viszont semmiképpen sem helyeselhető.

A kiadó izléses tipográfiai kivitelben, jó minőségű papíron bocsátotta közre Trócsányi Zsolt monográfiáját, ám szigorú megrovásra szolgált rá azzal, hogy a könyvet névmutató nélkül jelentette meg, és így — alig néhány lapnyi terjedelmi többlet megtakarítása érdekében — lényegesen csökkentette egy, a korszak valamennyi kutatója számára nélkülözhetetlen forrásmunka használhatóságát.

Oltványi Ambrus

## JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI

Szerk.: Lengyel Dénes és Nagy Miklós. Regények. — Egy játékos, aki nyer. (1882). Sajtó alá rendezte: Nacsády József. 307 l. — Rab Ráby. (1879). Sajtó alá rendezte: Kovács Győző és Nagy Miklós. 677 l. — A Damokosok. (1883). Sajtó alá rendezte: Végh Ferenc. 322 l. — A három márványfej. (1887). Sajtó alá rendezte: Oltványi Ambrus. 572 l. (Jókai Mór Összes Művei, 26., 38., 44., 50.)

Az 1966-ban kiadott kötetekkel befejezéshez közeledik a regények ciklusa. A *három márványfej*, *A Damokosok* az 1875 utáni korszak jellegzetes termékei. Kalandos történelmi regények, amelyekben feltűnő módon eluralkodnak a pusztulás képei: kataklizmák, városok, népek pusztulása. A vizsgált kötetek között nincs is jelentős regény az egy *Rab Rábyt* kivéve.

A kritikai kiadások használhatósága, érdeme a főszöveg helyes kiválasztásától, néha kissé megalkotásától is függ. A vizsgált négy kötet esetében kéziratra alig támaszkodhattak, két esetben teljesen hiányzik (*Rab Ráby*, *Egy játékos*), a másik két esetben csupán töredékek — *A Damokosok*nál két és fél fejezet, *A három márványfej* kéziratának kétharmada — maradtak fenn. Mind a négy esetben egységesen követték

az egész sorozatra érvényes — helyesen megállapított — elvet: az első kötetkiadást tekintették a kritikai kiadás alapjának. Figyelembe vették és a szövegváltozatokban közlik a kézirat, az első hírlapi közlés és a Nemzeti kiadás (a továbbiakban NK) variánsait.

A szövegváltozatok terjedelmességét rendre kifogásolták a JKK recenzensei. Megállapításunk szerint még mindig sok a felesleges variáns. Íme egy példa: Az első kiadás -bul, -bül; -rul, -rül; -tul, -tül ragjait a NK következetesen -ból, -ből; -ról, -röl; -tól, -től formákra változtatja. A vizsgált kötetek egységesen visszaállították az első kiadásnak megfelelő állapotot, de e variánsokkal már nem szaporították a szövegváltozatokat, csak összefoglaló regisztrálást adtak. (*Rab Ráby*, *A három márványfej*)

Nem így járt el az *Egy játékos* sajtó alá rendezője! Esetenként feltünteti a variánsokat, mivel szerinte: „Az NK változtatásairól, amelyekben nem mutatkozik semmiféle egyértelmű tendencia – csupán az egyenkénti közlés adhat képet.” (26. köt. 257.) A szövegváltozatok azonban mást bizonyítanak: 13 : 9 abbul (NK: abból) 16 : 3 téglából (NK: téglából) 23 : 16 toronyból (NK: toronyból) 52 : 8 földről (NK: földről) 68 : 19 boltoktól (NK: boltoktól) 85 : 14 szagárul (NK: szagáról) és még 150 eset éppen a NK meglehetősen következetes tendenciáját bizonyítja. Így e variánsok közlése nemcsak felesleges, de 4 oldallal növelte a szövegváltozatok terjedelmét.

Barta János – mint az első hat kötet recenzense (ItK 1963. 513.) – megjegyzi, hogy a sorozatszerkesztők „erélyes kézzel” nyúltak Jókai szövegeihez. Korszerűsítésük azonban nemcsak a helyesírást, de a művek stílusát és hangulatát is befolyásolta. Barta János és a későbbi recenzensek (Rigó László ItK 1964. 5–6. szám) méltán fájlják ezt. A későbbiekben a módosítások (JKK 24. kötetében) valamit javítottak a helyzeten, a vizsgált kötetekben is érezhető a hatásuk. A *Rab Ráby* a latin szavakat, főleg jogi kifejezéseket már eredeti alakjukban, az első kiadásnak megfelelően közli.

A továbbiakban főleg olyan esetekkel foglalkozunk, amelyek megbontják a stílus egységességét és a kiadási elvekkel sem egyeztethetők össze.

Érthetetlen, hogy miért használja a *Rab Ráby* a régies, helytelen kiejtést tükröző *fokossát*, *Pilátussát* stb. alakokat? A kiadási elvekben (a JKK 1. kötetében) határozottan elvetik a hosszú mássalhangzó alkalmazását a lógg, erőssen, *kocssal* stb. szóalakokban s ezt a későbbi új szempontok sem módosították (JKK 24. kötetében), továbbá a kötet szövegváltozatainak bevezetésében sem találtuk indoklását. Az alábbi eseteket kifogásoljuk: dragonyossáival (20 : 2), Pilátussát (27 : 34), fokossát (30 : 1), vezérkolompossát (405 : 19). (A szövegváltozatokban minden esetben közlik a NK helyes variánsát.) Így önmagában ugyanis – a többi következetesen korszerűsített szóalak közt – nem különösebb nyelvi sajátosság. A többi kötetben is a mai helyesírásnak megfelelő alakban fordulnak elő.

Amennyiben bizonyos esetekben elfogadjuk a NK szövegét (pl. szövegbetoldásoknál), kívánatos lett volna egy szűkebb értelmű emendáció végrehajtása (vö. *A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata* Bp. 1962. IV. (4/a), ugyanis feltételezhető, hogy a javítások egy része is Jókai kezétől származik (még ha fenntartásokkal is fogadjuk Jókai fogadkozását a NK sajtó alá ren-

dezésekor). Csupán azokra az esetekre gondolunk, ahol nyilvánvalóan helyesebb szöveget közöl a NK!

A szövegeltérések közt gyakoriak az egyes szám – többes szám variánsok. Sajnos sok esetben a rosszabb megoldást választották. Ilyen esetekre gondolunk: „*vállalkat vonogatták*” (*Egy játékos* 10 : 9). Nem vették figyelembe a NK helyes (vállukat) alakját. Hasonlóképpen a rosszabb változatot közli *A Damokosok* is: „*cibálják a megválasztott üstökeit*” (135 : 21, NK : üstökét), „*nagyokat húzott... meztelen talpaíra*” (151 : 18, NK: talpára).

A *felyül* (felüi) határozószó használatában is nagy tarkaság tapasztalható. A NK következetesen a ma is használatos köznyelvi formára javít (felül v. fölül). Az *Egy játékosban* „*felyül*” (24 : 3, NK: felül), *A Damokosokban* „*felyülről*” (18 : 2, NK: fölülről), a *Rab Rábyban* viszont *főjülről* (431 : 14, *Üstökös*: fölyülről, NK: felülről) alak szerepel. A *három márványfejben* pedig a következő alakokban fordulnak elő: *felyül* (30 : 18, kézirat: *felyül*) *felyülről* (60 : 8, Nemzet, NK: *felülről*) *felyül* (194 : 24, N: *felyül*) *felyülről* (195 : 30, N: *felyülről*) *felyülmul* (300 : 13, N, NK: *felülmul*) *felyülről* (364 : 8, N, NK: *felülről*) Mivel a kézirat és az első folyóiratkiadás elég következetes az elavult tájnyelvi alak használatában, célszerű lett volna a jelen zürzavart egységesíteni, lehetőség van ugyanis ilyen mértékű emendációra, ez tarkaság egyáltalán nem nyelvi gazdagságot tükröz.

Kifogásolnunk kell azonban *A Damokosok*-ban alkalmazott önkényes emendációt. Az első kiadásban „berendezték a legszebb szobáit” olvasható. A JKK (38.) a *várkastély* szóval kiegészíti. Ha a NK szövegét közli („berendezték a vár legszebb szobáit”) elfogadható lenne. Annál is inkább helytelen e betoldás, mert Jókai elég következetesen várról beszél.

A szövegösszevetéseket a szűrőpróba ellenőrzési módjánál nagyobb alapossággal végeztük el, így nyugodtan állíthatjuk, a kötetek pontos, megbízható szöveget tartalmaznak, hibaszázalékuk nem haladja meg az eddigi kiadott regények átlagát.

A szövegromlások egy-egy esetére az alábbiakban hívjuk fel a figyelmet: *Elcsúfolt* (JKK 204.) helyett az első kiadásban *elcsúfult* olvasható, „...három csatában esett el” (JKK 205.) helyett viszont ez áll az alapszövegben: „...három a csatában esett el.” (*A Damokosok*)

A *Rab Rábyban* makacsul ragaszkodnak a nyilvánvalóan hibás *kaszna tiszt* (JKK 247.) alakhoz. (Alapszövegben: *Kaszna tiszt*.) Szövegváltozatként közlik a NK helyes kiigazítását: *katonatiszt*. Ez annál is inkább furcsa, mert az első kiadás végén közölt

hibajegyzék is — amelyet több esetben figyelembe vettek — feltünteti e sajtóhibát. (Ha van jelentése — előtünk ismeretlen — akkor hogyan maradhatott ki az igen gondosan összeállított magyarázó jegyzetekből?)

Végeredményben szövegromláshoz vezetnek a sajtóhibák is, hisz e kötetek alapján készülnek majd a népszerű kiadások. Kéthárom jelentéktelen sajtóhiba mindegyik kötetben található, azt meg sem említenénk, de *A három márványfej* szedője elfogadhatatlanul sokat hibázott. Van olyan oldala a kötetnek (74.), amelyen 11 sajtóhibát számláltunk össze. Kritikai kiadásról lévén szó, kissé sokalljuk!

Szövegbetoldásra két esetben került sor, mindkét esetben a kiadási elveknek megfelelően csak a NK-ban található szövegrészletet ültették az *Egy játékos* ill. *A három márványfej* főszövegébe. Nem éltek a szövegbetoldás lehetőségével a *Rab Ráby* szerkesztői. Igaz, hogy a szövegrész (JKK 614. egy bekezdés: „Nevezetes dolog...-tól... akadni sehol.”-ig) csupán az *Üstökösben* szerepel, az első kiadás már elhagyta. A főszöveg megállapításánál kívánatos azonban, hogy a legteljesebb változat alakuljon ki. A *kritikai kiadások szabályzata* (i. m. II. 4. pontja) is a főszövegrész javára dönt, vagy a variánsok közé helyezésnek indoklását kéri. (*A Damokosok* sajtó alá rendezője szabályszerűen megindokolja a szövegrészlet mellőzését! JKK 250.) Továbbá az sem utolsó szempont, hogy a tiszteres példányszámú népszerű változat is csak a főszöveget közli.

A kötetek filológiai apparátusának szerkezeti felépítése szabályszerű és egységes, a lehetőségeken belül egyéni megoldásokra törekedtek a szerkesztők.

A legtöbb újdonságot tartalmazó részek a keletkezéstörténeti fejezetek. Ez érthető, hiszen a vizsgált regények — a *Rab Ráby* kivételével — forráskritikai szempontból is elhanyagolt művek. Szinte teljes egészében úttörő munkát kellett végeznie Oltványi Ambrusnak *A három márványfej* forrásainak tisztázásához. A kiválóan megszerkesztett fejezetben tudományos alaposággal mutatja ki a négy főforrást, részletesen elemzi Jókai módosításait. Új forrásra hívja fel a figyelmet *A Damokosok* jegyzetében Végh Ferenc. Három fő egyezési ponton meggyőzően bizonyítja, hogy Jókai Georg Kraus krónikáját is felhasználta. A „Camp des Tartares” új értelmezését tartalmazza az *Egy játékos* forráskritikai fejezete. Jókai „tatár tábor” értelemben használja, Nacsády József meggyőzően helyesbít „kárhóztak táborára”. A *Rab Ráby* esetében inkább csak összegező munkára kerülhetett sor, a főforrással (Justizmord) való összevetés Gálos és Sötér tanulmányain alapul. A sok

szempontot felölelő, további kutatásokra is ösztönző kitérően megszerkesztett fejezet Nagy Miklós munkája.

A *Rab Ráby* forráskritikai fejezete közli legteljesebben a noteszok anyagát. (Csupán az ún. „homályos utalásokat” és ismeretlen rendeltetésű számokat hagyták el.) *Damokosok* csupán Jókai forrásmegjelöléseit tartja közlésre érdemesnek, az *Egy játékosban* is elmosódik a noteszok anyaga. Barta János azon az állásponton van (i. m.), hogy a kötetek teljes egészében közöljék — a „minden kötet önálló egység” elven — a noteszok rájuk vonatkozó anyagát. Mivel azonban a noteszok is helyt kapnak a sorozatban, meggondolandó, hogy a 28 notesz szövegét — három-négy kötetnyi anyagot — kétszer kiadjuk-e?

A továbbiakban a keletkezéstörténeti rész egyéb problémáira szeretnénk utalni. Úgy érezzük, *A Damokosok*nál a keletkezéstörténeti fejezetet bevezető általános elmékedés túlságosan hosszúra sikerült, véleményünk szerint teljesen elmaradhatott volna. (JKK 213–216.) A fejezet végét azonban láthatóan elkapkodta szerkesztője (érezhetően későn jutott a noteszok kéziratos anyagához), így a Jókai által említett két forrást kurtán-furcsán elintézi, mondván: ez... „nem lehetett igazi forrása *A Damokosoknak*.” (JKK 231.) Tudományos munkában ez nem túlságosan meggyőző érv. Az egész fejezet meglehetősen bizonytalan, kódó, „lehet-talán” hangú írás. Hadd hivatkozzunk ismét Oltványi Ambrus imponáló biztonságú, hatalmas anyag filológiai feldolgozásán alapuló fejtegetéseire.

Az Irodalom-fejezeteket általában gondos összegező munka jellemzi. Nem hiányait, csupán terjedelmességüket kifogásolhatjuk. Mintaszerű munkaként kell kiemelni a *Rab Ráby* irodalom-fejezetét (Nagy Miklós munkája). Nem ömleszt jelentéktelenségeket, feldolgozási módjával minősít, kiolvasható belőle mindaz, amit érdemes újra végigolvasni: elsősorban Sötér István, Gálos Rezső, Szerb Antal tanulmányait.

Ennek ellenkezőjét kell elmondanunk *A Damokosok* azonos fejezetről. Az érezhetően szegényes irodalomból aránytalanul nagy fejezetet kerekített: előfizetési felhívások, hirdetések feleslegesen részletes ismeretése, céltalan erőlködés egy-egy lábjegyzetben található címért. Majd két oldalon keresztül citál egy hibáktól hemzseggő jelentéktelen ismertetést (Prém Józsefét, JKK 238–240.). Röviden is helyreigazíthatunk, mint ahogyan ez *A három márványfej*-ben Kónya Judit 1961-es utószaváról olvasható. És hogy mindez arányosan és tömören is összefoglalható, arra bizonyíték az *Egy játékos* azonos fejezete, amely egyharmadnyira súríti a hasonló terjedelmű anyagot.

Már a Mikszáth kritikai kiadás filológiai apparátusának indokolatlan felduzzasztása is többekben aggodalmat keltett. Egy szigorúbb rostán a kitűnően megszerkesztett *Rab Ráby* irodalom-fejezetének is fennakad két cikke. (Tolnai Vilmos: *Jókai és a magyar nyelv* 1925. Tompa József: *Jókai és Csokonai stílusbeli kapcsolata* 1951. az utóbbi ismertetésére a kötet egy oldalt fordít.) Klanciczay Tibort idézzük: „Felesleges mindaz, ami tulajdonképpen már egy monografikus munka része... egyes művek nyelvről, stílusáról, verseléséről... szóló mindenféle fejtegetés, hasonlóképpen az eddig megírt ilyen fejtegetések részletes ismertetése.” („*A textológiai munka helyzete*” Marxizmus és irodalomtudomány c. kötet Bp. 1964. 238.)

A magyarázó jegyzetek tartalmi és módszertani kérdéseivel láthatóan nagyobb részletességgel foglalkoztak a JKK recenzensei, mint a jegyzetapparátus egyéb fejezeteivel. (Különösen Rigó László! i. m.) Részben ennek is köszönhető a jól használható, lexikon részletességű tárgyi és nyelvi magyarázatok. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy Barta János a JKK indulásakor még beszámol a Jókai művek inspirációs hatásának dokumentálásáról — ennek már nyomát sem leltük!)

A nehezen tisztázódó szint miatt még igen sok a felesleges magyarázat. Az egyik recenzió az érettségizett olvasó tudásszintjét javasolja mércéként. Szerintünk nyolc általános végzettséggel is ismerni kell a következő szavak fogalmi tartalmát: predikátum (5.), exmissió (9.), mutató (11.), forspont (20.), patvarista (20.), lázár (227), fűzfaalma (228.), a *Rab Ráby*ból; lázár (103.), tökkolop (110.), számszerij (30.), cserzés (39.), babérfa (50.), macskaméz (82.), categorice (118.), pálmabor (194.) *A Damokosok*ból; rézpléh (47.), piazza (303.) *A három márványfejből*. Felesleges magyarázatot adni akkor is, ha a szövegből kiderül a szó jelentése („*almázia*” *Rab Ráby* 348.) Ne ismertessük az ilyen közismert bibliai személyek történetét mint (*A három márványfej* 7.), Lót felesége (*A Damokosok* 284.), Góliát (*A Damokosok* 41., *Rab Ráby* 296.). És ugyan ki nem ismeri a Gulliver (*Egy játékos* 64.) és a Dandin György (*Rab Ráby* 231.) szerzőjét? Teljesen felesleges megjegyezni, hogy az ÉrtSz éppen az adott szót hozza példaként. Szerencsére ez csak egy kötetnél fordul elő (*Rab Ráby* 219.:26, 298 : 16, 354 : 23 jegyzeteinél).

Szembeötlő következetlenségek is előfordulnak. Egyazon mondatban fordul elő

az *obolus* és a *talentum*, csak a *talentumot* magyarázzák. (*A három márványfej* 129.) *A schismaticus*-ra nincs magyarázat, de a 200 oldallal későbbi *schismá*-ra van. (*A három márványfej* 25. ill. 224.)

Viszont magyarázatra szorultak volna a következő idegen szavak: opulencia (387.), suppleálni (482.), evaporál (482.) a *Rab Ráby*ból; denunciál (210.), diatriba (211.) az *Egy játékos*ból, expediens (25.), apostasia (95.) *A három márványfejből*.

Rossz jegyzetre igen ritkán bukkán az olvasó. *A hajóalattság*-ot (*Rab Ráby* 476 : 24) szerintünk nem „vékony hajókötel” értelemben használja Jókai (amint ez a szövegből is kiderül: „... hogy láncolják a vastag hajóalattsághoz az ő Ráby Mátyását...”), hanem fedélzet, hajófenék — tehát valami deszka-padozat — a kifejezés jelentésértalma.

Gyakoribb a tanácstalanság, bizonytalanság beismerése. *Soncha barlangját* nem találta meg *A Damokosok* jegyzetelője (JKK 126 : 27 ill. 300.) Nem is csoda, hisz rossz irányban kereste. (Krim!) Jókai ugyanis egy Bécsben előadott darabról veszi hasonlatát („*Die Höhle Soncha*”).

Nemegyszer Jókai fantáziájára hivatkozva mondanak le a magyarázatról. *Tyr isten* neve nem Jókai képzetében született (*A három márványfej* 83.) Az északi germán mitológiában gyakran szerepel ez a hadisten (vö. *Révai Nagy Lexikon* XVIII. 575.). Továbbá a tatárépítmények leírásánál (*A Damokosok* 49.) sem csupán „fantáziája lobo-gott”, hanem megírta ennek már egy csillogóbb, francia változatát egy-két évvel előbb az *Egy játékos* c. regényében is mint „tatár tábornok”. A Palais-Royal árkádsorainak tarka építményeiről számtalan francia forrásban olvasható, pl. Balzac regényeiben is.

Végül egy utolsó, az egész sorozatot érintő kérdés. Nem találtuk magyarázatát annak, hogyan kerülhetett az *Egy játékos* (1882.) mintegy tíz évvel korábbi keletkezésre utaló helyre (26. kötet!). Ez azért bosszantó, mert így megbomlott a regényciklus kronológus rendje.

Összegezőképpen elmondhatjuk — mint ahogyan ez a részletes elemzésből is kiderült — a *Rab Ráby*t és *A három márványfejet* igen jó kötetnek tartjuk, *A Damokosok* kissé gyengébbre sikerült, de egy ilyen sok kötetes sorozatnál lehetetlen is az egyenletes színvonal biztosítása.

Szakács Béla

## GYERTYÁN ERVIN: JÓZSEF ATTILA

A képanyag és a kronológia Fehér Erzsébet összeállítása. Bp. 1966. Szépirodalmi K. 211 l. (Arcok és vallomások)

A József Attiláról szóló, örvendetesen szaporodó írások között is a hézagpótló mű megítéssel érdemi meg Gyertyán Ervin új könyve. Szép vállalkozás, gondos, hozzáértő kivitelezés, sokoldalú és gazdag válogatás tanúskodik amellett, hogy érdemes volt ezt az írást megjelentetni. A szerző korábbi műve (Költőnk és kora, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1963.) elméletileg, ez a mostani gyakorlatilag igazolta, hogy még mindig van mit törleszteniünk századunk legnagyobb szocialista realista írójával szemben. És itt nemcsak a személyi kultusz éveiben beszűkülő és egyoldalúvá leegyszerűsített József Attila képre gondolok, amely lényegében detronizálta a szocialista realista líra egyik legnagyobb képviselőjét, hanem mindenekelőtt ennek gyakorlati következményére. Főleg a középiskolai oktatásban mutatkoztak meg e torzulások eredményei. Az a generáció, amelyik ezekben az években tanult, most ámulva feleli fel, hogy József Attila nemcsak a mozgalomnak volt elkötelezettje, hanem a magyar tájnak is; nemcsak a „külső szenvedést” látta meg, hanem a gyakran még emésztőbb belső fájdalmat, a lélekét; s a társadalom nagy kérdései mellett lírájának ihletői tudtak lenni a „hunyorító dér”, a vetkőző kedves és az álmok szürrealista emlékei. Bár nem a recenzius feladatra, mégis el kell mondanom a következő kísérletet, mert összefügg a témával és a már említett aktualitással. A napokban egy negyvenes létszámú főiskolai hallgatókból álló együttes előtt olvastam fel tizenöt József Attila verset (az 1928 után készült művekből) a szerző megjelölése nélkül. A feladat éppen az volt, hogy a jelenlevők közül ki hányadik versnél jön rá az író nevére. Elhangzottak a költemények, és a hallgatók közül csak egy állította biztosan József Attila szerzőségét. Pedig ezek a fiatalok tavaly érettségiztek. Persze Gyertyán Ervin optimista feltételezése megalapozott, ti. a szoborrá merevített József Attila azért mégiscsak kezd formáló erővé aktivizálódni, és költői pozícióját nemcsak az irodalomtörténet fényelzi ma már. Ehhez azonban az utolsó évtized tudományos és népszerűsítő publikációi is kellett, és ezért tudom dicsérni ezt az új írást is.

Gyertyán Ervin tulajdonképpen arra vállalkozott, hogy a költő életének főbb szakaszait, a líráját meghatározó életpontokat olyan dokumentumokkal illusztrálja, amelyek vagy József Attilától származnak, vagy amelyeket a kortársak róla jegyeztek fel. Dokumentált biográfiáról van tehát szó,

amelyet a mű összeállítója — mértéktartó szerénységgel a háttérben maradván — rövid áttevő és összekötő szövegekkel látott el. Ezek harmonikusan olvadnak a közzétett korabeli anyagba, óvakodva a túlmagyarázástól és a felesleges ismertetéstől. Az összeállításból adódó reális veszélyt Gyertyán Ervin jól látja. A privatizáló szemléletnek, az élet és a mű közti vélt vagy valóságos ellentmondásnak megfelelő alapot nyújthat egy ilyen vállalkozás. Éppen ezért a szerkesztés koncepciója hű marad a bevezetőben rögzített elvhez: József Attilát, a lírikust, az embert, művei alapján lehet és kell megismerni. Különösen érvényes ez éppen rá, aki hallatlan tudatossággal szemlélte életének minden változását, és akiben költemény-nyé vált a valóság minden jelzése. Tény viszont az is, hogy feljegyzései, prózai töredékei, levelei stb. életének utolsó szakaszában egyre gyűrűlnek, „mert a költészet ekkor már teljesen elszívja és felszívja magába a költő egész szubjektív világát, s nem hagy teret a prózai jellegű vallomásoknak”.

Az első fejezet a gyermekkor emlékeit idézi. A két alapforrás József Jolán életrajza és a *Curriculum vitae*. A jól összeválogott idézeteket megfelelően kiegészíti az apa kivándorlását tisztázó Szabolcsi Miklós kutatása. Viszont sajnálatosan kevés az öcsödi időszakra vonatkozó anyag. Pedig Gyertyán Ervin helyesen látja, hogy a gyermekkori élményekből — és ezek közt nem lebecsülendők éppen az Öcsödön kapottak — jó néhány vers témája táplálkozik. Tudjuk, hogy a gyermek József Attila számára a csizmájuk szárába kést szűrő természetes és hallgatag parasztoz milyen szorongó élményt jelentettek. (Ez az emlék, valamint a félelmes ostor, amely Gombaiéknál hagyott benne emléket, visszhangzik a *Faluban*). Ide illett volna a töredékek közül is nem egy, pl. „Egész testében reszket, mint a gyermek, kit rajtakaptak, hogy buktát lopott”. Szívesen láttunk volna egy-két fényképet a szabadszállási rokonokról is. Viszont igen helyes volt betenni József Áron levelének fotókópiáját.

A második fejezet a makói évekről tájékoztat. Számos nagyon jól válogatott levél és tudósítás került itt össze a költőtől és a költőről. Az egész műnek is ez egyik legjobb része. Helyes volt név szerint felsorolni mindazokat, akik a makói környezetben segítettek, atyailag támogatták a költőt. Amit innen hiányolok, az két dolog: Egy középiskolai bizonyítvány fotója és Galamb Ödön szép, lírai hangú tanulmá-



nyából egy részlet. (József Attila élete nyomában. Cserépfalvi, 1941.)

Az 1924-től 1927-ig terjedő időszakot Szeged, Bécs, Párizs címen egy újabb fejezet foglalja össze. Mind a periodizációval, mind az ezt dokumentáló anyaggal teljesen egyetértek. Ez az időszak — ha nem is ennyire merev korszakolással — a költő életében jelentős választóvonal. Részben korábbi eszmények devalvációja következik be (pl. nacionalizmus, vagy az alkalmanként módoros utánzásban megnyilvánuló „spleen” hangulat), részben ugyancsak korábbi, az osztályélményekből táplálkozó világnézeti tudatosodás útján tesz határozott lépéseket előre. Van azonban egy motívum, amelynek megerősödése éppen erre az időszakra esik. A szürrealizmusra gondolok, és ezzel kapcsolatban rajzolnék fel itt, ennél a fejezetnél egy bizonytalan hiányjelet. Bizonytalant, mert nem tudom, hogy milyen magyar vagy idegen nyelvű (francia) tényanyag áll a kutató rendelkezésére pl. a L'Esprit Nouveau-val és annak körével kapcsolatban. Viszont a hiányérzet mindenképpen fennáll, több okból is. József Attilának a szürrealizmussal való találkozása, majd ennek az irányzatnak tudatos költői túlhaladása a realizmushoz közsímet tény. A túlhaladás dialektikusan értendő, amennyiben bizonyos szürrealista elemek megőrzését is jelenti. (Nem a módszerről, hanem képekről, látásról van szó.) Az ismert, de gyér számú dokumentumból arról is tudunk, hogy egyes, az avantgardizmushoz közel álló francia költőkkel baráti viszonyt is kialakított. Ennek ellenére nem sokkal a párizsi időszak után írja meg ismeretes Kassák-cikkét (Korunk, 1931. szeptember), amelyben a marxista esztétika többé-kevésbé pontos alkalmazásával

mond igen kemény bírálatot az avantgardizmussal azonosuló költő verseiről. A Gyertyán Ervin által összeállított fejezet — mint jeleztem — sok ismert vagy ritkábban publikált emléket idéz. De csak utalásszerűen szól József Attilának a szürrealizmussal és annak költőivel való találkozásáról. Pedig feltehetően több érdekes és értékes lappangó irodalmi emlékről lehetne számot adni.

Végül az utolsó fejezettel kapcsolatban — amely szintén igen jó — szeretném felvetni néhány kortárs megemlékezését. Németh Andorra, Bálint Györgyre, Radnóti Miklósrá, Sándor Pálra gondolok. Ez látszólag szétfeszítené a kötettel kapcsolatos célkitűzést, — ennek ellenére a költő oeuvre-jének teljesebb megismerését segítené elő. A fényképanyagot pedig a szárszói és a pesti József Attila szobrok fotójával lehetne bővíteni, vagy ami még örvendetesebb lenne: fényképanyagban összegyűjteni az országban most már szép számmal található József Attila emlékeket (szobrok, emléktáblák stb.). Gondolom, ez az óhaj hamarosan realizálható is lesz, mert a jelenlegi kiadás napok alatt elfogyott, és ha a mű második kiadást igényel, ennek sürgősen lehetőségét kell teremteni.

Különbösen az egész mű összeállításával kapcsolatosan jegyzem meg, hogy a szerző nagyon kevésbé törekedett József Attila életének úgynevezett kényesebb problémáit felvetni és értékelni. Amit ad, az korrekt és színvonalas összefoglalása az ismert, vagy kevésbé ismert anyagoknak. Lehetséges, hogy a sorozat jellege — amelyben műve megjelent — szintén befolyásolhatta a szerző szándékát.

Földényi László

## VARGYAS, LAJOS: RESEARCHES INTO THE MEDIAEVAL HISTORY OF FOLK BALLAD

Bp. 1967. Akadémiai K. 303 p.

Vargyas Lajos az 1950-es években kezdett el foglalkozni a magyar népballádák eredetének kérdésével. A korábbi előmunkálatok áttekintése folyamán olyan önálló, új koncepciója alakult ki, amely nem csupán a magyar népköltészeti és irodalomtörténeti kutatásban jelentett rendkívül bátor kezdeményezést, hanem az európai összehasonlító folklorisztika egyik jelentős eseményévé válhatott. Elgondolásait 1959–1962-ben gyors egymásutánban elhangzó előadásaiiban, majd cikkeiben bocsájtotta közre. *Kutatások a népballada középkori történetében* cím-

mel négyrészes monográfiát alkotnak ezek. A kiindulópont (*Francia eredetű rétegballadáinkban* — *Ethnographia* LXXI (1960) 163–276) a magyar népballada egy igen jelentős hányadának genetikus vizsgálata, egyben a francia ballada történetével is alapvető módon foglalkozó dolgozat. Ennek ellenpontja a második fejezet (*A honfoglaláskori hősi epika továbbélése balladáinkban* — *Ethnographia* LXXI (1960) 479–523), amelyben a magyar népballada ellenkező égtáji vonásait veszi sorra. Külön dolgozat tárgyalja a már többször vizsgált és való-

színiüleg igen bonyolult tárgy történetű 'falba-épített asszony' ballada eredetét (A „Kőműves Kelemen” eredete – Néprajzi Értesítő XLI (1959) 5–73). A konkrét vizsgálatok e három pillére épül az elméleti-műfaj-történeti összegezés (Műfaji és történeti tanulmányok – Ethnographia LXXII (1962) 206–259). Már a megjelenés idején német, illetve orosz nyelvű rezümék tájékoztatták az olvasót a szerző legfőbb elgondolásairól (csupán az első cikkhez irt rezümé semmitmondó), majd a második és harmadik fejezet teljes egészében is megjelent német nyelven az *Acta Ethnographica* hasábjain (IX (1960) 1–88; X (1961) 142–294). Mivel ezek a részek leginkább magyar problematikájú kérdésekkel foglalkoznak, a külföldi visszhang nem tért ki Vargyas egész koncepciójának megítélésére. Vargyas elgondolását azonban csakhamar egészében is bemutatta a nemzetközi kutatók számára. Előbb a *New Hungarian Quarterly* hasábjain (V (1964) 174–189) angolul és igen tömören, majd a *Littérature Hongroise – Littérature Européenne* tanulmányai között (Bp. 1964. 69–103.) terjedelmesebben és franciául közölte ezeket. Az 1963 őszén Budapesten tartott nemzetközi néprajzi kongresszuson tartott előadása, majd ennek publikálása (*Europa et Hungarica* red. Gy. Ortutay et T. Bodrogi. Bp. 1965. 325–332) ismét tömör kivonatát adta nézeteinek. Az időközben a „tudományok doktora” akadémiai fokozatot kiérdemlő tanulmányt Vargyas Lajos előbb a vezető folklorzisztikai könyvsorozatban, a *Folklore Fellows Communications* kötetek között kívánta közzétenni, majd mégis itthoni kiadása mellett döntött: 1967 nyarán megjelent monográfiájának teljes angol fordítása. (A teljesség kedvéért meg kell említenünk, hogy néhány kisebb dolgozatban az említettek előtt és után is érintette ezt a területet Vargyas Lajos. A voltaképpeni koncepcióhoz csak kiegészítést, további adalékokat jelentő műveket – akár az eddig idézett tanulmányokat – felsorolja mestani könyve végén, az ott közölt bibliográfiában.) Mindezt összefoglalva azt mondhatjuk, a jelen kötettel lép teljes egészében Vargyas elképzelése a nemzetközi kutatás elébe, és a munka remélhetőleg nagy nemzetközi visszhangot (elismerést és bírálatot egyaránt) vált ki.

A munka jelen formájában rövid bevezetéssel (*Introduction*) indul. Ebben Vargyas elmondja művének célját: a hagyományos összehasonlító-típuskutató folklorzisztikai kutatás ma is tovább folyik ugyan, de ennek eredményei ritkán képviselnek újat a korábbi kutatásokhoz képest – ahhoz, hogy új eredményekre jussunk, új anyagot kell bevonnunk a vizsgálatba. A maga részéről ezt kísérli meg a magyar balladakincs

elemzésével. A korábbi vizsgálatok (elsősorban Gragger Róbert, Solymossy Sándor, majd Dános Erzsébet és Ortutay Gyula művei) a harmincas évekig összegyűjtött magyar balladákat ismerték csupán, és az azóta egybegyűlt hatalmas változatanyag már önmagában is módosította a korábbi teoretikus elgondolásokat. Mivel a nemzetközi kutatásba még a régebb magyar szakirodalom eredményei sem mind jutottak el, a magyar balladakincset vagy egyáltalán nem is vette figyelembe az összehasonló folklorzisztika, vagy félreértette ennek adatait. A magyarhoz hasonlóan mostoha sora volt a román népek (elsősorban a franciák) balladáinak: nem készült el összegező, központi gyűjteményük, és a nemzetközi kutatás, ahelyett hogy ezeregy eldugott forrásban nézett volna utána szövegpárhuzamoknak, rendszerint megelégedett annak a megállapításával, hogy úgy látszik, ez vagy az nem fordul elő a francia balladakincsben. Vargyas Lajos nem csupán a magyar balladakincset nézte át, hanem a franciában is behatóan tájékozódott, innen következtetéseinek újszerűsége, új mondanivalója az európai népballadák egészének kialakulását illetően. (Az egyes részekben csakugyan imponáló anyagismeretről tesz tanúságot a szerző: jóllehet többször is maga limitálja az idézett változatanyagot, még mindig több mint ezer magyar és több mint kétezer más európai balladát vonultat fel, mintegy félezer forrásmunkát idéz – egy évtized kutatómunkája építette fel ezt a hatalmas apparátust.)

Az első fejezet a korábban „francia eredetű réteg” címen közölt dolgozat. Vargyas rövid expozícióval indítja a fejezetet: a korábbi kutatók nem vették észre, hogy milyen szoros kapcsolat áll fenn a francia és magyar balladák között. Csupán két balladánkhoz ismertek francia párhuzamokat, de ez jelentéktelen, sokféle módon magyarázható vonás volt önmagában. Vargyas megtízszerezi a kapcsolatok tényeit, és rögtön előljáróban közli, hogy a középkori közvetlen francia–magyar (vallón–magyar) érintkezés bizonyítéka mindez.

A fejezetben a következő balladák kerülnek sorra (a magyar kiadás címváltozataival, de az angol kötet lapszámaival idézve, utalva a magyar és angol megfogalmazás közti lényegesebb eltérésekre): *Bíró szép Anna* (12–14) 2 új francia változattal, *Két rab testvér* (14–16) 1 új magyar változat, *Vitéz és kegyes* (17–20) 1 új magyar változat, *A halálrahurcolt menyasszony* (20–22) 1 új francia változat, *Három árva* (23–34) a francia változatokat megkétszerezi a szerző, 3 új szlovák változat, 1 új ukrán változat, „*S vegyétek ki a szívemet!*” (34–35) 1 új magyar, 3 új francia változat, *Szállás-*

kereső Jézus (35–36) még egyszer annyi francia változat, *A halálra táncoltatott lány* (36–42) tizszel több magyar, hattal több francia változat, *A török-rabolta lány* (42–47) 2 új szlovák változat, Vargyas vissza-utasítja Mitruły Miklós bírálatát, aki a moldvai magyar változatokat a románból eredezteti, említi Putyilov nézetét, aki a szláv változatok nagyobb számára hivatkozva kétségbe vonja Vargyas eredményeit, *A keyetlen anyós* (47–54) 5 új magyar, 2 új francia, 6 új román, 2 új szlovák, 2 új orosz és egy kárpátalji ukrán változat, Vargyas visszautasítja Mitruły Miklós bírálatát, aki a magyar balladát a románból eredezteti; mivel a közben közölt egyik új magyar változat dunántúli, de ugyanakkor a román változatok száma is nagyobb – a recenzens véleménye szerint a kérdést részletesen meg kellene vizsgálni, *A gyermek-gyilkos lány-anya* (54–62) 14 új magyar, 3 új ukrán 2 új lengyel változat, valamiféle zavar a lengyel és ukrán változatok értékelésében, Vargyas említi Siuts tanulmányát, amelyben a szerző cáfolja Vargyas eredményeit, *A megszólaló halott* (62–67) 7 új francia, 1 új olasz, 3 új szlovák változat, feltűnő, hogy további vallon változatokban nem szólal meg a halott, „*Már hét esztendeje, hogy nem láttuk sem a napot, sem a holdat*” (67–68), *Csudahalott* (68–76) 2 új magyar, 5 új francia változat, további kárpátalji ukrán változatokra utalás, *Katonalány* (76–93) 1 új katalán változat, 5 új szlovák változat, utalás arra, hogy kárpátalji ukrán változatok is ismertek, utalás Walter Anderson egy könyvbírálatára, amelyben a franciából eredezteti a mintegy 150 ibériai változatot, a balladatípushoz készített magyarzataiban Vargyas több részletet újra-csoportosított: az angol kiadásban található motívumtáblázat (82–83) eredetileg szövegben és nem ilyen precizitással fordult elő, az eredet kérdését tárgyalva az angol szöveg idézi Meletyinszkijt, aki altáji török hősénekekben való előfordulást említ, Vargyas fenntartja korábbi véleményét, hogy a „nemcsere” motívumát még tüzetesebben meg kellene vizsgálni, *A rossz feleség* (93–96) 2 új francia változat, *A hűség próbája* (96–105) 1 új katalán, 2 új holland, 3 új szlovák változat, Vargyas a megjegyzéseiben szereplő táblázatot (101–102) átcsoportosítja közli, elhagyja a kertben enklés és a férfi után kérdés (különben a magyar nyelvű cikkben is bonyolultnak mondott) motívumainak tárgyalását, *A szegénybesezt lány* (105–110) egy katalán változat, kárpátalji ukrán változatok említése (ezek eddig nem szerepeltek), a ballada kutatás-történetének összefoglalása (ez feltehetőleg véletlenül maradt ki a magyar publikációból), *A halálra rugdalt feleség* (110–112), *Két*

*kápolna-virág* (112–120) 2 új magyar változat, 2 új orosz változat, kárpátalji ukrán változatok megemlítése. A magyar nyelvű tanulmányban (*Ethnographia* 1960: 213–214.) szereplő „*Az esküvőre hazaérkező kedves*” címmel ellátott balladát Vargyas törölte angol könyvből, valószínűleg azért, mivel a 9 magyar és 11 francia változat önmagában még nem bizonyítéka a közvetlen kapcsolatnak.

A fejezet végén olvasható összefoglalás (*Conclusions*) a magyar cikk megfelelő részének fordítása, egyetlen új részletében utal arra, hogy a magyarországi gyermekdalok vallon párhuzamaira már Solymossy Sándor felhívta a figyelmet. Vargyas véleménye szerint nem képzeltető el ilyen nagyarányú francia–magyar kapcsolat csupán a balladák szövegei területén. Megcsillantja a lehetőségét, hogy a sorismétlés bizonyos fajtái és egyes dallamok is hasonló úton jutottak el Magyarországra. A közvetlen francia–magyar érintkezést a XII–XVI. században Magyarországra került vallon telepésekhez kapcsolta, pontosabban ez a kapcsolat a XV. században már erősen csökkent. Mindezek alapján Vargyas azt állítja, hogy az idézett 18 balladatípus, valamint az idézett 2 balladaközhely a magyarban francia (vallon) eredetű, és a XII–XV. században már megvolt. Ez a következtetés a magyar balladák eredetét néhány száz évvel korábbra viszi vissza (eddig Solymossy alapján legrégebb balladáinkat a XVII. századból eredeztették), de a francia ballada kialakulását is évszázadokkal korábban tartja, hiszen az eddigi francia kutatás csupán a XV. század végétől, a legrégebb kéziratoktól kezdve számolt a ballada meglétével a francia népköltészetben. Vargyas elgondolását ma is az 1960-as formában közli, nem változtat rajta semmit sem. (A fejezet végén közölt térkép és adattár a középkori francia telepésekről Magyarországon, hasonló módon egyezik a magyar cikk mellékletével.)

A második fejezet a honfoglaláskori magyar hősepike balladánkban való továbbélésével foglalkozik. A fejezet élén a „*Molnár Anna*” balladatípus részletes elemzése található. A változatokat néhány helyen továbbiakkal bővítette (2 új magyar, 4 új francia, 1 német variánssal), a dokumentációnak használt illusztrációkat eredetibb formájukban közölte, hivatkozott a Képes Krónika egy helyére, és hivatkozott Grjaznovnak a magyar cikk publikálása után megjelent dolgozatára, amelyben a legrégebb szibériai hősének-nyomokat az orosz szerző is altáji művészeti leletekben véli felfedezni. Vargyas véleménye szerint a Molnár Anna ballada a magyarban francia eredetű: a Kékszakkállmonda balladai változata. Szibériai hős-

nekekből dokumentálható módon az ősmagyar hősepikából származik benne viszont a „fa alatti jelenet”, a hős fejében való keresés és a gyalogos küzdelem. Más példákat is talál Vargyas arra vonatkozóan, hogy hősenek-elemek fordulnak elő a magyar balladában. Ezek a következők: „Vérem a véreddel egy patakot mosson...” formula (az angol szöveg a magyarhoz képest azzal egészíti ki ezt a részt, hogy szlovák és ukrán szövegekben is ismert a formula), „Egy elmenetibe gyalog ösvényt vágott, visszajövetibe szekér utat csöpt” formula, *Hold és Nap jön jel a hős fejénel* motívum (illetve formula). Vargyas e csoportba sorolja az általában „Barcsai” néven ismert balladánkat (160–163), az ide vont apparátusból Vargyas törölte a már először is csak feltételesen említett lengyel változatot, eggyel több katalán változatot idéz viszont. A „Barcsai” esetében is valószínűnek tartja, hogy egy megcsalt férjről szóló francia eredetű középkori magyar balladában tűnik fel a keleti eredetű vetélytárs-megkeresés, a vele való harc és az asszonynak válaszára engedése különböző halálnevek között motívuma. *A gyermekeit elhagyó kegyetlen anya* (általánosan ismertebb nevén „Budai Ilona”) balladája (163–165) apparátusában két újabb magyar változat szerepel. A csak magyar nyelven ismert balladákat Vargyas egy magyar mesével és burját-mongol hősenekkel veti össze (csak az angol szövegben utal – elutasítván – a Romulus és Remus valamint a Wolfdietrich történetekből ismert motívumokra), és bonyolult fejlődéstörténetet rajzol – a recenzius szerint nem egészen meggyőző módon. A *Kerekes Izsák* (165–170) ballada hasonló módon altáji hősepikai eredetű a magyarban, és a vele párhuzamba állítható vogul hősenek is onnan származhatnak. Vargyas szerint „az ittas vitéz háromszori költögetése közelgő ellenség láttán, ami a feleségének sikerül, s utána a harc” – talán még a vitéz szavai is, amivel halálát megjósolja – olyan sajátos együttes, ami feltűnően hasonlít Joloi kán történetére s a vogul részletekre. Sovány történet, az igaz, de nem kevesebb annál, ami hasonló esetekben meg szokott maradni a terjedelmes epikus énekekből. Például nem kevesebb, s nem vázlatosabb, mint ami egy gottschei énekekben található, és John Meier a Kudrun-eposz maradványának tartja Menéndez Pidal nyomán.” (*Ethnographia* 1960: 513–514.) (Azóta a germán–szláv balladakutatás atyamesterének, Erich Seemann-nak a tanulmányából (*Die Gotscheer „Kate”-Ballade. Ein Beitrag zu den Liedern von der „Meerein”* in: *Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde* 12 (1961) 63–79) tudjuk, hogy az említett gottschei ballada nem a Kudrun-epika maradványa,

hanem viszonylag recens kölcsönzés szlovénből). A fejezet végén Vargyas utal arra, hogy további nyomok is bizonyára találhatóak, és ezekkel kapcsolatban a magyar mesemotívumok egynéhányának szibériai párhuzamairól szóló tanulmányára hivatkozik.

A harmadik fejezet az építőáldozat balladáját elemzi. Az önálló kötetnyi munka (173–233) tudományos apparátusában az eredeti magyar nyelvű publikációhoz képest voltaképpen nem szerepel sokkal több adat: Vargyas két újabb magyar változatot idéz, összevonja a korábban külön szereplő bolgár és macedon szövegeket. Lényeges a különbség a román és a görög változatok esetében. Erről azonban később. A tudománytörténeti szemlében Vargyas 1959–1960-ban (mind a magyar, mind a német megfogalmazásban) egészen a maga kutatásáig jutott el, mellőzte viszont az olasz Cocchiarának 1950-ben e tárgyról megjelent tanulmányát, amelyet csak most, az angol könyvben idéz. Vargyas német cikkéről az athéni folklór-professzor, Megás írt terjedelmes bírálatot. Ebben elveti Vargyas eredményeit, és felhívja a figyelmet arra, hogy a 16 publikált görög változaton kívül 250 kézíratos változat ismert. Megás megígérte, hogy külön munkában foglalkozik e tárggyal, dolgozata azonban eddig még nem jelent meg. A román kutatók – akiktől Vargyas már a magyar cikk elkészítése előtt kért változatokat – 1960–61-ben erőteljes gyűjtőmunkát végeztek, és mintegy 25 friss gyűjtést, valamint 6 régebbi gyűjtésből ismert szöveget, összesen 31 szöveget adtak közre. Ezzel a román változatok száma körülbelül megháromszorozódott. A román kutatók, Ion Talos és Mihai Pop professzor, elutasították Vargyas eredetizését, és a román szövegeket nem származtatták a magyarból. Ezekre az új fejleményekre Vargyas reflektált műve angol kiadásában.

A fejezetben előbb az egyes nemzeti redakciókat tekinti át (ez az angolban sokkal kompaktabb, precízebb, mint a korábbi változatokban), majd a kölcsönhatások bonyolult szövevényét tárgyalja. Vargyas voltaképpen 1959-es okfejtését követi, néhány helyen betoldja választát az újabban felmerült elgondolásokra (212–213: a román változatok két csoportra oszthatók, és éppen ezzel bizonyítják, hogy a magyar a kiinduló pont; 214: a balladát semmi esetre sem lehet kisázsiai eredetűnek tartani), és véleménye szerint a kaukázusi és mordvin változatok meglete lehetővé teszik, hogy a ballada eredetének kérdését megoldjuk: „Grúziában és Abháziában maradt fenn a régi, kaukázusi hagyományoknak egy olyan eleme, amely egykor szélesebb területre kisugárzott. S ez a kisugárzás jutott el a

magyarokhoz is lebédiai hazánkban a 6–9. században, akár a Don torkolatánál volt ez az őshaza, akár a Don és Kaukázus között. De hozzatták magukkal a magyarokhoz csatlakozott alánok (oszlárok vagy varsányok), sőt a kunokkal együtt hazánkba költöző jászok (szintén alánok) is.” (*Néprajzi Értesítő* 1959: 60–61.) Ami a ballada további útját, balkáni elterjedését illeti, Vargyas itt is fenntartja korábbi álláspontját: „A Falbaépített asszony balladája tehát legkésebb az Anjou-korban alakult ki magyar földön honfoglalás-előtti elemekből, s a 14. sz. közepéig került át bolgáriai telepesek, katonák és más közvetítők révén a Balkán népeikhez” (Uo.:67), a Balkánon azután a bolgár a kiindulópont, a többi nép innen vette azt a balladát.

A negyedik fejezet az európai ballada genesisével foglalkozik. Egyetlen ponton tér el a magyar változattól – időközben Vargyas megismerkedett az angol Hodgart könyvével (*The Ballads*. London, 1950), és idézi Jones klasszikus tanulmányát (*The Pastourelle. A Study of the Origins and Tradition of a Lyric Type*. Cambridge, Mass. 1931.): mindkét munka rámutat arra, hogy egyes folklór jelenségek francia földről terjedtek el Európában. Vargyas tanulmánya széles képet ad hősepika és ballada egymásutánjáról, számba veszi a legkorábbra datálható európai balladákat, megjegyzéseket fűz az egyes példákhoz, és végül a maga korábbi eredményeire támaszkodva általános sémát rajzol: „A balladát tehát az európai parasztság alkotta meg, először a franciavallon parasztság. Náluk élt egykor a legtisztább formában, azt utánozta a többi nép, s ahogy távolodunk ettől a központtól, úgy mosódnak el tiszta műfaji sajátágai. Úgy lesz egyre hosszabb és kedélyesebb délen, egyre hosszabb északon is, s tele harccal és tündérvilággal; vagyis mindenütt epikusabb.” (*Ethnographia* 1962: 239). Ebbe a fejlődési sorozatba illeszti bele a magyar balladát is.

A könyvről összefoglaló értékelésként azt mondhatjuk, olyan munka, amelynek eredményeivel találkozni kell mind a hazai, mind a nemzetközi kutatásnak. Ha ugyanis elfogadjuk Vargyas Lajos következtetéseit, középkori világi irodalmunk mintegy 20 darabbal gyarapodik, egészen a XIV. századig számolnunk kell hősepikánk valamely továbbélésével. Nemzetközi viszonylatban sem kisebb merészségű Vargyas Lajos: az egész európai balladakincset évszázaddal korábbra teszi, sőt mi több, egy kelet-európai centrumot (Nagy Lajos három tenger mosta birodalmát) is posztulál. A régi magyar irodalomtörténet kutatói számára az is újdonságnak számíthat, hogy több irodalmi szövegünket egyszerűen balladaváltozatnak nevezi. A *Béla király és Bankó leánya* széphistóriát a „Ka-

tonalány” ballada, a *Telamont* a „*Két kápolnavirág*” ballada legrégebb nyomaiként említi, a *Szilágyi és Hagymási* szövegét is érvnek nevezi a magyar balladák korai voltát illetően. A konkrét tárgyalás során ugyan rendszerint utal Vargyas az egyeszetes nehezségeire, összefoglaló táblázatában mégis így szerepelteti adatait (277). Ez nem csupán apróság, hanem fontos abból a szempontból is, hogyan értelmezzük a széphistória és a ballada történeti egymásutánját. Általában a balladát a hősepikából származtatják (Vargyas is), ismerünk azonban bizonyos visszacsapásokat. Erről lenne itt szó?

Vargyas Lajos balladaelméletének mérlegelését a magyarországi tudományos közvélemény hivatalosan elvégezte, és Klanczay Tibor (egyik opponense a doktori vitában) némi szépségszissel közölte Vargyas elgondolásait az irodalomtörténeti kézikönyvben is. (I. köt. 98–99.) A folkloristák többször érintették Vargyas elméletét, anélkül azonban, hogy kereken megmondták volna róla véleményüket. Rendszerint fenntartásokkal, de acceptálták, utalva arra, hogy a kérdések még nem tekinthetők lezártnak. (Katona Imre: *Historische Schichten der ungarischen Volksdichtung*. Helsinki, 1964. 9–10, 15–16.; Dömötör Tekla–Katona Imre stb.: *A magyar népköltészet*. (Egyetemi jegyzet.) Bp. 1966. 49, 75–80.) Remélhetőleg az Ortutay Gyula szerkesztésében 1968-ban napvilágot látó magyar ballada-szöveggyűjtemény történeti jegyzetei részletesebben foglalkoznak majd Vargyas Lajos elgondolásának elfogadható és módosítandó részleteivel.

Az 1959–60-ban megfogalmazottakhoz képest mit sem változott Vargyas elmélete az angol kiadásban. Még időközbeni bírálóinak megjegyzéseire is csak sommásan válaszol, minden egyes apróságban fenntartja korábbi nézetét. Az újonnan bevont anyag sem kényszeríti elgondolásai módosítására: minden általa idézett új változat további bizonyítás nélkül is erősíti gondolati konstrukcióját. Az angol könyv elsősorban dokumentációjában világosabb (jegyzetapparátusa, képmellékletei, táblázatai jobban áttekinthetők). Vargyas nem vette figyelembe művének újra kiadásakor azt, hogy az utóbbi 6–8 év alatt az európai balladakutatás számos eredménnyel dicsekedhet. Ezek a munkák közvetlenül nem mindig foglaloznak ugyan éppen azokkal a kérdésekkel, amelyek Vargyas részletelemzéseirehöz szükségesek, mindazáltal kár, hogy az egész európai népbaladaműfaj genesisét megadni kívánó ambíciójú szerző még csak nem is hivatkozik munkájában a megjelenőfélben levő olasz ballada-összefoglalásra (Bronzini, Giovanni Battista: *La canzone epico-lirica nell' Italia centro-meridionale*. I–II. Roma,

1961.), az angol balladakorpusz újabb kötetére (Bronson, Bertrand Harris: *The Traditional Tunes of Child Ballads*. II. Princeton, 1962.), a román balladákincs reprezentatív gyűjteményére (amely egyben balladakatalógus-kísérletnek is készült) (Amzulescu, Alexandru I.: *Balade populare românești*. I–III. București, 1964.), az ennek nyomán készült monografikus összegezésre (Vrabie, Gheorghe: *Balada populară română*. București, 1966.); hogy Sirovátká kis morva balladakatalógusát, Romanska kötetét a bolgár népdalokról (köztük balladákról is), Schmaus tanulmányait a balkáni balladák egyes típusairól, az elkészült szlovák, ukrán, fehérorosz és más kelet-európai népektől származó rendszerező balladapublikációkat ne is említsük. A *Fabaépített asszony* ballada eredetének eldöntésében oly perdöntő mordvin epikus anyag monográfiája (Maszkajev, A. N.: *Mordovszkaja narodnaja epicseskaja pesnja*. Szaranszk, 1964.) is úgy látszik, elkerülte Vargyas Lajos figyelmét. Vagy az angol fordítás kézírata már évek óta készen állna, és ezért nem venné

figyelembe a szerző az utóbbi évek tudományos természetét? Akkor ezt legalább az előszóban meg kellett volna említenie.

Őszintén reméljük, hogy a nemzetközi kutatás élénken reagál majd Vargyas könyvére, és minden lehetséges oldalról kipróbálják elméleteinek teherbírását. Csak nemzetközi keretek között oldható meg ugyanis mind a magyar, mind általában az európai ballada eredetének kérdése. Úgy gondolom, vitathatatlan tény, hogy Vargyas elsősorban az általa végre egy helyen idézett változatanyaggal, igen sokszor pedig következtetéseivel is nagy szolgálatot tett az európai komparatív folklorisztikának. A negyedik rész néhány általános következtetése is igazán kitűnő, különösen a ballada és a hősepika egymással való kapcsolataira vonatkozó megjegyzések. Ami pedig a magyar kutyást illeti, meg kellene találni azt a fórumot, ahol Vargyas Lajos elgondolásait – a magyar komparatista folklorisztika eddig társtalannul álló erudíciójú termékét – a tudományos közvélemény hungarológiai szempontból is sineir a et studio megvitathatná.

Voigt Vilmos

**Celtis, Conradvs: Opvsclva qvae Vindobonae prelo svbicienda cvravit.** Ed.: Kurt Adel. Lipsiae, 1966. Teubner. 127 p. 1 t. (Bibliotheca Scriptorvm Graecorvm et Romanorvm)

Az antikvitás szövegemlékeinek legrangosabb sorozata, a Bibliotheca Teubneriana bátor kezdeményezéssel túllépett a görög és római írók hagyományos területén, előre az újlatin irodalomig. A berlini Német Tudományos Akadémia égisze alatt, Johannes Irmscher professzor sorozatszerkesztése mellett megjelent mostani kötet azonban nemcsak nagy segítséget nyújt a nemzetközi humanizmus-kutatásnak, hanem fontos elvi következtetés levonására is alkalmat szolgáltat. Nevezetesen arra, hogy a jövőben Irmschertől és munkatársaitól remélhetjük immár a humanizmus nélkülözhetetlen forrásainak közzétételét a korszerű igényeknek megfelelően, a Teubner-sorozat keretein belül.

Ez a vállalkozás komoly hatással lehet a magyarországi humanizmus ismeretét illetően is, mert a dolog természeténél fogva az európai (főleg német) forrásokban sok a magyar vonatkozású anyag. Ezenfelül talán az sem lenne elképzelhetetlen, hogy idővel jeles magyar humanista költők és írók művei is helyet kapjanak a Teubnerban (pl. Janus Pannonius, Oláh Miklós, Zsámboky János stb.), annál is inkább, mert az erre alkalmas egyetlen hazai szerkesztésű sorozat, a Bibliotheca Scriptorvm Medii Recentisque Aevorum, több mint két évtizede nem jelentkezett új kötettel.

Amióta Ábel Jenő 1880-ban megírta kitűnő tanulmányát a magyarországi humanisták és a Dunai Tudós Társaság kapcsolatáról, fokozott érdeklődéssel kíséri a magyar szaktudomány minden bécsi humanista forráskiadvány megjelenését, különös tekintettel Celtis Konrád műveire. Ábelnek ez a munkája ugyanis végérvényesen kijelölte a Sodalitas Litteraria Danubiana helyét a magyar művelődéstörténet térképén és oly mélyreható analízissel derítette fel irodalmi vonatkozásait, hogy azóta új adatok feltárása tekintetében szinte semmit sem haladt tovább a nemzetközi kutatás csakúgy, mint a hazai.

Nem kell tehát bővebben bizonygatnunk, miért érdekl a magyar irodalomtörténetírást Kurt Adel mostani kritikai kiadása. Várakozásunkban nem is csalódnunk, mert annak ellenére, hogy a jelenlegi – eléggé vékonyka – kötet csupán Celtis kisebb műveiből válogat, egyebek közt meglehetősen sok magyar vonatkozást rejt magában. Gondolunk elsősorban a magától Celtistől kiadott Apuleius: *De mundo* c. kötetre, amelyhez applaususokat csatoltak hívei, valamint a *Septenaria sodalitas litteraria Germaniae* ismert epigrammájára, tehát csupa fontos forrásra a Dunai Tudós Társaság történetéhez.

A kettő közül – mint tudjuk –, számunkra az üdvözlő versek gyűjteménye a lényegesebb, mivel ezekből elemezte ki Ábel gondos mikrofilológiai munkával a budai contubernium tagjainak valószínű nevű sorát, kivéve Michael Styrius Transilvanust,

akinek nevét nem ez a kollekció, hanem Celtis egy epigrammája őrizte meg (vö. Ábel, EPhK 1882. 173.). Érdemes összevetni a szövegek Ábel eszközölte lekcioit az Adelfe kritikai kiadással. A 18 epigrammából Ábel lenyomatott (idézett értekezésében) négyet teljesen: a 2. (Ábel, pag. 30.), 3. (pag. 77.), 11. (pag. 97.), és a 12. (pag. 82.); egyet félig idézett csak: 18. (pag. 16.); egyet pedig teljesen mellőzött: a 9. számút.

Ha a kritikai edícióknál szokásos *hallgatólagos* javításokat nem vesszük számításba (központozás, helicon = Helicon, phebus = Phoebus, lacium = Latium, e = ae, i = y), akkor megállapíthatjuk, hogy Ábelnél (egyetlen nyilvánvaló sajtóhibától eltekintve: pag. 82. „caperet” helyett „capere”) mindvégig a hiteles olvasat található. Ez a szövegkritikai megbízhatóság számunkra *nem hat a reveláció erejével*, hiszen Ábelről — a szakmabeliek előtt — közismert alapos paleográfiai felkészültsége, azt *azonban megnyugtató kontrollnak* érezzük, hogy az Adelnél idézett szövegpublikációk, kezdve az alapszövegül szolgáló müncheni kódextől (Cim. 569.), J. C. Lippert (München 1763.), E. Klüpfel (Friburgi Brisgoviae 1827.) és J. Ritter von Aschbach (Bécs 1877.) nyomtatott kiadásáig bezárólag egytől egyig mind (se több, se kevesebb!) benne van Ábel apparátusában is (pag. 15–16.), így az ő kiadása sem valamely variáns egyszerű lenyomata csupán, hanem kritikai szöveg. (Itt jegyezzük meg, hogy Adel kiadásában Lippert bibliográfiai adatai hiányosak. A lemaradt lapszámok az 5. lapon: 32–38.)

Ami a *Septenaria* magyar vonatkozását illeti, Aschbach és Ábel nyomán ma már elintéztnek tekinthető kérdés, hogy a hét darabból álló versfüzér 1. epigrammája *Septemcastrensis Danubianus* címmel, egy *tervezett, de megszervezésig nem jutó* erdélyi tudományos társaságot jelöl. Ábel behatóan foglalkozik idézett tanulmányában a vershez fűződő hipotézisek láncolatával (pag. 18–20.), és Aschbach nézetéhez csatlakozó állásfoglalásával kétféle legendát oszlat el: 1. Celtis „septemcastrensis”-e csak egyféle-keppen, „Siebenschlösser Abtheilung in der Donaugegend” értelemben fordítható, márpedig Erdély nem lévén a Duna mellett, a vers címét valamely máshol, valószínűleg német földön levő sodalitasra kell vonatkoztatni (Kemény József); 2. Bár semmi további adatunk sincs, a verscím önmagában elég bizonyíték ahhoz, hogy Celtisnek Erdélyben is működött Tudós Társasága (Wallaszky, Belnay, Toldy).

Ábel, idézett könyvének abban a fejezetében, amelyben a feltételezett erdélyi sodalitas létét megcáfolta, közreadta a vitatott értelmezésű epigrammát is (pag. 18.). Ha figyelembe vesszük Adelnak az előző X.

lapján kifejtett közlési szempontjait, miszerint jegyzetelés nélkül pótolja, vagy hagyja el a középlelatinban ingadozó használati alkalmazott szó eleji „h”-kat, ha azok nem okoznak jelentésváltozást (pl. Ister-Hister), továbbá, hogy hallgatólagosan egysegésíti az „ex”- „exs”- írásmódot, akkor azt kell látnunk, hogy Ábel szövege ezúttal is eléri a legmagasabb színvonalat.

Kurt Adel kritikai kiadását azért szembevitettük Ábel Jenő szövegeivel, mert Aschbach 1877-es kiadása óta a mostani 1966-osig Ábel is kiadta őket 1880-ban, ha nem is teljesen, de valamennyi előzmény ismeretében, szövegkritikai igényvel. Ezt a tényt annál is inkább hangsúlyoznunk kell, mert Adel sajnos *nem ismeri* Ábel Jenő könyvét.

Pedig kellett, hogy találkozzon vele, ha nem is figyelt fel rá. Ugyanis Borsa Gedeon cikkét (*Drei weitere unbekannte Einblatt-drucke aus dem 15. Jahrhundert in der Österreichischen Nationalbibliothek*. Gutenberg-Jb. 1960. 55–61.) idézi Adel a Praefatio 6. lapján, Borsa viszont tanulmánya 43. jegyzetében utal rá (pag. 59.). Egyébként maga Ábel is megírta eredményeinek summáját *Die gelehrte Donaugesellschaft des Conrad Celtis in Ungarn* címmel (Literarische Berichte aus Ungarn, 1880. 321–349.), de ennek sem találni nyomát Adel kritikai apparátusában.

V. Kovács Sándor

**Vörösmarty Mihály: Válogatott lírai költemények.** Az előszót írta: Jancsó Elemér. Válogatta és a függelékét összeállította: Jancsóné Máthé Szabó Magda. Bukarest, 1966. Ifjúsági Könyvk. 280 l.

Vörösmarty Mihály költeményei ifjúsági kiadásban jelentek meg. A kiadvány abban a törlesztés-sorozatban értékelhető, amellyel irodalomtörténetírásunk rója le Vörösmartyval szembeni adósságait. Ez a válogatás tanulók számára készült, úgy is mondhatnánk, a költő lírai verseinek kézikönyve. Jancsó Elemér bevezetőjében a népszerűsítés és ismeretterjesztés fókán ad összefogott képet a költő műfaji sokrétűségéről, az európai romantikáról, a kortársak véleményéről. Röviden elemzi a *Szózatot*, a *Csongor és Tündét*, figyelembe veszi a Laura-verseket és a negyvenes évek líráját. Idézi Szauder Józsefnek a „Modernebb írótypus...” gondolatát (*A romantika útján*. Bp. 1961. 300.), ami a válogatásnak is vezérelve lett.

Vörösmartyt modernnek mondani és ilyennek bemutatni még akkor sem túlzás, ha a költő fejlődésének egyes szakaszaiban a nemesi szemlélet erősebb vonzása mutatható ki, ily vonzások idején is születettek olyan versek, amelyek alapot hordtak a

polgári nemzetállam megvalósulásához. A válogatásból ez ki is tűnik.

A költőt felhőborítja a kizsákmányolás (*A pókfi és szunyog*), kigúnyolja a konzervatívokat és a tehetségtelen poétákat (*Az újítás ellenségeihez, Az egerek*). Fájdalommal emlékszik a nagy haladó elődőkre (*Kisfaludy Károly sírjára, Kölcsey*). A *Hűség, Késő vágy* és a *Keserű pohár* címűek általános emberi mondanivalóikkal ma is tápot adnak az élet küzdelmeihez. Nem beszélve a *Szóatról* és a negyvenes évek nagyobb verseiről, amelyek cselekvésre ösztönző ereje műlhatatlan. A költemények ilyen kiemelése valóban megéreztetni, hogy Vörösmarty lírájának gondolatvilága közelebb áll az 1848-ban felszabadult polgári törekvések szelleméhez, mint a húszas-harmincas évek nemesi korizléséhez. Ezt a közelséget még számos olyan költeménye is megerősíti, amely Petőfi egyes verseivel, gondolati asszociációival rokonítható. Bár „nem él bennük Petőfi lírájának közvetlen személyessége” (Szauder: i. m. 313.), de nem is ez — a különbséget megvonó határ — a döntő, hanem ami közös bennük. Vörösmarty egyes verseinek lírai realizmusa olyan lökést adott az 1848 felé sodródó nemesi liberalizmusnak, amelyet csak Petőfi politikai lírája adhatott a polgári radikalistáknak a bekövetkezett forradalomban. Így a könyv verskiemelésének is érdeme, hogy a két költő érintkezési pontjainak t o v á b b i vizsgálatára felhívja a figyelmet.

A válogatás gazdagítja ifjúsági irodalmunkat. Jó szerkesztési megoldása könnyen kezelhetővé teszi az évrrendszerbe foglalt verseket. A függelék gondos, elmélyült munkára vall. Megadja az egyes költemények forrását. Ehhez Gyulai Pál monográfiája (1866) és Tóth Dezso tanulmánya (1957), valamint a Vörösmarty-irodalom más szilárd adatai szolgálnak alapul. A betűrendes versmutatón kívül a költő életének egyes mozzanatait vázolja, és fontosabb kiadásokat közöl. Figyelemre méltók a több nyelvű fordítások évszámai, amelyek megadják a versek terjedésének európai horizontját.

A függelék eligazító jellege a tanuló kezében gyakorlati értékű. Hasznos lenne, ha ifjúsági sorozatban a költő válogatott epikai és drámai műveinek kiadására is sor kerülné.

Tóth János

**Hermann, Eva: Die Buchstadt Leipzig und ihre Rolle bei der Vorbereitung der bürgerlichen Revolution von 1848 in Ungarn.** Leipzig, 1965. 53-251. S. (Beiträge zur Geschichte des Buchwesens. Bd. 1.)

Hermann Éva dolgozata eredetileg a lipcei bibliográfiai intézet kiadásában, a *Beiträge zur Geschichte des Buchwesens* című

gyűjtemény első kötetében jelent meg. Mint a hozzánk érkezett 200 nagy oldalas különlenyomat bevezetőjében olvashatjuk, e munka rövidített változata annak a diszsertációnak, amelyet a szerző 1964-ben nyújtott be a lipcei Karl Marx -egyetemen. „A terjedelmi okokból szükségessé vált rövidítések” az eredeti tanulmány mintegy egyharmadát teszik ki, s jórészt a magyar reformmozgalom általános kibontakozásának és a Lipsceben illegálisan kiadott magyar politikai iratoknak elemzését érintik. A szerző jelentékenyen csökkentette az irodalomtutatót és a jegyzeteket is, ez utóbbiakból a levéltári anyag kivételével minden olyan utalást elhagyott, amely magyar nyelvű irodalomra vonatkozik. E kényszerű rövidítések ellenére is olyan terjedelmű dolgozattal van dolgunk, amilyenhez hasonló ilyen témáról nálunk még nem jelent meg.

A nagy terjedelem persze önmagában egyáltalán nem erény — ebben az esetben azonban feltétlenül komoly érdem, mert a szerző nem üres fejtegetésekkel és közismert dolgok újra feltárással tölti ki tanulmányát, hanem mindenekelőtt jórészt először általa feltárt levéltári anyaggal. A Magyar Országos Levéltár idevágó forrásain kívül Hermann Éva a jelek szerint igen elmélyülten tanulmányozta a merseburgi *Deutsches Zentralarchiv II*, a drezdai *Sächsisches Landeshauptarchiv*, a lipcei *Stadtarchiv* és különböző könyvtárak megfelelő anyagát. Mindjárt előjáróban emeljük ki azt is, hogy tanulmánya függelékében Hermann Éva közli az 1830—1848 között Lipsceben kiadott, Magyarországból küldött, illetve Magyarországról szóló politikai íráskor bibliográfiáját.

Elég beletekintünk ebbe a bibliográfiába, hogy meggyőződjünk arról, milyen jelentős feladatra vállalkozott a szerző, s milyen régi mulasztást pótol, amikor feldolgozza a lipcei könyvmetropolisnak az 1848-as magyar forradalom és szabadságharc szellemi előkészítésében betöltött szerepét. Bátor és vállalkozó szellemű lipcei könyvkiadók, közöttük is elsősorban Otto Wigand érdeme, hogy a metternichi rendszer cenzúragátjai ellenére eljuthatott a reformkori magyarokhoz Széchenyi *Stádiuma*, Weselényi *Balítéletekről* és *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* című műve, Táncsics több könyve, köztük a kamarillát annyira ingerlő *Sajtószabadságról nézetei egy rabnak*, Irinyitől a *Német-, francia- és angolországi Útjegyzetek*, Horárik *Kampfja s az Anti-Urbérváltás* c. meghökkentően merész röpirat, amelynek szerzője oly sikerrel konspirált, hogy kiletét nemcsak Metternich kopói, hanem még az irodalomtörténészek sem tudták felfedni. Több mint másfélszáz magyar vonatkozású művet adtak ki 1830



és 1848 között Lipcsében, s ha ezek többsége nem is volt olyan jelentős, mint a fentebb idézett néhány munka, egészében mégis teljes joggal állapíthatja meg Hermann Éva: a nagy német könyvváros tiszteletreméltó szerepet, történelmi jelentőségű feladatot vállalt az európai sajtószabadság s ezen belül a magyar progresszió védelmében.

Hermann Éva dolgozata — a magyar reformkor vázlatos összefoglalása után — részletesen elemzi, milyen feltételek tették lehetővé, hogy épp Lipcse válhatott az üldözött szabad gondolat védelmezőjévé a márciusi forradalmakat megelőző időszakban. Gazdag levéltári anyaggal illusztrálja, milyen elszánt, következetes és olykor fortélyos küzdelmet vívtak a legjobb lipcsei könyvkiadók a szász reakció és Metternich megújuló támadásaival szemben. E merész és haladó kiadók, köztük Otto Wigand, magyar részről most először kapták meg azt a méltó elismerést, amelyet olyannyira megérdemltek.

Hermann Éva munkája sikerrel oldott meg mindent, ami valóban nehéz feladat volt, s ezért igaztalan lenne hosszadalmasabban foglalkoznunk azzal, ahol könnyebb és kevésbé jelentős dolgokban korrekciókra szorulhatna a dolgozat. Csak utalunk arra, hogy a bevezető és általában a szorosabban vett köztörténeti részek olykor túlságosan is egyszerűsítenek („... a magyar nép egy emberként kelt fel forradalma vívmányainak védelmében...”), bebecsűszott egyikét tárgyi pontatlanság (így például a szerző is átveszi azt a közhiedelemmé vált tévedést, mely szerint Kossuthot három évre *ülték*, holott csupán arról van szó, hogy annyit ült, de első fokon három esztendőben megszabott büntetését a hétszemélyes tábla még eggyel megtoldotta). Mindez azonban nem túl jelentős szépséghibája egy egészében szép és érdekes, úttörő fontosságú dolgozatnak. A sajtószabadságról vívott történelmi küzdelem egyik legizgalmasabb fejezetét Hermann Éva igen sok új adattal tette áttekinthetőbbé, s ezzel a reformkori történelmi és irodalmi kutatásokhoz is elismerésre méltóan járult hozzá.

Fekete Sándor

**F. Csanak Dóra: Balázs Béla hagyatéka az Akadémiai Könyvtár kéziratárában (Ms 5009 — Ms 5024).** Bp. 1966. MTA Könyvtára. 95 l. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára kéziratárának katalógusai, 1.)

Hasznos, okos, sokat ígérő és remélhetőleg nagyjövőjú sorozat első kiadványa jelent meg az MTA Könyvtárának kiadásában. A sorozat szerkesztői a könyvtár kéziratanyagát, így például Ady Endre hagyatékát, Vörösmarty, Csokonai levelezését —

hogy csak néhány különösen érdekes vállalkozást említsünk — szándékoznak katalogizálni. A már elkészült és a tervbe vett katalógusok természetesen nem pótolják, ám nagy mértékben megkönnyítik a kutatók munkáját, mert e tájékoztató rendszerezések feleslegessé tesznek sok, idő- és energia- rabló böngészést.

Az érdekes kezdeményezés rögtön egy kitűnő kötettel mutatkozott be. Balázs Béla hagyatéka több kézből, némely része ellenőrizhetetlenül regényes körülmények között került a Könyvtár tulajdonába. Felmérését, majd rendszerezését és nyilvánosságra hozatalát az örökhagyó Balázs Bélánél végrendeletre írt meggyatolta. A megszabott idő lejártával immáron közkinccsé, a kutatás számára hozzáférhetővé lett számos eddig oly fájdalmasan nélkülözött dokumentum, kézirat, de mindennekeltű Balázs Béla különös fontossággal bíró naplója. A hányttvetett életű Balázs Béla ugyanis diákkorától jóformán élete végéig szinte babonás gonddal vezette, óvta ezt a naplót, melynek fennmaradt töredéke is elégséges ahhoz, hogy számos új adattal és szemponttal módosítsa az eddig kialakított Balázs-képet. A napló híradása alapján például számos művét megjelenésüknél jó néhány évvel korábban kell datálnunk, s ez a tény már önmagában is arra kényszerít, hogy felülbíráljuk az őt ért irodalmi, filozófiai hatásokból (elsősorban a Simmel-szeminárium látogatásából) levont mechanikus következtetéseket. Az önboncoló hajlandóságú Balázs Béla részletes és őszinte beszámolóí lényet derítenek olyan fontos szemléi kapcsolataira is, mint például Kodály Zoltánnal kötött sokrétű és bonyolult barátsága. A kéziratári gyakorlatlaltól szerencsésen eltérő módon megőrizték azokat a cikk-kivágásokat is, melyek az emigrációs évek munkásságáról, filmesztéai és publicisztikai működéséről adnak hírt.

A Balázs-hagyaték, bár egyike a legterjedelmesebbeknek, sajnálatos módon még így sem teljes. Még a gerincet alkotó naplóból is évek, sőt egy ízben több, mint egy évtized (1922–38) hiányzik, a Tanácsköztársaság bukását követő bécsi időszak számos kapcsolatáról csak jóval későbbi utalásokból értesülhetünk, s az Alma-Atába evakuálás során is pótolhatatlanul becses dokumentumok tűntek — talán örökre — el. Legteljesebben a hazatérése utáni működését, életét, terveire vonatkozó anyag maradt ránk.

A hagyatékot tartalmi, műfaji szempontok szerint osztályozták nyolc főcsoportra: (Balázs Béla művei, működésére vonatkozó iratok, életére vonatkozó dokumentumok, levelek, fényképek, naplók, idegen szerzők művei a hagyatékban és végül a hagyaték

sorsára vonatkozó iratok.) A főcsoportokon belül kisebb egységeket különböztetnek meg az írások nyelve, témája és formája (autográf illetve gépirásos) szerint. A rendezés logikus és tökéletesen áttekinthető.

F. Csanak Dórának a hagyatékot ismerető rövid írása jóval több, mint az ilyenkor szokásos bevezetések. A kis tanulmány — miközben létszólólag csak időrendi vázlatot ad az anyag felméréséhez, rendszerezéséhez — néhány elgondolkoztató megállapításával, a tisztázásra, felderítésre váró kérdések pusztá felemelésével hasznos és termékeny irányba lendíti meg a problémákra érzékeny kutató fantáziáját.

Rusznayk Márta

**Zalka Máté: Az éneklő bőrtön. 1—2. köt.** Az előszót írta: Hidas Antal. Válogatta, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta: Rét Rózsa. Bp. 1967. Magvető K. 793: 616.

Három évtizednek kellett elteltie az író halála után, hogy Zalka Máté elbeszéléseinek eddigi legteljesebb kiadását vehessük kezünkbe. Írásainak útja talán legteljesebben példázza az emigrációba kényszerült író sorsát. A húszas-harmincas évek fordulóján, amikor elbeszéléseinek java született, hazai környezetben is egyik legnépszerűbb szocialista írónk lehetett volna, ha írásai szabadon eljuthatnak mindazokhoz, akiknek szánta. Mert Zalka Mátét ismerték és szerették mindenütt, ahova regényei, elbeszélései eljutottak és megjelentek: a moszkvai Sarló és Kalapácsban, a New York-i Új Előrében, a kassai és kanadai Magyar Munkásban. Népszerűségére csak egyetlen példát: az Új Előre szerkesztősége, s az egész amerikai magyar munkásmozgalom komolyan foglalkozott egy időben azzal a gondolattal, hogy Zalkát hívják meg a lap szerkesztőjének.

Könyvkiadásunk most is, mint korábban Kis Lajos *Vörös város*ának kiadásával, értékes szolgálatot tett az irodalomtörténeti kutatás számára is. Nem csupán azzal, hogy elbeszélései között megjelentette Zalka Máténak két, magyarul eddig ismeretlen kisregényét, a *Mese az örök békéről* és a *Hős szabócska* címűeket, melyeket a korabeli kritika a húszas évek legjobb írásai között tartott számon, hanem azzal is, hogy felhívja a figyelmet, ideje lenne véglegesen tisztázni Zalka Máté helyét a magyar szocialista irodalomban. Mert mindeddig irodalomtörténetírásunk olyan képet próbált festeni Zalka Mátéről, hogy mint író, töredékben maradt, nagy-szabású regénysorozatok tervei foglalkoztaták, s ugyanakkor nem vett tudomást a megvalósult, kisebb igényű munkáiról. Egyfajta romantikus látásmód szülte ezt az el-

képzelést, amely talán attól félt, nehogy a forradalmi háborúk hőseit megfosszák az író nevét övező legendáktól. Erre azonban nincs szükség, mert Zalka elbeszélései önmagukért beszélnek. Az írásokon átsütő közvetlen valóságélmény, az egyszerű emberek középpontba állítása, kik a történelem alakítása során maguk is változnak, fejlődnek, anélkül, hogy ráébrednének hősi mivoltukra — ebben talán Karikás Frigyes elbeszéléseinek hőseire emlékeztet leginkább — ezek Zalka Máté emberábrázolásának legfőbb erényei. Azt is meg kell vallanunk azonban, hogy mai szemmel olvasva és újraolvasva ezeket az elbeszéléseket, fényük, a leírás, meseszövevény közvetlensége, kissé megkopott, vesztett abból a hatásából, amely írójukat ismertté tette. S ez megérződik helyenként az író nyelvén is, mintha napi penzumként róttá volna a sorokat, hogy anyanyelvén írva, az emigrációban is megmaradhasson magyar írónak. S éppen a most kiadott elbeszélések mutatják legjobban, hogy Zalka Máté, korának írva, szocialista irodalmunk időtálló, értékes dokumentumait alkotta meg.

Hidas Antal szép, de szemmel láthatóan más, korábbi alkalomra írott bevezetőjével kapcsolatban egyetlen filológiai észrevételünk van. A *Falu a ködben* címmel idézett regény, amely a magyar irodalomban elsőként mutatja be a parasztság útját a szocializmus felé, *Túl a ködön* címmel a New York-i Új Előrében jelent meg.

Kovács József

**Révai József: Válogatott történelmi írások. 1—2. köt.** Válogatta és a jegyzeteket készítette: F. Majláth Augustza. A jegyzetek elkészítésében közreműködtek: Stir Miklós és Vida István. Bp. 1966. Kossuth K. — MTA Irodalomtörténet Intézete. 327; 510.

A Majláth Augustza válogatásában és jegyzetelésében, a Kossuth Kiadó által megjelentetett két Révai kötetnek elsősorban Révai József politikusi karaktere, politikai szemlélete s ideológiája kialakulásának és kibontakozásának dokumentálása szempontjából van nagy jelentősége, de mivel ő maga a magyar kommunista párt egyik vezető egyénisége volt, így a kötetben közölt cikkek, tanulmányok egyben a magyar proletárforradalom 1919 utáni programjának, a munkásmozgalom legalapvetőbb kérdéseinek perdöntő dokumentumai is. Irodalmi, irodalomtörténeti vonatkozásai a köteteknek csak e központi jelentőségű problémáknak közvetetten az irodalomra és irodalomtörténetre is kiható, meghatározó szerepében vannak. Révai irodalmi, irodalompolitikai jellegű tanulmányai és cikkei a címben is jelzett tematikai körülhatárolásból következően nem szerepelnek a válogatásban.

A szerkesztő, Révai fejlődését követve és egyes állomásait hangsúlyozva, hat fejezetre osztotta anyagát. Ezek közül az első („A forradalom tüzeiben”), részben a negyedik („Marxizmus és népiesség”) és különösen az ötödik („A nemzeti egységért”) hoz sok érdekes és új közlést az eddigi kiadásokhoz képest. Révai első írásaként közli a „Mindenki újakra készül” II. kötete nyomán a „Program — Kilencszáztizenhét” c. cikket mely a fiatal, kommunista irónemzedék egy csoportjának — Révai, Komját, Hevesi Gyula — lap-programjaként született, s melyből megérthetjük, hogy a kommunista avantgard szélsőségei, melyeket ma már hajlamosak vagyunk egyoldalúan a századvégi-századeleji anarchizmus szelleméhez kapcsolni, hogyan tartozhattak bele 1917, a proletárforradalom programjába: „Az irodalmat is 1917 szellemében akarjuk. Nem úgy, hogy szociális tendenciáknak rendeljük alá a tiszta művészet szempontjait, hanem a maga lényegében akarjuk szocializálni, szociális tartalommal megtölteni, tárgyában és formáiban esztétikailag is forradalmasítani. Ne az emberek szociális narkotikumá, hanem szociális forradalomra ébresztője legyen az új irodalom.

Mindent le akarunk rombolni, ami tudományban és irodalomban útjában van 1917 gondolatának... Helyet adunk mindenkinek a rombolás munkájánál, minden új gondolatnak, minden új törekvésnek — próbálkozásnak és kísérletezésnek is —, amely az emberiség szellemi, etikai és anyagi felszabadításának célját becsületesen szolgálja.” (I. 12—13.)

A program megvalósítását Révai a kortársi politika kritikájánál kezdte, majd 1919 bukása után az okokat keresve a jelentől a múlthoz fordult, hogy annál biztosabban kijelölhesse a jövő útjait. Történelmi tanulmányainak, cikkeinek háttérében mindig az az igény munkál, hogy a magyar munkásmozgalom, majd a magyar történelem fejlődésének áttekintéséből, tapasztalataiból leszűrje azokat a tanulságokat, amelyek az aktuális feladatokat meghatározzák. „Nem is történelmi tanulmányok ezek a szó tulajdonképpeni értelmében — írja ő maga az itt is közölt tanulmányainak egyik előző kiadása előszavában —, hanem politikai írások; céljuk: a jelen szolgálata.” (I. 184.) E témakörből a Szabó Ervinről, az 1848—49-es magyar forradalomról, majd a népi írók mozgalmáról írt nagyobb tanulmányai eléggé ismertek, de ezek különböző változatait így csokorba kötve, egymás után olvasni, Révai fejlődésútjának nyomkövetése szempontjából igen tanulságos.

Révairól napjainkban hol nyílt, hol lap-pangó vita folyik, amit az tesz különösen izgalmassá, hogy mögötte lényegében a ma-

gyar kommunista mozgalom egyes szakaszainak, mindenekelőtt a népfrempolitika értékelésének bizonytalansága húzódik. E tematikához „A nemzeti egységért” c. fejezetben több, eddig kevésbé ismert cikket közöl a válogatás, s ezek az eddig ismerteknél is világosabban arról győznek meg bennünket, hogy Révainak e korszakában lehettek kisebb-nagyobb, a progresszív erők iránti illúziókból származó tévedései, de a fő kérdésben, az antifasiszta nemzeti egység útjának keresésében ezek ellenére is korában ő látott a legmesszebbre és a legmélyebbre.

Lehet, hogy a Révai ürügyén folyó vita lezáratlansága az oka, hogy a Kossuth Kiadó nem vezettette be a köteteket egy, az értékelést is vállaló tanulmánnyal? Majláth Augusztá bevezetője a jegyzetek éléről került az I. kötet elejére, s e bevezető, az igen körültekintő és minden igényt kimerítően informatív jegyzetek, megnyugtatóak abból a szempontból, hogy a készülő kritikai kiadástól sok, még eddig tisztázatlan kérdés megoldását remélhetjük, s annak nyomán valószínűleg megszűltek majd a véglenség érvényével megírt Révai-portré is.

Varga Rózsa

**Füst Milán: Emlékezések és tanulmányok**  
Bp. 1967. Magvető K. 729 l.

Alig egy évtizeden belül második kiadásban (az elsőnél jó egyharmaddal bővített tartalommal) adták ki újra Füst Milán emlékezéseit és tanulmányait. Maga ez a rideg statisztikai adat is bizonyítja: milyen igény él az olvasókban nagy alkotóknak a művésztől mondott ítéletére, ill. a pályatársaikról való emlékezéseikre.

Füst Milán könyve mindebben hallatlanul gazdag: mintha korán elhalt barátai, Kosztolányi és Karinthy helyett is akarna emlékezni — közös fiatalságukról, a hőskorról, kultúránk legnagyobb termő korszakáról, a Nyugat éveiről. S írjuk ide mindjárt legnagyobb éreynét: nem retusáltan, hanem hitelesen emlékezik. Így valószínűleg nem elégténé ki azoknak a literátoroknak az igényét, akik az írói emlékezősektől mai irodalomtörténeti képünk hitelesítését, alátámasztását, igazolását várják: akik voltaképpen az írói memoárokban is irodalomtörténetet keresnek. A közelmúltban Tersánszky kitűnő megfigyelésekben gazdag *Nagy árnyakról bizalmasan* című könyvével szemben lépett fel ilyen igénnyel az egyik esztéta. Még korábban Fenyő Miksa problematikus szemléletű, emigrációs kiadványként megjelent könyvén kérték számon mai Nyugat-képünket. Holott ezek olyan nevetéségen

tudománytalan, képtelen kívánságok, hogy tulajdonképpen cáfolatra sem érdemesek. Hiszen az irodalmi élet is kezünkbe adhatja a cáfolatot: a Nyugat első nemzedékének magas kort megért, érdemes lírikusa több kötetben, — a ma aspektusából írta meg emlékeit, s bizony műve jó néhány ponton éppen a túltudatosítás kirívó céltalossága miatt kelt gyanút az olvasóban.

Füst Milán emlékezései mentesek mind ettől. Ahogy például ő mozaikokból, emlékezés-morzsákból összerakja *A Nyugat születését*, az többet mond a kor igazi képeről, mint a legindulatósabb szavú mai irodalmi vádirat: „hogyminden átkot szórtak ránk még sokkal később is” — emlékezik pályakezdő éveire —, „felsorolni se tudom. Beöthy László színigazgató például 1914-ben, mikor *Boldogtalanok* című drámámat vittem el neki, így szolt hozzám:

— Miért ír maga ilyen ronda emberekről? Miért nem ír szépekről, az talán tilos? Maga egészen úgy csinál, mint Rippl-Rónai. Az is fest egy csúnya lányt, teli korszórral és amellet virággal. Mit akar ezzel kifejezni? Hogy a csúnya lány éppúgy szereti a sört, mint a virágot? Erre nem vagyok kíváncsi. Továbbá van neki egy Piacsek bácsija, akinek olyan hosszú orra van, hogy beelég a szájába. Nézze meg László Fülöpöt, az is ilyen embereket fest? vagy Tizian? Akár a maguk vacak Adyja...

— Annyira nem szereti Adyt? — kérdeztem én.

— Gyűlölöm, megvetem — felelte sötéten. De az édesanyja, Rákosi Szidi is ugyanígy nyilatkozott, mintha összebeszéltek volna. És még hányan és meddig! Szinte vesszőfutásnak lehetne nevezni egész akkori életünket. De miért éppen Adyt említem itt, mikor mindnyájunkat egyformán sújtott a megvetés? Mert... Ő volt a zászlóvivő,

s az ellenségeskedés éppen emiatt is teljes erejével áthárult a Nyugatra és munkatársaira. Vagyis: azt mondták, Ady, s ez egyben az egész Nyugatot is jelentette. Az én egyik középiskolai igazgatóm, Körömy Árpád egy nap így szolt: — „Ha én ezt a nevet halom, hogy Nyugat, köpök egyet. — Amire Jablonkay nevű tanártársam így felelt? — Kik azok? az adyisták? akkor én nemcsak mondom, hanem meg is teszem. — És tényleg odament a köpőláda-hoz, és bele is köpött”.

S mennyi ilyen nagyszerű részletet lehetne kiszakítani Füst Milán emlékező vallomásaiból! Még cím szerint is nehéz választani közülük: Kosztolányira három írásában is emlékezik (*A nevetéséről — Még egy emlékezés Kosztolányi Dezsőről — Megint Kosztolányiról, továbbá egy nagyon sovány fiatalemberről*). Az utolsó emlékezés-cím második alakjával viszont a Karinthy-emlékezéseit kezdte el; hogy aztán folytassa azokat is: *Néhány fájdalom szó Karinthy Frigyesről, Találkozásom egy fiatalemberrel (A fiatal Karinthy Frigyes emlékezete), Megint Karinthyról, de másokról is*. Írásaiban kettőjükön kívül felbukkan a nagy kor, sőt a Nyugat második nemzedékének is több kiváló alakja: a fiatal Babits Mihály, Somlyó Zoltán, Kaffka, Krúdy, Gelléri Andor Endre — milyen találóan igaz címmel: *A valóság álmódója* —, s ott van Füst Milán névsorában Osvát Ernő sokat idézett alakja is. (*Osvát Ernőről, Emlékezés Osvát Ernőről, Nyílt levél Osváthoz a Boldogtalanokról és Forgács Rózsiról*.)

Emlékező esszéit egészítik ki vallomásai írói pályájáról, más művészetekről (zenéről, képzőművészetről), s páratlanul értő elemző irodalmi tanulmányai. Egy nagy író gazdag gondolati örökségének is foglalata így ez a könyv, az *Emlékezések és tanulmányok*.

Varga József

## Tudományos ülésszak a Nagy Októberi Szocialista Forradalom tiszteletére

Az MTA Irodalomtörténeti Intézete 1967. november 27-én és 28-án tudományos ülésszakot rendezett a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulója alkalmából. A két-napos tudományos ülésszak színhelye az Intézet Eötvös Könyvtárának olvasóterme volt.

November 27-én délelőtt „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a világirodalom” megnevezésű témakör szerepelt az ülésszak programjában. *Sötér István* bevezetőjében hangsúlyozta, hogy az elmúlt félszázad történelmének alapvető meghatározója az Októberi Forradalom volt, mind a gazdasági és politikai viszonyok, mind pedig a művészetek és tudományok területén. Egyéb tényezők mellett a művészetek és tudományok is részt vettek a Forradalom előkészítésében, konszolidálásában, másfelől a Forradalom győzelme új lendületet adott, új irányokat jelölt a művészetek, tudományok fejlődésének – egészen napjainkig. A továbbiakban a NOSZF nyomán támadt irodalomtudományi problematikának három, korunkban megoldásra érett mozzanatára hívta fel a figyelmet *Sötér István*. Az első: a nemzetközi avantgarde mozgalma s ennek megítélése. A legújabb avantgarde-kutatások megmutatták, hogy a mozgalom történeti helyét és szerepét nem szabad figyelmen kívül hagyni. De az orosz avantgarde fejlődését, a Forradalomban betöltött szerepét s az 1920-as évekre való kibontakozását elemezve *Sötér István* rámutatott arra is, hogy az avantgarde ma már művészettörténeti, irodalomtörténeti probléma, éppúgy hagyomány, mint pl. a realizmus irodalmi irányzata. Az avantgarde esztétikája korunkban aligha szolgálhatja az újítási törekvéseket; az avantgarde alkotói módszereinek használata ma már ismétlés lenne s nem újítás. A másik: Lukács György elméletének sürgető mérlegre tevése. Az már bizonyosnak látszik, mondotta *Sötér István*, hogy ezt az elméletet tévedés volt revizionistának bélyegezni. „De az irodalomtudomány számára a Lukács-féle elmélet csak annyit érhet, amennyit a konkrét, történeti jelenségekre alkalmazva megoldani, megfejteni, helyesen értékelni segít.” Csakhogy a konkrét irodalmi jelenségekkel (pl. az egyes magyar irodalomtörténeti problémákkal) szembesítve Lukács elméletét, kitűnnek ennek az elméletnek az egyoldalúságai, vitatható tételei. „Ha épp az irodalmi értékelés, az irodalmi jelenségek és folyamatok felől vitatjuk majd Lukács elméletét, bizonyára hozzájárulhatunk az elmélet korrekciójához, ami egyzersmind az elmélet maradandó és szilárd elemeit is megmutatja majd, – és valószínűnek látszik, hogy a művészeti visszatükrözés Lukács kidolgozta problematikája az ilyen elemek közé tartozik.” A harmadik: jelenkori irodalomtudományunk központi kérdésévé nőtt az irodalmi korszakok meghatározásának, a korszakok és irányzatok viszonyának, dialektikájának problémája. A magyar irodalomtudomány előtt olyan nagy feladatok állnak (a magyar irodalomtörténeti szintézis tökéletesítése, az európai irodalmak szintézisének megalapozása stb.), amelyek feltételezik a korszak, irányzat, módszer irodalomelméleti problematikájának marxista kidolgozását. Ennek az ülésszaknak – mondotta végül *Sötér István* – még nem az a feladata, hogy megoldást találjon mindezekre a kérdésekre, de az már feladata, hogy az Októberi Forradalom megnyitotta új korszak különféle művészeti kérdéseit taglalva új tényeket és összefüggéseket tárjon fel, s ezzel előkészítse az egyes konkrét elméleti problémákról hamarosan rendezendő eszmecsereinket, hozzájáruljon ezek eredményességéhez.

Ezután *Tolnai Gábor* tartott előadást „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a világirodalom” címmel. Elemzésének középpontjába azt a kérdéskört állította, hogy az 1917 teremtette történelmi változások a fontosabb európai irodalmakban milyen következményeket vontak maguk után, elsősorban az avantgarde irodalmi irányzatának fejlődése terén. Az orosz irodalomban – fejtegette *Tolnai Gábor* – 1905 után az avantgarde minden műfajban uralkodóvá válik. Tartalma: meglehetősen elvont újat akarás, formai lázadás, kiforratlansággal, a perspektíva nem látásával párosulva. 1917 után, egy ideig, az avantgarde fő képviselői az új rendet szolgálják művészetükkel. Későbbi pályájuk azonban nem egyenes vonalú: egyesek üres formalizmusba tévednek és eltűnnek az irodalom színteréről, mások, az új társadalmi

valósággal együttthaladva, a szocialista realizmus képviselőivé válnak. Az 1920-as években a német irodalomban az avantgarde polarizációja zajlik le: a nihilista vagy anarchista beállítottságú író-csoportból egy erős balszárny alakul ki, tagjai közül kerülnek ki a német szocialista realizmus későbbi írói, pl. J. R. Becher, E. Toller, B. Brecht. A jobbszárnyat G. Benn költészete reprezentálja, ez az 1930-as években a fasizmusba torkollik. A középvonalat G. Kaiser, F. Werfel művészete jelenti. A francia irodalomra az jellemző, hogy az oroszországi események első visszhangzói a nagy realista írók (pl. A. France, R. Rolland, H. Barbusse), az avantgarde itt és ekkor még eléggé erőtlen, heterogén irányzat. A francia avantgarde erősödése s egyben polarizációja az 1930-as években következik be: legjobbjai (pl. L. Aragon, P. Éluard) a proletariátus ügye, a szocialista művészet képviselői lesznek. *Olaszországban* az 1920-as évtizedben a Kommünista Párt maximalista, szektásan balos vezetés alatt állott, A. Gramsci, P. Togliatti befolyása nem érvényesült hathatósan a pártvezetésben. Az avantgarde-on belül baloldali irány nem alakult ki, az irányzat íróinak többsége a társadalmi problematika iránt nem érdeklődött, műveikben a mindent tagadás vagy az elvont kérdésfeltevések uralkodtak. A következő évtizedben, a néprfrontmozgalom, a spanyol események hatására, az olasz irodalomban is erős erjedés következik be: egyes írók kilépnek az absztrakciók köréből, élénkül a társadalmi tájékozódás-igényük, nő a fogékonyságuk a szociális problémák iránt. (I. V. Pratolini, C. Pavese műveit.) 1917 nagy lendületet adott a spanyol irodalom fejlődésének is: a legjobbak (A. Machado, M. Hernandez, F. G. Lorca) művészetét a szocializmus melletti elkötelezettség és erős antifasizmus hatja át. Az említett európai irodalmak avantgarde-irányzatának bemutatását két fontos következtetéssel zárta *Tolnai Gábor*. 1. Az avantgarde egy átmeneti korszak jellegzetes irányzata volt, társadalmi formációk váltásakor jelentkezett. Az új formáció győzelmével és megszilárdulásával mindig elvesztette talaját s lassan el is halt. 2. Azokban az országokban, ahol — az 1920-as vagy 1930-as években — balra tolódtak a tömegek, ott az avantgarde is fokozatosan baloldali eszmékkel, fokozottabb társadalmi-szociális érzékenységgel telítődött, sok avantgardista író a szocialista művészet képviselője lett. Ahol azonban a társadalom fasizálódása, a tömegek jobbratolódása történt meg, ott az avantgarde irányzata elsekélyesedett, szétesett, elhalt. — A referátumhoz elsőnek *Vajda György Mihály* szólt hozzá, bemutatva az Októberi Forradalom eszméinek a német irodalomra gyakorolt hatását. Körtépet adott a világháború alatti, majd a Forradalom után megerősödő német szocialista művészetet, irodalmi törekvésekről, illetve ezek és a polgári irodalmi irányzatok kapcsolatáról. Részletesen elemezte, hogy milyen történelmi, társadalmi és szellemi tényezők hatására vált a német irodalom az 1920-as években — a szovjet irodalom mellett — Európa legelkötelezettebb és a tőkés társadalmi rendet leghevesebben bíráló irodalmává. (J. R. Becher, B. Brecht stb.) Ennek a német szocialista irodalomnak a hazai megismertetése, kutatása azért is fontos, mert a magyar emigráció írói (Balázs Béla, Gábor Andor, Lukács György stb.) a német szocialista irodalom közegében éltek az 1920-as években, itt alkottak s itt alakult elméletük is. A német szocialista irodalom közvetlenül hatott a magyarországi irodalomra, pl. Kassák Lajosra, József Attilára, Nagy Lajosra. Emellett közvetítő funkciót is betöltött annyiban, hogy a szovjet irodalom nagy alkotásait német nyelven megismertette a hazai olvasókkal. Ugyanakkor viszont a két irodalom állandó kölcsönhatásban is állott egymással, hiszen a németországi magyar írók szerves részt vállaltak a német szocialista irodalom sorsának alakításában. Ma már ki kell mondanunk, fejezte be hozzászólását *Vajda György Mihály*, hogy a német irodalom XX. századi történetének fejlődésében a fő vonalat a szocialista irodalom jelenti. — *Varga László* „Szatíra és groteszk a szocialista drámában” címmel mondta el felszólalását. Számos drámatörténeti és elméleti témával valószínűsítette azt a tételt, hogy a szocialista dráma mindig szükségképpen élt és él is a satírikus és groteszk ábrázolás lehetőségeivel, mint olyan eszközökkel, amelyek kiválóan alkalmasak a múlt maradványainak feltárására és tudatosítására, a szocialista társadalom építése közben elkövetett hibák ostromozására, az önbírálat hathatós művészi kifejezésére. — *Ludmilla Sargina* hozzászólása az 1920-as évek szovjet költészetének problematikájából merítette tárgyát. N. N. Aszejev és E. G. Bagrickij költészetét vizsgálva bemutatta, hogyan él tovább művészetükben az 1920-as évek elején a Forradalom élménye, hogyan tükrözi költészetük a NEP-korszak bonyolult ellentmondásait s hogyan alakul ki elbeszélő költeményeikben, az évtized közepére-végére, az új hős típusa. — *Botka Ferenc* „A szovjet próza fejlődésének néhány kérdése az 1920-as években” című felszólalásában képet adott a századforduló sokszínű orosz prózájáról. Bemutatta, hogy a Forradalom után milyen irányokban fejlődött tovább az orosz próza, hogyan alakult a hagyomány és az új viszonya. Jellemzte az 1920-as évek szovjet prózairodalmának különféle áramlatait (pl. az ún. ornamentális és az intellektuális prózát, stb.), majd azokat az okokat kereste, amelyek miatt a szovjet próza az 1930-as évekre uniformizálódik. Határozottan leszögezte, hogy minden olyan törekvés, amely az 1920-as évek rendkívül gazdag, sokszínű szovjet prózairodalmát a szocialista szemlélet és módszerek alakulásának, formálódásának dinamikája helyett különböző prózastílusok egymás mellett élésének, egymást váltásának szempontjából akarja megérteni,

eleve kudarcra van ítélve. — Az Októberi Forradalom utáni évtizedekben az angol irodalomban is megjelennek a szocialista tendenciák. E tárgykörből két felszólalás hangzott el. *Sarbu Aladár* az 1930-as évek angol prózájában jelentkező szocialista realista törekvésekről adott összefüggő képet, *Kenyeres Zoltán* az 1930-as évek angol szocialista lírájának fejlődéstörténetét, e líra különféle modelljeit mutatta be.

November 27-én délután „A szocialista irodalom elméleti kérdései” című témakört tűzte napirendjére a tudományos ülésünk. Az első előadást *Nyirő Lajos* tartotta „A szocialista realizmus elméletének történeti és elvi problémái” címmel. Kiindulásként hangsúlyozta, hogy a szocialista realizmus a művészet egyetemes fejlődésének új történeti szakasza. A szocialista realizmus elméletének kutatója mindig kettős feladat előtt áll: 1. a fogalmat meg kell ragadnia a művészet általános törvényei, az esztétika felől, 2. meg kell állapítania, hogy a szocialista realizmusnak milyen történetileg meghatározott egyedi sajátosságai vannak. A szocialista realista művészet tanulmányozója kutatja, hogy e művészet mennyiben gazdagítja s változtatja meg a művészet általános törvényeit, de fényt derít e művészetnek az adott kor történeti viszonyaiból eredő jellegzetességeire is. Tudja, hogy a szocialista művet nem elegendő a művészet általános törvényeinek alapján itélni meg, mert hiszen az új esztétikai tény olyan esztétikai értékeket hordozhat, amelyek nem mindenben egyeznek az esztétikum „általános törvényeivel”. A szocialista realizmus tehát többértelmű és több funkciójú fogalom. „Egyrészt esztétikai fogalom, mert a szocialista realista alkotásokat a művészet egészé felől világítja meg, másrészt konkrét történeti jelenséget jelöl, azaz a szocializmus és kommunizmus építésében vállalt szerepre utal, harmadrészt kifejezi a művészet fejlődésének új perspektíváit, tehát esztétikai eszményét.” E fogalom, állapította meg az előadó, fejtegetéseit gazdag példanyaggal illusztrálva, „nem időtlenül meghatározott statikus normák őrzője”, hanem nagyonis változó, rugalmas, konstruktív jellegű. Lépést tart a művészet fejlődésével, segíti az új törekvések kibontakozását — tükrözője, de előmozdítója is egyben a szocialista társadalom életében, struktúrájában végbemenő változásoknak. Előadásának második részében *Nyirő Lajos* részletes képet adott a szocialista realizmus történetének egyes szakaszairól, az 1920-as évektől napjainkig, abból az aspektusból tárgyalva a kérdést, hogy az egyes periódusokban hogyan függött össze a szépirodalom és az irodalomelmélet fejlődése. — *Miklós Pál* „A marxista irodalomelmélet történetéhez” című hozzászólásában hangsúlyozta, hogy a marxista irodalomelmélet ma már gazdag hagyomány, színvonalas kérdésfeltevések és válaszok története. A továbbiakban kísérletet tett e diszciplína történetének periódizációjára s az egyes periódusok jellemzésére. 1. A XIX. század végén Plehanov és Mehring munkásságával kezdődik s indul útjára az egységes ideológiai megalapozottságú marxista művészet- és irodalomszemlélet. 2. 1919 után kibontakozik a szovjet formalista és a szociológiai iskola kritikai, esszéírói tevékenysége. 3. A marxista irodalomtudomány, mint szaktudomány, az 1930-as években alakul ki a Szovjetunióban, egyidőben M. Lifsic és Lukács György realizmus-elméletének kiformálódásával. Lényegében ebben az évtizedben lépnek fel — egymástól és a szovjettől egyaránt elszigetelődve — a nyugati országokban is a marxista irodalomtudomány egyes képviselői. 4. 1945 után nálunk is, más szocialista országban is az eszmetörténeti, filológiai kutatások, szövegkiadási munkálatok kerülnek előtérbe. 5. A személyi kultusz felszámolásával indulnak meg intenzívebben, minden szocialista országban az irodalomelméleti, poétikai kutatások, párhuzamosan a nyugati polgári és marxista esztétikai, nyelvészeti, pszichológiai, antropológiai, szociológiai kutatómunka eredményeinek megismerésével s itthoni fellendülésével. 6. Évtizedünket az jellemzi, hogy több marxista irodalomtudományi irányzat, iskola létezik. Kívánatos lenne — fejtezte be hozzászólását *Miklós Pál* —, hogy ezek az egymástól sokszor függetlenül működő marxista irodalomelméleti műhelyek hangolják össze tevékenységüket — az egyetemes irodalomtudomány javára. — *Szili József* „Stilusirányzat vagy a szocialista művészet reneszánsza?” című hozzászólásában — emlékeztetve a közelmúlt művészetelméleti vitáira — kifejtette, hogy az ünnepi évforduló a legjobbkor figyelmeztet: a szocialista művészet bármely részkérdésének elemzésekor abból az alapvető tényből kell kiindulnunk, hogy ez a művészet „egy megszületéséért küzdő, alakulóban levő, s minden már — volttal és még — meglevővel szemben gyökeresen új társadalmi rend” művészete. „Vagyis: elvileg és történetileg, lehetőségei és valósága szerint a szocializmus művészete és irodalma a művészet egyetemes fejlődésének új szakaszát, a világirodalom történetének új korszakát jelenti, vagy legalább is az új korszak nyitányát.” A szocialista művészet olyan nagyságrendű fogalom, amely egy szűk irányzatba, egy iskolába nem szorítható, amely mind eszmei, mind formai tekintetben a legváltozatosabb elemeket sűrítetheti és sűríti is magába. — *Pirnádt Antal* két, egymással szorosan összefüggő problémára hívta fel a figyelmet. Egyrészt arra, hogy a szocialista realizmus sokágú, különféle tényezőkből összetevődő fogalom, s egyben, mint irányzat, egy állandóan alakuló, szüntelenül gazdagodó történeti folyamat is. Másrészt hangsúlyozta, hogy a XX. századi irodalomban sokféle irányzat él egymás mellett; minden irányzat, így a szocialista realizmus is már magában hordja önmaga ellentétét is; a szocialista realizmus a legsokszínűbb, számtalan

variáns felmutató irányzat, amely variánsokban a közös, tehát az irányzat meghatározó eleme (egyszersmind: sokszínűségének biztosítója) a szocialista irodalom társadalmi funkciója.

Zoltai Dénes „Elidegenedés és művészet” című előadásában a modern elidegenedés jelenségének polgári és szocialista művészeti megjelenítése, illetve filozófiai-ideológiai megítélése között vont párhuzamot. Nagy zenetörténeti anyag megidézésével, egyebek között: R. Wagner „Trisztán és Izolda”, „Nürnbergi mesterdalnokok”, K. Stockhausen „Gesang der Jünglinge”, L. Nono „Canto sospeso” c. művének elemzésével, illetve az elmúlt években lezajlott R. Hochhuth – Adorno vita kritikai ismertetésével, induktív módszerrel a következő fontosabb megállapításokra jutott. 1. Az elidegenedés létező léttényi, a XIX. és XX. századi művészeti megjelenítés állandó tárgya. „Az elidegenedés szélsőséges formái csak az imperialista-monopolista korszakban kerekedtek felül az emberi viszonylatokon, váltak az élet minden területén eluralkodó irányzattá.” A „körképet . . . már a XIX. század felmutatta, s az az izolációtól az eltömegesedésig, az elmagányosodástól a szellemi-érzelmi élszegényedésig terjedt”. De a XIX. században még egyszerűbb volt a társadalmi képlet, kizsákmányoló és kizsákmányolt szembenállása, életérzésük ellentétessége a maga tiszta formájában jelentkezett. „Az elidegenedés lényegét még nem tudta teljesen elkődösíteni a későpolgári korszakra jellemző manipulált ideológikus mechanizmus.” A XX. században eltűnt a múlt stabilitásának látszata, az elidegenedésben már senki sem érzi jól magát, sem a gazdag, sem a nincstelen. A magas ipari szervezethez tartozó társadalomban a nyomor nem játsza azt a mozgósító szerepet, amelyet a periódikus válságok között fejlődő kapitalizmusban játszott. E tények az elidegenedés újabb formáit szülik és növelik az elidegenedés leküzdhetetlenségének látszatát. 2. A modern polgári művészet (pl. Stockhausen zenekompozíciói, Beckett drámái) és ideológia-teória (pl. Adorno tételei) az emberi nem antropológiai regresszióját, a naggyá nőtt s az egész személyiséget átható elidegenedést és eldologiasodást factum brutumnak tekinti. Adorno felfogását erről így összegezte Zoltai Dénes: „a polgári éra válságával együtt végső válságba jut az autonóm személyiség is. Az emberiség tragédiája, hogy az elidegenedés foglyul ejti azt a szabad individualitást is, amely felemelhetné szavát és öklét az elidegenedett világ ellen . . . Ha nem is vigasztal, de józan gondolati rezümének marad a felismerés, hogy az egész történelemben egyetlen névelő jelenség létezik, egyetlen ontológia érvényesül: a kétségbeesés. A modern művészet, a maga avancé anyagával és technikájával, éppen ezt a realitást sugallta tényállást méri fel, Schönbergtől Beckettig. Ha hű akar maradni realista örökségéhez, akkor éppen a realizmusról kell lemondania, mely az álharmonikus homlokzatot reprodukálja, hogy szépitgetve elfedje a végzetlen condition humaine-t.” Ez a művészet-felfogás, illetve művészi gyakorlat a küzdelemtől való lemondást, a forradalmi gyakorlat negációját jelenti, s objektíve az elidegenedés-jelenség, következésképpen az ezt szülő ok-komplexum fenntartására irányul. 3. A szocialista forradalom, egy hosszú történeti folyamat során, az elidegenedést kiváltó okokat s így magát az elidegenedés jelenségét szünteti majd meg. A szocialista művészet nem hallgatja el az elidegenedés objektív léttényének létezését, de a kétségbeesés és belenyugvás helyett a forradalmi gyakorlat, a küzdelem s az ellentéték megsemmisítésének programját szegezi szembe vele. A szocialista realizmus – Lukács György elmélete szerint – azt vallja, hogy a művészetben „a konkrét, különös ember az elsődleges, a megformálás kiindulási és végső pontja”; a művészet tárgya a társadalmasult természeti lényként felfogott ember és annak mindenkor konkrét condition humaine-je. Tehát a különös ember megjelenítése, legmélyebb ontológiai meghatározottságában, öntevékeny, szabad, felelős lényként. A szocialista művész hisz az integer és sokoldalúan fejlett személyiség létezésében, e személyiség kibontakozását, harcait ábrázolja. „A szocialista realizmus története modern hősköltemények sorozata, melyekben a hősök nemcsak az osztályellenséggel ütköznek meg, hanem azokkal az anonim hatalmakkal is, amelyek a világtörténelem során szüntelenül újratermelték egyén és nem meghasonlását.”

Bodnár György „A komplex vizsgálat problémái a modern magyar irodalom kutatásában” címmel tartott előadást. Kifejtette, hogy „A magyar irodalom története” című szintézis V–VI. kötetének munkálatai közben szerzett tapasztalatok, a kötetek körül kibontakozó vita tanulságai, a polgári irodalomtudomány modern törekvéseivel szembenéző irodalom-elméleti munkák első eredményei sürgetően vetik fel irodalomszemléletünk és kutatási módszereink hatékonyságának felülvizsgálását, egy komplexebb irodalomszemlélet és módszer kialakításának szükségességét. Felfogása szerint e komplexitás-fogalomnak már vannak eddig kellően számba nem vett hagyományai, előzményei a magyar marxista irodalomtudományban. A két világháború között Lukács György és Révai József a szocialista irodalomszemlélet alapjává tette a marxista ismeretelméletet. Lukács ismeretelmélete szerint az anyagi-társadalmi elv nem járulékos elem, hanem az igazi megismerés feltétele, s így következménye fel-lelhető a kifejezés minden részletében. Realizmusfelfogása „a valóság és mű viszonyának tisztázása” s így a mondanivaló társadalmi-ideológiai irányának megítélésére, valamint az alkotás részleteinek s egészének egyidejű magyarázatára egyaránt alkalmas. Amíg Lukácsot



elsősorban az elméleti tisztázás szándéka vezette, Révai már a gyakorlati alkalmazást, egyes irodalomtörténeti jelenségek elemzését végezte el. Így tehát ők, tárgyuknál fogva, a komplex feladatnak csupán egyikét vagy másikat vizsgálták. Ismeretelméleti igényvel közeltek társadalom és mű viszonyához, az összefüggések szövevényének kibogozását vállalták — mai komplexitás-fogalmunk az ő munkásságukhoz nyúlik vissza. Útjukat nem kell megtagadnunk, kezdeményüket tovább kell vinnünk, immár bonyolultabb irodalmi anyag közegeiben, bonyolultabb társadalmi, szellemi viszonyok között. Lukács és Révai művének tanulsága „azonos lehet az új tapasztalatokkal: az élő marxizmus igénye szükségképpen vezet el a komplex vizsgálatokhoz”. A komplex irodalomtudományi szemlélet és módszer térhódításának előfeltétele néhány nehéz probléma megoldása — mondotta *Bodnár György*, fejtegetéseit konkrét művészeti és elméleti (a XX. századi avantgarde, a népiesség stb. tárgyköréből vett) példákkal illusztrálva. 1. A marxista irodalomtudomány történeti elvét szembesítenünk kell a modern polgári irodalomtudomány ahisztorikus irányával, elsősorban a strukturalizmussal. Kifejtette, hogy a marxista történetiség és a strukturális elemzés szintézisére elvileg megvan a lehetőség. 2. A történeti folyamat pontosabb rekonstrukcióját csak a nemzeti irodalmak és a világirodalom viszonyának marxista elemzésével végezhetjük el. El kell vetnünk a pozitivistá világirodalom-fogalmát, amely „a világirodalomban csak egymás mellett élő nemzeti irodalmak — s azokon belül egyedi törekvések és művek — halmazát látta, az irodalomtörténeti összehasonlítás lehetőségét tehát a hatáskutatásra szűkítette”, de el a szellemtörténet is, mely mind az egyes nemzeti, mind az egyetemes irodalom történetét valamiféle „önnemző” szellem megnyilatkozásának minősítette. „Ma is szükséges a hatáskutatás és az eszmétörténeti vizsgálat, de csak mint eszköz: a nemzeti irodalmak valódi, egyetemes viszonyatai akkor válnak láthatóakká, ha mindenekelőtt a világirodalmi törekvések alak- és tartalomváltozását figyeljük a nemzeti társadalmak közegeiben.”

November 28-án „A mai magyar irodalom kérdései” című témakör napirendre tűzésével folytatta munkáját az ülészak. *Szabolcsi Miklós* „A szocialista eszmeiség a magyar irodalomban” című vitaindító előadása azt a kérdéskomplexumot vetette fel, illetve arra keresett választ, hogy szocialista-e a mai magyar irodalom, szocialista realista-e és milyen mértékben, melyek a kritériumai ma, Magyarországon az irodalom szocialista jellegének, hol és hogyan jelentkezik a szocialista eszmeiség, világnézet jelenkori irodalmunkban? Bevezetesként kifejtette véleményét világnézet és mű elméleti viszonyáról. Szerinte a világnézet a világról, társadalomról, ezen belül a termelő s emberi viszonyokról alkotott, intellektuálisan kimunkált, végiggondolt kép. A világnézet mindig indirekte, áttételek, közvetítők bonyolult láncolatán keresztül jelentkezik a műben. A világnézet és a világnézetileg átszűrűt élettapasztalat egysége a világkép: tehát a művész által tapasztalt élettények összessége, átértelmeződve, átrendeződve a tudatos világnézet fényénél. A világkép a kor valóságát tükröző, ellentmondásos, harmóniás és diszharmóniás, konfliktusos egység: az élettapasztalat állandóan korrigálja a világnézet tudatos elemeit, a világnézet viszont értelmezi, rendezi, módosítja a tapasztalati anyagot. S maga a világkép sem érvényesül közvetlenül a műben: a világképnek bele kell illeszkednie egy nemzeti, sőt, a világirodalom sokszázados hagyományai, konvenciói által kialakított műforma-hálózatba; egy olyan hálózatba, amely már egy sor tartalmi-formai elemet hordoz magában, s amely, szerkezeténél fogva, a maga formanyelvével, sajátágaival már eleve alakítja, mássá teszi magát a világképet is. A szocialista irodalomban — hangsúlyozta *Szabolcsi Miklós* — a világnézet és a mű közti viszony még bonyolultabb lett. A szocialista irodalom útja azt bizonyítja, hogy az igazi nagy művek a világnézet, az élettapasztalat és az irodalmi formák, hagyományok hármasságának termékeny feszültségéből, egymás elleni harcukból születnek meg.

A szocialista eszmeiség mibenlétéről, vagy másképpen: a szocialista és nem szocialista irodalom elhatárolásának problémáiról szólva kifejtette *Szabolcsi Miklós*, hogy ma a szocialista eszmeiség kritériuma a legáltalánosabb értelemben vett magán- és közélet eseményeinek, a társadalmi állapotok, változások, s benne az egyes emberi problémák marxista-leninista ábrázolása, értékelése. „Mivel e pillanatban élettapasztalat és világnézet ellentmondásos egysége úgy nyilatkozik meg a mai irodalomban, hogy az állandóan változó, fejlődő, alakuló világ jelenségeire kell választ adnia az irodalomnak, a világ jelenségeinek marxista-leninista értékelése nemcsak a vállalás, hanem a kérdés értelmében is a szocialista eszmeiség kritériuma.” Sőt: jelen körülményeink között a szocialista eszmeiség igazi hordozója az izgatottan kérdező, a valóságot kérdőre fogó, vallató, vállalkozó kedvű, vallomásos és önvallomásos szocialista magyar irodalom. S ettől az irodalomtól határozottan el kell választanunk az ún. általános humanizmust hordozó műveket: az emberi szépség, nagyság, teljesség felmutatása része a szocialista eszmeiségnek, de nem meríti ki ezt, nem végcélja ennek; s mindazok a művek, amelyek az emberi teljességet, nagyságot, szépséget ábrázolják, a jó győzelmet a rossz felett, ettől még nem lesznek szocialista eszmeiségűekké, innen maradnak a szocialista eszmeiségen. A szocialista irodalom másik kritériuma az aktív, közösségi jelleg — az ún. külön

világú, öntörvényű művészeteszmény ellentétes a szocialista eszmeiség lényegével s ezért élesen elválasztandó a szocialista művészetétől. Harmadszor: a szocialista eszmeiség elhatárolandó a konfliktus nélküli, lapos, leíró jellegű „kincstári” naturalizmustól is. Maga a szocialista eszmeiség is — figyelmeztetett az előadó — nem valami metafizikus, hanem nagyon is változó kategória: a világ maga is állandóan változik; a szocialista eszmeiség tartalma egyes korokban módosul, a marxista világnézet más-más elemei, oldalai kerülnek benne előtérbe, más-más műformákban, szerkezetekben jelenve meg.

Az elméleti bevezető és szocialista irodalmunk néhány általános elvi problémájának exponálása után gazdag szépirodalmi anyag megidézésével bizonyította *Szabolcsi Miklós*, hogy mai irodalmunkban — különféle műfajokban, műformákban, különböző módokon — már megvalósult a szocialista eszmeiségű irodalom néhány típusa, modellje. A lírában pl. az Illyés—Benjámín, a Juhász Ferenc, a Simon—Váci szocialista líra-modellek, a prózában pl. a Lengyel József, a Darvas—Cseres, a Sánta (csak a „Húsz óra”) szocialista próza-modellek. Ezeknek a szocialista eszmeiségű típuscsoportoknak a létezését az bizonyítja — fejezte be előadását *Szabolcsi Miklós* —, hogy a szocialista Magyarország szocialista és nem szocialista művekből összetevődő nemzeti irodalmán belül van egy erőteljes szocialista eszmeiségű különvonulat, melynek további erősítése a kritika legfontosabb feladata. Hogy azonban e feladatot eredményesen végezhesse el, újabb irodalmunk szocialista eszmeiségének értelmezésében egy egyszerűre szűkebb, illetve tágabb szemléletet kell meghonosítania. Szűkebbet: pontosabban el kell választania egymástól az általános humanista és a szocialista kérdésfeltevéseket és válaszokat. Tágabbat: fel kell figyelnie arra, hogy a szocialista eszmeiség tartalmi és formai síkon egyaránt változatosabban, nyitottabban, a maga tágabb lehetőségeivel jelentkezik a művekben, mint ahogy eddig gondoltuk.

*Tóth Dezső* „A szocialista realizmus jellegzetességei a felszabadulás utáni magyar irodalomban” című referátumának bevezetőjében előrebocsátotta, hogy míg *Szabolcsi Miklós* előadásában irodalmunk szocialista tendenciáinak körülhatárolására, kriteriumainak pontosabb kimunkálására tette a hangsúlyt, ő azt tartja feladatának, hogy szocialista irodalmunkat a közös alaptól, a szocialista társadalomtól determinált irodalmunk egészével kölcsönhatásban, tehát a magyar nemzeti irodalom részeként mutassa be. E célkitűzésének megfelelében áttekintést adott a két évtizede immár szocialista társadalmi valóság alapján élő és fejlődő irodalmunk struktúrájáról. Megvilágította azt a sokrétű problémát, hogy irodalmunk különféle tendenciái mikor, hogyan, milyen szélességben és intenzitással érzékelték, illetve érzékelik ezt a hazai szocialista valóságot. Az egyes tendenciákat hordozó, érvényre juttató műveknek vagy életműveknek, irányzatoknak a differenciált elemzésével, egymáshoz való kapcsolatuk diakronikus és szinkronikus jellemzésével, gazdag példaanyagban bizonyította, hogy nemzeti irodalmunk tengelyében már két évtized óta és egyre inkább a szocialista irodalom áll, mely a szocialista építés kulcsjelenségeit a maguk totalításában és ellentmondásosságában, kezdeményezően mutatja be. Fejtegetéseit így summázta *Tóth Dezső*: „szocialista irodalmunk az emberiség hazánkban megvalósuló jövőendő életét a legintenzívebben veszi birtokba, munkálkodásában érvényre jut a szocialista realizmust jellemző alapvető sajátosság: a pártosság biztosította különös érzékenység a történelmileg új iránt. Népünk élete: a szocializmus, és mert ennek tükrözésére, alkotó támogatására vállalkozik — egyben nemzeti irodalmunk legfontosabb követelményének is elsősorban tesz eleget. Ugyanakkor kibontakozásában versenyben áll egy olyan nem szocialista irodalommal, amellyel a szocialista társadalom valósága mégis összeköti s amely éppen e közös társadalmi valóság alapján művekkel vitázó szövetségese is. A szocialista irodalom útja nehezebb, mert a nemzeti és egyetemes érvényt az új szocialista valóság birtokbavételén át, azaz az egyetlen járható . . . úton éri el, kell, hogy elérje. A nem szocialista irodalom történelmileg túlhaladott alapon, a szocialista jelen teljes vagy részleges figyelmen kívül hagyása mellett, látszólag közvetlenebbül tört az emberi egyetem szintjére. A történelem tanúsítja: az út nem arra vezet. De az is bizonyos, az új történelmi nagyságrend, a szocialista realizmus hazai kiteljesedése is azon lesz mérhető, mit tud egy kis nemzet a történelmi erőfeszítéseiből az emberiség számára megörökíteni.” — *Koczka Sándor* „A szocialista eszmeiség a felszabadulás utáni magyar lírában” című hozzászólásában kifejtette, hogy már a két világháború közötti korszakban megjelent a szocialista költészet számos olyan típusa, amely nem csupán a közvetlen politikai, közéleti szférában jelentette meg a szocialista eszmeiséget, hanem közvetve is, a filozófiai, etikai stb., tehát az intellektuális szférában — a személyes költői-emberi sors, válság belülről mélyen átélt formáiban. E megjelenítési formák sokfélesége lehetővé tette a szocialista lírai személyességnek a polgárinál egyetemesebb, intenzívebb kialakulását. Az 1945 előtti szocialista líra hagyományai tovább élnek a felszabadulás utáni korszak lírájában. E líra tudatossága, szocialista elkötelezettsége az 1945 és 1948 közötti társadalmi helyzetből, a nagy lehetőségek felismeréséből fakadt, s az őszinteség, derű, lelkesedés, az építés, a szocialista múlt és jövő vállalása jellemezte. E korszak legjobbjai az 1950-es évek elején, a sematizmus virágkorában szükségképpen megismerték a tragikum egész gondo-

lati, érzelmi skáláját, a meg nem tagadott szocialista eszmeiséget indirekt módon a tragikum, a szatíra, a groteszk eszközeivel fejezték ki. Nagy László költészetének példájával bizonyította *Koczkás Sándor*, hogy egyes lírikusaink művészetében a tragikus hangok mennyire a szocialista eszmeiség, a szocialista helytállás kifejezői (pl. etikai síkon), hogy az egyetemes megragadásának, a nemzeti keretekből való kilépésnek az igénye mennyire mély szocializmus-értelmezéssel, illúziótlan, józan szocializmus-látással, a szocialista jelen s a távlatok felismerésével, vállalásával járnak együtt. — *Illés Lajos* felszólalásában az elmúlt évtized szocialista eszmeiségű magyar prózájával foglalkozott. Részletes képet és értékelést adott arról a fordulatról, amely szocialista szépprózánk fejlődésében 1959–60 körül következett be. Sok fiatal prózáiró-tehetség tűnt fel ekkor irodalmunkban, a prózai műfajok köre is öröndetesen kitágult. Új érdeklődési, tájékozódási irányok jellemzik azóta szocialista prózánkat, pl.: törekvés nemzeti történetünk hagyományainak felelevenítésére, friss művészi reakció az újonnan felvetődő társadalmi problémákra, a technicizálódás szociológiai következményeinek feszegetése, a nemzedékek viszonyának ábrázolása. Fogyatékossága viszont prózánknak, hogy míg történelmünk, társadalmunk bizonyos árnyoldalait előszeretettel, addig a fényoldalakat nem szívesen választja témájául.

*Sötér István* zárszavában vonta meg a kétnapos tudományos ülészak mérlegét. Megállapította, hogy igen termékeny, eredményes gondolkodás folyt az ülészakon, különösen három területen. 1. Az Októberi Forradalom kihatása egyrészt az avantgarde irányában, másrészt egy szociális felelősségtől áthatott irodalom kialakulása irányában. *Tolnai Gábor* finom, elemző tanulmánya ösztönző erejű hozzájárulás az avantgarde-problematika történetibb szemléletéhez. *Zoltai Dénes* az avantgarde-kérdést filozófia-esztétikai és nem történeti aspektusból vizsgálította meg. Azzal egyetértett *Sötér István*, hogy az avantgarde-nak van egy „kifutása” az elidegenedés irányában — erre nézve a stockhausen-i s más példák igen meggyőzőek. Kérdésesnek tartotta viszont azt, hogy az elidegenedés kategóriája alkalmazható a múlt századra oly módon, mint ahogy jelenünkre alkalmazzuk. Kifejtette, hogy a neo-avantgarde mai jelenségeit a meghatározó társadalmi struktúra: a nyugati társadalmak éles polarizációja, a volt polgári osztály széthullása, megszűnése magyarázza elsősorban. *Tolnai Gábor*, *Bodnár György* előadása s egyes hozzászólások azt is tudatosították bennünk, hogy az Októberi Forradalom valóban elindított egy olyan szemléletet és gondolkodást a világirodalomban, amely a szociális problematikát egészen új felfogásban jelenítette meg. (L. Steinbeck, Dos Passos, Faulkner regényművésze, a francia regény és szociográfia fejlődése, a skót reneszánsz, a magyar népi írók-műzgalom.) 2. A marxista irodalomelmélet tárgyköre. *Nyíró Lajos* tanulmánya — mondotta *Sötér István* — árnyalt és pontos képet adott a szovjet irodalomelmélet fejlődéséről, részben mai vitáink genezisést is megvilágította ezzel. Az Elméleti Osztálynak az általa megjelölt irányban kell tovább haladnia. Az előadásban, a hozzászólásokban nagy teret kapott egy fontos kérdés; a marxista irodalomtudomány és a strukturalizmus viszonyának problémája — fejtegette *Sötér István*. A strukturalizmus tudományos módszereinek megismerésével komolyan kell foglalkoznunk, eredményeinek marxista adaptációjára szükség van. De tudatában kell lennünk annak, hogy a strukturalista vizsgálódás három igen fontos elemet nélkülöz: a kritikai mozzanatot, a történetiség és az axiológia szempontjait, vagyis éppen a marxista szemlélet nélkülözhetetlen jegyeit. A marxizmus irodalomtudományi módszerei és a strukturalista módszerek összekapcsolhatók, de csak történeti alapon. Ez a munka komoly elvi-módszertani előkészítést, fokozott óvatosságot kíván. 3. Az 1945 utáni irodalmunk kérdései. *Szabolcsi Miklós*, *Tóth Dezső* előadásából és a hozzászólásokból kiderült — mondotta *Sötér István* —, hogy kialakulóban van a felszabadulás utáni irodalmunkról egy szilárd, modern koncepció, egy komplex tárgyalási, rendszerezési alap: a társadalmi szempontú történeti fejlődés fő szálainak és az egymást váltó irodalmi strukturák, alkotói módszer-típusok alakulásának szintézisben való láttatása. — Végül köszönetet mondott, eredményes munkájukért, *Sötér István* az ülészak szervezőinek, valamennyi résztvevőjének, majd bezárta a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulójának tiszteletére rendezett tudományos tanácskozást.

Összefoglalta: Rigó László

### Bánfi Florio középkori kutatásai

Folyóiratunk ebben a számban megjelent tanulmányával búcsúztatja régi munkatársát Bánfi (Holik) Flóris irodalomtörténészt a római Collegium Hungaricum egykori titkárát (1899. XII. 1. — 1967. IX. 2.). Tragikus hirtelenséggel megszakadt életpályája indokolja, hogy levelei alapján röviden ismertessük azt a tudományos programot, amelyet gazdag kéziratos gyűjtésének feldolgozásával szeretett volna megvalósítani élete utolsó éveiben.

„Ezúttal is ismétlem, hogy tényleg meglehetősen mennyiségű anyaggal rendelkezem: tölem felkutatott kéziratok kiadatlan anyagáról van szó. Tájékoztató céljából — csupán egy részéről — egy jegyzéket mellékelek jelen levelémhez, mely jegyzékben feltüntetett tételek nem egyes megírandó tanulmányok címei, hanem azon jegyzet-kötegek felírásai, melyek a vonatkozó anyagot foglalják magukban.” (1966. júl. 25.). Mivel az említett jegyzék ma már a legautentikusabb hagyatéki listának is tekinthető, teljes terjedelmében közöljük:

„I. Magyar szentek legendái. 1. László király legendájának egy ismeretlen redakciója. 2. A nápolyi Erzsébet-legenda. 3. Marcellus Margit-legendájának ismeretlen redakciói. 4. Az olasz Margit-legenda. — II. Árpád-házi Erzsébet és Margit apokrif munkái. 1. Revelationes etc. beatae Helisabethae filiae regis Hungariae. 2. Specchio delle anime semplici della b. Margherita figlia del re d'Ungheria. — III. Két nápolyi dicsbeszéd. 1. V. István leányáról, Erzsébetről. 2. Róbert Károly meggyilkolt fiáról, Endre királyfőről. (Egykorú források!) — IV. Középkori magyar írók. 1. Damasus Hungarus. 2. Joannes Varadinus.<sup>1</sup> 3. Michael de Hungaria. 4. Georgius de Hungaria. 5. Gregorius Pannonius. 6. És a már ismertekről bővebb adatok. — V. Hunyadi János és a magyar humanizmus.<sup>2</sup> — VI. Anjou-korabeli magyar — olasz irodalmi és művelődési érintkezések. — VII. Zsigmond királyhoz intézett üdvözlő költemények, beszédek, könyvajánlások, s róla szótól életrajzi emlékek. (Új adalékok.) — VIII. A humanista irodalom magyar kedvelői. Csapi László kir. titkár. De Dominis János váradi püspök s más személyiségekről újabb adatok. — IX. Mátyás király eddig ismeretlen kapcsolatai olasz humanistákkal. (Berlinghieri, Lazzarelli stb.) — X. Újabb adatok olasz humanisták magyarországi szerepéről. (Ugolino Pisani, Bartolomeo Capra, Raffaello Maffei, Pomponio Leto, Francesco Negro stb.) — XI. Adalékok a II. Ulászló-korabeli magyar — olasz irodalmi érintkezések történetéhez. — XII. A renaissance a magyar irodalomban. (A latin- s vulgáris nyelvűség kérdése az újabb kutatások világában.) — XIII. Kódexirodalmi vizsgálatok és forráskutatások. (A Jókai-kódex Ferenc-legendáiról s részleteinek eddig hiányzó forrásairól; a Krisztina-legenda igazi forrasszövege, mely nem azonos a Horváth Cyrill által jelzett forrással; a Margit-legendáról.) — XIV. A magyar irodalmi műveltség ismerete Olaszországban. 1. A hazai latin nyelvű irodalom hatása. 2. Magyar írók irodalomtörténeti nyilvántartása. — XV. Magyar irodalomtörténeti tallozások a Vatikáni Könyvtár kéziratárában. — XVI. Magyar irodalmi hatás a korabeli olasz Trecento festőművészetében.”

Halála előtt alig egy évvel új, gazdag eredményeket ígérő forrásanyag került kezébe,<sup>3</sup> ennek részletesebb ismertetésével azonban adós maradt. Leginkább kiegészített eredményre kódex-kutatásai során jutott, különösen a Margit- és a Krisztina-legenda forrásainak megállapításával. A Margit-legendáról így nyilatkozott: „... meg akarom jegyezni, hogy a Margit-legendának nem a Böhlétől kiadott rossz szöveg a forrása, hanem egy másik, teljesebb szöveg, melynek két kéziratát ismerem és bírom pontos másolatban. Ezt a helyesebb és bővebb szöveget, melynek az olasz irodalomra is nagy hatása volt, fordították le a magyar kódexben, amit világosan bizonyít, hogy a magyar kódexben a levelek kiszakítása következtében csónkán maradt szövegrészek pontosan megfelelnek a jelzett kéziratok illető helyeinek, ahol az elveszett magyar fordításrészletek latin eredetije teljességgel felfedezhető. A magyar kódex megcsönkítésének különben mély okai voltak, melyekkel érdemes foglalkozni, mert éppen a kiszakított rész vert hullámot az olasz irodalomban.” (1966. szept. 29.)

A Krisztina-legenda latin eredetijének megtalálásával Bánfi teljessé tette a magyar kódexek forrásainak ismeretét. „Horváth Cyrill olyan 'forrást' proponált, melytől — az ő saját kimutatása szerint — a magyar szöveg 194 esetben különbözik, s e különböző eseteket még 6 más forrásból származtatja. Én olyan szöveget adok, amely teljesen azonos a magyarral, vagyis azt, amely a magyarnak közvetlen forrása volt.” (1966. aug. 18.). Folyóiratunk számára írt közleményének részleteiről így tájékoztattott: „A tanulmányi részben az eddig ismert kb. tucatnyi redakció megrostálásával foglalkozom, kijelölve a magyar fordításban tükröződő redakciót s ennek kézirati reprezentánsait, melyek eddig a bollandisták előtt is ismeretlenek voltak, mert valamennyire én akadtam rá egy firenzei könyvtárban... A szövegkiadást pedig két teljes és töredékes szövegű kézirat alapján készíttem, felhasználva hozzá még két (egy vatikáni s egy párizsi) kézirat szövegét, melynek alapján a „firenzei redakció” készült. (1966. szept. 22.). Két hónappal később bejelenti: „Sajtó alá készen áll a latin forrasszöveg s ezenkívül a kritikai apparatus. A bevezető tanulmány, melyet maximum 8 oldalra kontemporalok, első felében véglegesen meg van már szövegezve; a második fele is elkészült, de ez még

<sup>1</sup> Ez jelent meg mostani számunkban.

<sup>2</sup> Erről később ezt írta: „... két magyar érdekű kódexről van szó, egy eddig észre nem vett firenzeiről s egy párizsiról, mely utóbbival, más vonatkozásban, már egy angol folyóiratban foglalkoztam.” (1966. szept. 22.). „A párizsi kódex kapcsán... egy olyan jelentőségű hazai vívmány megismertetéséről van szó, mint aminő pl. a Hess-nyomda volt Budán.” (1966. okt. 12.).

<sup>3</sup> „... egy 45 vaskos kéziratkötetből álló anyaghalmozatra bukkantam, mely a XVII. századi magyar történelemnek egy eddig még álmomban sem sejtett forrásul szolgál.” (1967. ápr. 6.). Jegyzeteinek hagyatékában kell lennie.

simitásra vár." (1966. nov. 26.) Bár később újabb másolatát találja meg egy XI. századi kódexben a legenda forrásának, kutatásait befejezettnek tekintette, s jelezte a kézirat várható beküldését (1967. ápr. 6.). Erre azonban már nem került sor.

V. Kovács Sándor

## Intézeti hírek

(1968. január 1 – március 31.)

*Alszeghy Zsolt* 1968. február 12-én töltötte be 80. életévét. Az irodalomtörténettársadalom, az MTA Irodalomtörténeti Intézetének munkatársai és folyóiratunk szerkesztősége ebből az alkalomból melegen üdvözlöi *Alszeghy Zsoltot*; jó egészséget, további eredményes alkotó munkát kíván neki.

\*

A. Balac, a Román Népköztársaság kulturális miniszterének helyettese 1968. január 17-én látogatást tett Intézetünkben. *Illés Lászlóval*, *Sötér Istvámmal* és *Vajda György Mihálylyal* folytatott megbeszélést a román és magyar irodalomkutatók együttműködésének lehetőségeiről.

\*

*Szabolcsi Miklós*, Intézetünk ügyv. igazgatója 1968. január 10-től 18-ig a franciaországi Royaumont-ban tartózkodott. Az École Pratique des Hautes Études VI. szekciója által rendezett kollégiumon vett részt, melynek tárgya a mű ismeretelméleti, filozófiai, szociológiai megközelítése volt.

\*

A Magyar Néprajzi Társaság és Magyar Irodalomtörténeti Társaság Erdélyi János emlékének tiszteletére, halálának 100. évfordulója alkalmából, 1968. január 24-én ünnepi ülést rendezett a Kossuth Klubban. *Ortutay Gyula* akadémikus bevezető szavai után *Sötér István* akadémikus, Intézetünk igazgatója mondott ünnepi beszédet.

\*

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság Magyar Szakosztálya és a Magyar Írók Szövetsége, 1968. február 2-án közös vitaiülést rendezett, melyen *Lukácsy Sándor*, Intézetünk mb. osztályvezetője tartott előadást „A tragikus Petőfi. (1848. március 31 – május 27.)” címmel.

\*

*Sötér István*, Intézetünk igazgatója és *Vajda György Mihály* osztályvezető 1968. február 3-án részt vett az Association Internationale de Littérature Comparée Párizsban tartott vezetőségi ülésén. Az ügyrend egyik

pontja az „Európai nyelvű irodalmak összehasonlító történeté”-nek előkészítési munkáiról készült titkári beszámoló volt. Az ülés tudomásul vette azt a javaslatot, hogy a vállalkozást irányító Koordinációs Bizottság első ülését 1968. őszén Budapesten tartsa.

\*

1968. február 9-én előadást tartott Intézetünkben *Jürgen Kuczynski* egyetemi tanár (NDK), „Marx und Shakespeare” címmel.

\*

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság Magyar Szakosztálya 1968. február 14-én rendezett vitaiülésén *Hankiss Elemér* intézeti munkatárs tartott előadást „A műelemzés néhány újabb módszeréről. (Információelmélet, jelentéselmélet, »neostrukturalizmus«)” címmel. Felkért hozzászólók *Bodnár György*, *Szathmári István* és *Miklós Pál* voltak.

\*

A Berliner Ensemble meghívására *Vajda György Mihály* intézeti osztályvezető részt vett a Berlinben, 1968. február 9-től 16-ig, Bertolt Brecht születésének 70. évfordulója alkalmából rendezett „Brecht dialógus”-on. A dialógus témája „Politika a színpadon” volt.

\*

A Kritika új Szerkesztőbizottsága (tagjai: *Darvas József*, *Nagy Péter*, *Nyirő Lajos*, *Sötér István*, *Szabolcsi Miklós*, *Zoltai Dénes*) 1968. február 23-án, Intézetünkben ülést tartott, amelyen megvitatták a folyóirat eddigi munkáját, feladatait és terveit.

\*

Az MTA Irodalomtörténeti Intézete 1968. február 26-án plenáris értekezletet tartott, amelyen *Sötér István* igazgató számolt be az Intézet 1967. évi munkájáról. A beszámolót követő vitában felszólaltak: *Szabolcsi Miklós*, *Bodnár György*, *Hopp Lajos*, *Vajda György Mihály*.

\*

Az Intézet Igazgatótanácsa határozatot hozott az irodalomszociológiai kutatások

megindításáról. A szerveződé Irodalomszociológiai Csoport 1968. március 1-én tartotta meg első megbeszélését.

\*

*Eduard Goldstücker* professzor, a Csehszlovák Írók Szövetségének elnöke 1968. március 5-én látogatást tett Intézetünkben és megbeszélést folytatott *Sötér Istvánnal*, *Szabolcsi Miklóssal* s *Vajda György Mihálylyal* az együttműködés lehetőségeiről.

\*

*Lukácsy Sándor*, Intézetünk mb. osztályvezetője — *Albert Soboul* professzor meghívására és a Kulturális Kapcsolatok Intézete megbízásából — 1968. február 26-tól március 11-ig Párizsban tartózkodott. Március 4-én előadást tartott a Sorbonne-on „Petőfi et les révolutions de 1848” címmel. Tárgyalásokat folytatott *A. Soboullal* az *Annales historiques de la Révolution française* magyar különszámáról.

\*

1968. március 18-án előadást tartott Intézetünkben *David Daiches* professzor (University of Sussex) „Irodalom és társadalom” címmel.

\*

1968. március 11-től 22-ig a Szovjetunióban (Moszkvában és Jerevánban) tartózkodott *Szabolcsi Miklós*, Intézetünk ügyv. igazgatója, tagjaként annak a hivatalos delegációnak, amely a két Akadémia közötti 1968/69. évi tudományos egyezményt megkötötte.

\*

A Tudományos Minősítő Bizottság 1968. március 25-én rendezte meg *Kókay György* intézeti munkatárs „A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780—1795)” c. kandidátusi értekezésének vitáját. A bíráló bizottság elnöke *Bán Imre*, az irodalomtudományok doktora, az értekezés opponensei *Dezsényi Béla* és *Tarnai Andor*, az irodalomtudományok kandidátusai voltak. A bíráló bizottság javasolta a TMB-nek, hogy *Kókay György* részére a kandidátusi fokozatot ítélje meg.

\*

Az Intézetünkben készülő „A magyar irodalomtudomány története” című vállalkozás munkatársai 1968. február 23-án *Szauder József*nek a kb. 1772-től kb. 1826-ig és *Fenyő Istvánnak* a kb. 1820-tól 1849-ig tartó, március 27-én pedig *Németh G. Bélának* az 1849-től kb. 1900-ig tartó tudománytörténeti korszakról készített szinopszisát vitatták meg.

\*

Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1968. március 28-án Gorkij-emlékülést rendezett. *Ortutay Gyula* akadémikus megnyitója után *Sölér István* akadémikus, Intézetünk igazgatója tartott előadást „Gorkij” címmel.

\*

Intézeti kiadványaink közül megjelent: *Rónay László*: „Az Ezüstkor nemzedéke”. Bp. 1967. Akadémiai K. 222 l. (Irodalomtörténeti Füzetek. 58.); *Varga Imre*: „Magyar nyelvű iskolaelőadások a XVII. század második feléből.” Bp. 1967. Akadémiai K. 241 l. (Irodalomtörténeti Füzetek. 59.); *Varannai Aurél*: „John Bowring és a magyar irodalom”. Bp. 1967. Akadémiai K. 203 l. (Irodalomtörténeti Füzetek. 60.)

## Helyreigazítás

Az ItK 1967. évi 5—6. számában *Horváth Károly* beszámolt „A Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság (Association Internationale de Littérature Comparée) belgrádi kongresszusá”-ról (705—708). A beszámoló szövegéről, hogy a kongresszus egyik fő vitapontja az irodalmi irányzatoknak mint nemzetközi jelenségeknek a problémája volt. Az irodalmi irányzatok kongresszusi vitájának ismertetéséből kimaradt, hogy a kongresszus a barokk problémáját is több oldalról megvilágította. A kérdést *M. Strzalkowa* vetette fel (Jagello egyetem): „Vajon nemzetközi jelenség-e a barokk?” *Angyal Endre* (Pécs) átfogóan elemezte a barokknak mint nemzetközi irodalmi jelenségnek a problémáját. A késői barokk kérdését *J. H. Tisch* (a Tazmánia egyetemről) világította meg. Részlet-problémát tárgyalt *N. Balasov* (Moszkva) előadása: a szláv témák és a reneszánsz-barokk probléma a XVII. századi spanyol irodalomban.

H. K.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

A kézirat nyomdába érkezett: 1968. II. 10

Műszaki szerkesztő: Merkly László

Terjedelem: 12.9 (A/5) ív.

68.65104 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

## СОДЕРЖАНИЕ

<i>Агарди, П.</i> : Иштван Дьендъеши и средне-дворянский сословный строй	125
<i>Феньё, И.</i> : Историк демократии	153
<i>Помогач, Б.</i> : К вопросу народного под-хода к литературе	173

Краткие сообщения  
Документация

<i>Бенда, К.</i> : Данные к биографии Ференца Ватаи	211
<i>Лёкёш, И.</i> : Записки В. Алексовича о Вершеги и о процессе Мартиновича	213
<i>Футаки, И.</i> : Казинци, Руми и «Ученое общество» в Гёттингене	218
<i>Урбан, А.</i> : К истории печати 1848 г.	221
<i>Кереньи, Ф.</i> : Об одном забытом пере-воде Радноти	232
<i>Серб, Анталне</i> : Неизвестное стихот-ворение Лёринца Сабо	236

## Обзор

<i>Микеш, Келемен</i> : Эпистолы ( <i>Дьениш, В.</i> )	238
<i>Трочаньи, Жолт</i> : Миклош Вешшеленьи ( <i>Ольтваньи, А.</i> )	243
<i>Собранные сочинения Мора Йюкаи (Са-кач, Б.)</i>	246
<i>Дьертян, Эрвин</i> : Аттила Йюзеф ( <i>Фёл-деши, Л.</i> )	250
<i>Вардяш, Лайош</i> : Researches into the Medieval History of Folk Ballad	251

## Хроника

## TABLE DES MATIÈRES

<i>Agárdi, P.</i> : István Gyöngyösi et l'ordre féodal de la noblesse moyenne	125
<i>Fenyő, I.</i> : L'historien de la démocratie	153
<i>Pomogáts, B.</i> : A la question de la con-ception littéraire populaire	173

## Notices

## Documentation

<i>Benda, K.</i> : Données de la vie de Ferenc Wathay	211
<i>Lőkös, I.</i> : Alexovitch Vasoul sur Ver-seggy et le procès contre Martinovics	213
<i>Futaky, I.</i> : Kazinczy, Romy et la Soci-été Savante de Goettingue	218
<i>Urbán, A.</i> : Éléments pour l'histoire de la presse de 1848	221
<i>Kerényi, F.</i> : Lettres inconnues d'Imre Madách	232
<i>Botka, F.</i> : Une traduction de Radnóti oubliée	235
<i>Szerb, Antalné</i> : Un vers inconnu de Lőrinc Szabó	236

## Revue

<i>Mikes Kelemen</i> : Éptres ( <i>Gyenis, V.</i> )	238
<i>Trócsányi Zsolt</i> : Miklós Wesselényi ( <i>Olt-ványi, A.</i> )	243
<i>Oeuvres complètes de Mór Jókai (Sza-kács, B.)</i>	246
<i>Gyertyán Ervin</i> : József Attila ( <i>Fёл-дényi, L.</i> )	250
<i>Vargyas Lajos</i> : Researches into the Me-dieval History of Folk Ballad ( <i>Voigt, V.</i> )	251

## Chronique

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21.  
Telefon: 111-010, MNB egyszámúszám: 46, csekkbefizetési számlaszám: 05.915.111-46  
az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612  
a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁ-ban, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekkszámúszám: egyéni 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámúszám: 8.

Előfizetési díj egy évre 42,- Ft

(Példányonként megvásárolható a posta nagyobb árusítóhelyein is.)

**Ára: 8,— Ft**

**Előfizetés egy évre: 42,— Ft**

**INDEX: 25.401**

## **A HELIKON**

### **VILÁGIRODALMI FIGYELŐ**

1968/I. számának tartalma

*Bevezetés (Miklós Pál)*

*Rudolf Carnap: Struktúra-leírások (Ford. Bonyhai Gábor)*

*Marc Barbut: A struktúra szó jelentéseiről a matematikában  
(Ford. Petőfi S. János)*

*Roman Ingarden: Széljegyzetek Arisztotelész Poétikájához  
(Ford. Kovács József)*

*Jan Mukařovskij: A csehszlovák művészetelmélet fogalmai  
(Ford. Sziklay László)*

*Roman Jakobson és Claude Lévi-Strauss: Charles Baudelaire  
A macskák c. verse (Ford. Miklós Pál)*

*Ju. M. Lotman: A struktúra fogalmának nyelvészeti és irodalom-  
tudományi elhatárolásáról (Ford. Szelezsán Irén)*

*Lucien Goldmann: A jelentéssel bíró struktúra fogalma a kultúra  
történetében (Ford. Jávori Jenő)*

*Lucien Sebag: A történelem és a strukturalista elemzés  
(Ford. Németh Miklós)*

*Roland Barthes: A strukturalista aktivitás (Ford. Jávori Jenő)*

### **SZEMLE**

*Varga László: Egy regény-elmélet tanulságai*

*Julia Kristeva: Bahtyin: A szó, a párbeszéd és a regény  
(Ford. Koudeláné Sziklay Zsuzsa)*

*Jacques Leenhardt: Irodalomszociológia és szemantika  
(Ford. Koudeláné Sziklay Zsuzsa)*

### **KÖNYVEK**